

Di chantunal dal Grischun a l'Expo.02

■ En bleras vischnancas dal Grischun è el restà preschent fin oz: Il capricorn colorà che regorda al di chantunal dal Grischun a l'Expo.02. La publicaziun commemorativa ch'il Chantun ha realisà il 2003 lascha reviver las impressiuns da l'«invasiun da capricorns» dals 31 d'avust 2002 a Neuchatel. En il center da la represchentaziun grischuna a l'Expo è stà il capricorn, l'animal da vopna dal Grischun. Scolaras e scolars da tut las vischnancas grischunas han colorà 209 capricorns, ils quals han populà quest di l'arteplage da Neuchatel. Numerusas represchentaziuns musicalas ed artisticas han dà ina bun'atmosfera. Ed er las spezialitads culinaras dal Grischun han fatg or dal di chantunal in eveniment.

Las directivas che la direzzion da l'Expo.02 aveva fixà en stadas las suandantas: «Mitus e temp preschent» (sco tema general da l'Expo.02 per ils dis chantunals); realisaziun dal di chantunal dal Grischun

sin l'arteplage da Neuchatel, sa basond sin «Aua extrema»; concentrasiun a l'arteplage, naginas occurrenzas secundaras; limità dal temp ennà sin in di; via di cun il tren.

Sa basond sin questas directivas ha il Grischun sviluppà in concept ch'è sa gruppà enturn ils quatter elements «delegaziun» – «divertiment» – «culinariu» – «inscenzaziun dals capricorns» e mess quel sut il motto: «Grischun natiral è colorà».

«Aua extrema e di chantunal sco puncts culminants»

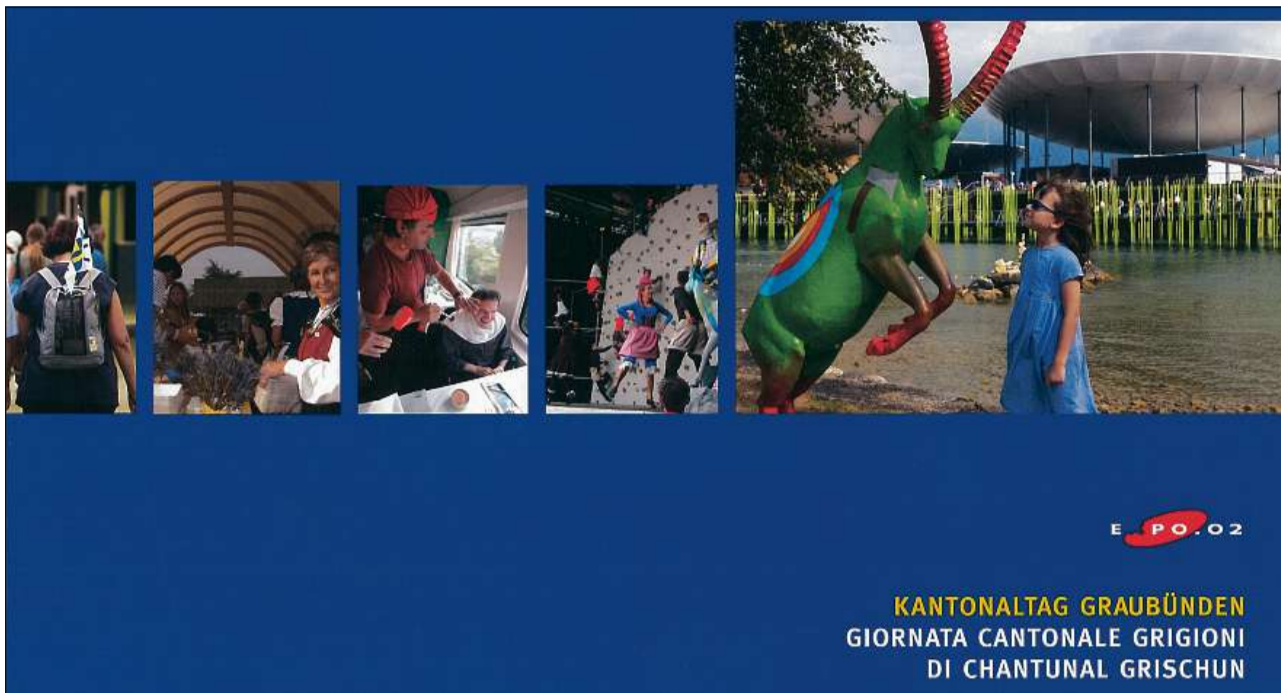
Cusseglier guvernativ Klaus Huber, il 2002 chau dal Departament da l'intern e da l'economia publica dal Grischun, cloma en memoria en la publicaziun ils dus accents chantunals da l'Expo.02:

In'expoziun naziunala è mintga giada in eveniment spezial per la Svizra. Ella pussibilitescha da sa scuntrar e da far paratras sur dal temp preschent e l'avegnir dal pajais. A l'expoziun naziunala duain las visitadras ed ils visitaders viver la midada, tgirar il dialog, formular giavischs e speranzas, reponderar l'atgna identitad, però er pudair far festa. En la persvasiun che questas valurs n'hajan er a l'entschatta dal nov millenni betg pers lur muntada, ha la Regenza sustegnì l'Expo.02 da bell'entschatta ed è er stada pronta da sa participar activamain.

En ina collavuraziun exemplarica cun ils auters chantuns orientals Glaruna, Schaffusa, ils dus Appenzell, Son Gagl e Turgovia è vegnida realisada l'expoziun «Aua extrema» sin l'arteplage a Neuchatel. La tematica aua è stada sco fatga per il Grischun cun sia naiv, sias muntognas e las funtaunas che sburflan da quellas. L'aua entretscha il Grischun cun il mund. «Aua extrema» ans ha fatg anc pli bain conscient che la ritgezza d'aua en la Svizra è in regal, dal qual nus stuan avair grond quità. Bunamain 2000000 pes nivs durant tschintg mais en il resultat impressiunant dad «Aua extrema».

Ils veritabels stars dal di èn stads ils capricorns colorads. En text e maletg accompagna la publicaziun la realisaziun da quels da l'emprima skizza fin a lur gronda parada a Neuchatel.

Cuverta da la publicaziun commemorativa dal 2003.

Il motto dal di chantunal è stà «Grischun natiral e colorà». Correspundentamain en stads variads tant il program cultural da basa sco er il «culinariu» ed ils capricorns. Cun il capricorn ha la marca Grischun dumagnà si'emprima represchentaziun cun success. Zunt grond plaschair ma fai che tantas Grischunas e tants Grischuns en viagiads a Neuchatel e ch'il Grischun è sa preschentà cun gronda cordialitad.

«In veritabel di da festa»

Davart las sfidas e la realisaziun dal di chantunal s'exprima il mainaproject Beat Ryffel sco suonda: L'incumbensa era da represchentar il Grischun durant in di a l'Expo.02. Ideas devi bleras, da sa decider per la dretga era uschia tant pli grev. Nus na vulevan betg ina fitg pretensiusa parada da prestaziuns chantunals. Nus avain tschertgà in punct da partenza ch'includa la populaziun dal Grischun, che mussa en moda cordiala la diversitad da noss Chantun e che sa mantegna sur in di ora. Nus essan ans decidids per il capricorn sco element central e per il motto: «Grischun natiral e colorà». Il program dueva avair insatge per mintgin: per la populaziun dal Grischun ch'ans ha accompagnà, per las Grischunas ed ils Grischuns che laschan encrescher e natiralmain per las visitadras ed ils visitaders da l'Expo a Neuchatel.

Nus avain integrà las vischnancas grischunas en noss project, scolaras e scolars han pudì colorar mintgamai in capricorn. Uschia ha il project gi ina vasta basa, quai ch'è stà da grond'impurtanza per reussir. Tut las vischnancas e tut las scolas han immediatamain collavurà. Quai ans ha fatg plaschair ed ans ha motivà. Cura che nus avain admirà ils emprims capricorns colorads, ans èsi stà cler che nus avevan prendì la dretga via.

Gia durant la primavaira avain nus reservà tar las Viafiers federalas trens spezial cun ca. 1500 plazz. Sper la delegaziun uffiziala ed ils giasts envidads en anc vegnidas bundant 60 delegaziuns da vischnancas, da quellas pli grondas e da quellas pli pitschnas. Ils plazz danvanz en vegnids offrìs a la publicitad. Per noss plaschair è la dumonda stada considera-

blamain pli gronda che quai che nus avain spetgà, uschia ch'ìls trens en stads cumplettamain occupads entaifer paucs dis. Ensemen cun las Grischunas ed ils Grischuns ch'èn viagiads individualmain a Neuchatel cumpigliava la delegaziun a la fin pliras milli persunas.

Bleras furnaziuns, gruppas ed organizaziuns, gidantras e gidantras, las vischnancas, magistras e magistras, scolaras e scolars, ils artists sco er ils sponsurs han part al success. Il padrinadi svizzer per vischnancas da muntogna ha regalà a vischnancas debblas da finanzas «lur» capricorn.

Tuts han purtà buna luna, igl era bell'aura, il program ha constà. Il di chantunal dal Grischun è daventà ina festa!

L'animal da vopna dal Grischun en il center

Tge duevan il capricorn ed ensemen cun e l'entira occurrenza a Neuchatel effectuar? En furma conscienta da sazez è vegnida mussada – cun l'animal da vopna en il center – la singularitad dal Grischun. Tenor il motto: «Il capricorn: noss simbol e noss ambassadur».

L'idea era pia naschida, ma il capricorn betg anc realitad. Quai ha el però stui esser, e quai gist en 210 exemplars – in exemplar per mintga vischnanca ed in per il Chantun. Sco invasiun d'ina gronda rotscha duevan quels occupar il di chantunal l'arteplage da Neuchatel.

La realisaziun

Dal model da lain al capricorn da poliester Il model dal capricorn è vegnì stgaffi dal sculptur da lain grischun Daniel Cotti. L'artist ch'è creschì si a Sur (Surses) ha creà en ses atelier a Ramosch l'animal da vopna e furnà il model. «La natira inspirescha e motivescha mai per mias creaziuns artisticas. Jau copiesch la natira, però betg mo, ella m'instruescha, uschia che jau possa crear en plaina libertad. Cun grond plaschair m'èsi reussì da reproducir il capricorn tenor la natira en duas differentas posiziuns.»

Ils animals en grondezza natirala èn sinquai vegnids producìs dals frars Fredi e Hamp Odermatt (Büren, NW) or da poliester.

«Finalmain a chasa, nua che jau tutg»

Sco proxim pass èn ils animals vegnids transportads a Cuira e deponids en la Caserna. Là èn els vegnids tractads per ina represchentaziun adattada a l'Expo.02. Scolaras e scolars da tut las 209 vischnancas han skizzà e projectà ed èn alura sa mess cun color, penel e grond entusiassem a la lavur. L'acziun da malegiar ha durà 22 dis ed è stada sut la direzzion artistica da Hubert Bezzola da San Murezzan. Var 1250 giuvenils han prestà ina contribuziun impurtanta al di chantunal. Igl è vegnì lavurà a moda intensiva ed exacta, adina tenor il motto: «natiral e colorà».

En preschientscha da cusseglier guvernativ Klaus Huber e dal manader artistic Hubert Bezzola è silsunter vegnì infur-

ma sur dal bun decurs dal project per il di chantunal. Il padrinadi svizzer per vischnancas da muntogna ch'ha sustegnì il project ha colorà ensemen cun represchentants dal Chantun il capricorn chantunal. Per l'emprima giada è sa preschentada a la publicitad l'entira rotscha da capricorns: animals unids en la multifariadad da las colurs, ma tuttina mintga exemplar insatge spezial.

La preschentaziun

L'acziun da notg a Neuchatel

Cun trais camiuns èn ils capricorns grischuns vegnids transportads la notg dals 30 als 31 d'avust a Neuchatel. Vers las 2.00 èn arrivads ils trais camiuns cun ils capricorns sco er auters vehichels cun il rest dal material.

Uss han cumenzà las preparativs per propi. Var tschuncanta persunas èn stadas permanentamain en acziun. Il culinariu, la parad da raiver, l'aperitiv e las installaziuns da la tribuna han stui esser pronts enfin la damaun e tut ils capricorns repartids. En l'«acziun da notg» ha l'arteplage da Neuchatel vis ina vaira invasiun: strusch in passadi, en il qual ins na veseva betg l'ambassadur colorà.

Ils giasts arrivin

Durant ch'ì vegniva anc lavurà a Neuchatel èn las 1500 persunas da la delegaziun grischuna sa messas sin via en dus trens spezial vers la Svizra franzosa. En il tren è vegnì legì, ris, discutà e fatg politica... Suenter in viadi divertent ha la delegaziun grischuna cuntanschì Neuchatel. A la staziun ha il president da la citad Eric Augsburger beneventà las Grischunas ed ils Grischuns. Il president da la regenza Claudio Lardi ha engrazià per il cordial bainvegni en la Svizra franzosa.

A las 10.30 ha ina gronda rotscha da giasts giudì il concert cun ils giuvenils da l'orchester grischun d'instruments da flad.

L'act festiu

Las preschentaziuns attractivas da la cultura da musica grischuna èn vegnidas enramadas dals pleds dal president dal Cussegl grond Vitus Locher, dal president da la regenza Claudio Lardi e da la directura da l'Expo Nelly Wenger.

Sco punct culminant absolut ha pudì vegnir preschentà in capricorn incunparabel da glatsch. El è vegnì stgaffi en 20 uras da 10 sculpturs d'objects da glatsch (Atelier Odermatt), è 20 tonnas grev e 5 meters aut. Las visitadras ed ils visitaders da l'Expo èn stads intgantads ed han admirà la sculptura passagera.

Igl è suandà il ballet da raiver Danse Verticale, accompagnà da tuns da la tibia. La truppa dad Erika Engler ha fascinà cun saut giun plaun sco er en 5 m autezza, sin la puntanada, il chau avant.

E suenter l'act festiu suonda il «culinariu» grischun. I vala la paina da star en colonna – las spezialitads grischunas èn dumandadas.

Er il suentermezdi cuntinuescha il divertiment: Sin tribuna vegn fatg musica e

«quaida per il Grischun». Sin l'entira arteplage vegnan admirads, charsinads e fotografads ils capricorns ch'èn ils stars da quest di.

Aua extrema

Betg il davos han tuttas e tuts er vulì visitar «Aua extrema», il project uffizial da la Conferenza da las regenzas dals chantuns da la Svizra Orientala per l'EXPO.02. Qua en furma curta in' impressiun da quai che spetgava a l'intern da l'expoziun:

«Aua extrema» – en quest'expoziun cun il titel rumantsch survegnan las visitadras ed ils visitaders pes bletschs! Els entran a pe blut, chaminan tras il gaud da l'aua, chattan la chasa da las flurs da glatsch, admiran la fotografia a vista d'utschè, sa recreeschan en la bar d'aua. L'aua è la «rait da las raits» che collia las auas da la Svizra da l'Ost cun ils oceans. Il medem mument gioga «Aua extrema» er gugent cun cuntraris. La chasa da las flurs da glatsch è in lieu da fradaglias, schizunt l'aua stad; en ella creschan cristals da glatsch che svaneschan, sch'ins als tutga, e sa furman suenter puspè danovamain.

L'istorgia cuntinuescha

Il team da l'Expo ha gi in intensiv di: En in'ulteriura acziun da notg èn ils capricorns vegnids preparads per il transport a Cuira. Gia la proxima damaun èn els sa preschentads als visitaders da la GEHLA.

Las vischnancas han gi l'ocasiun d'acquistar lur capricorn per 1200 francs. L'interess d'acquistar in dals org capricorns ch'èn restads è sco spetgà stà grond. A la GEHLA èn vegnids pajads pretschs maximal fin circa sisimilli francs.

Oz stattan 200 capricorns colorads en las vischnancas; sco regurdientscha ad in'occurrnza, a la quala il Grischun è sa preschentà a l'entira Svizra sco chantun varià e da tuttas colurs.

«Impressiuns che restan en buna memoria»

Christian Durisch, il coordinatur dal project, concluda il cudesch commemorativ cun las suandantas impressiuns persunas: Da celebrar la varietad culturala dal Grischun sut il motto «natiral e colorà» è stà la gronda mira per noss di chantunal. Medemamain han ins vulì exprimer la simpatia dal Grischun per l'Expo.02 sco er per la Svizra franzosa. Ils giasts envidads dal Chantun, ils represchentants da numerusas vischnancas sco er la populaziun han furnà durant quest di ensemen cun otgtschient collavuraturas la ferma delegaziun grischuna.

Entamez ils animals da vopna grischuns da bellezza colurs èn sa muventadas durant il di passa 27 000 persunas sin l'arteplage da Neuchatel. Tut questas persunas n'èn betg mo vegnidas pervi da l'expoziun, mabain er per «vesair» il Grischun. Quai ha laschà crescher in'atmosfera da vacanzas.

Grischuns, Grischuns che laschan encrescher, visitaders da l'expoziun, ils giasts romands sco er la gliud da l'Expo èn s'avischinads ed han giudì la purschida variada. Igl è vegnì admirà, fotografà, discurrì e rinfrestgà regurdientschas. Durnas en costumes han repartì scarnuzs cun paun, charn, aua, vin, café, latg, gervosa, turta da nuschs e croccanta. In program ch'era orientà a giuven e vegl ha dominà l'arteplage da Neuchatel cun musica, chant ed in incunparabel ballet da raiver. Ins po discurrer d'in di chantunal cun success che vegn a restar ditg en buna memoria.

La preschentaziun:

Departament da l'intern e da l'economia publica dal Grischun: Di chantunal dal Grischun a l'Expo.02. Cuira 2003.

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=662
www.chattà.ch

Tradiziuns vivas da la Svizra dal Nordvest

Usits vegls e pli novs en las regiuns ruralas dals chantuns Soturn, Basilea-Champagna ed Argovia

■ La Svizra dal Nordvest cumpiglia – sper la citad da Basilea che vegn preschentada separadamain – la regiun dal chantun Soturn situada al nord dal Giura, il chantun Basilea-Champagna ed ils districts Rheinfelden e Laufenburg dal chantun Argovia. L'emprim vegnan preschentadas las tradiziuns dals singuls chantuns; alura suondan las tradiziuns communablas da dus u plirs chantuns che mussan quant entretschada che la regiun da la Svizra dal Nordvest è tant geograficamain sco culturalmain.

Soturn

Marienstein

Il pelegrinadi a «Maria im Stein» ha cumenzà il 14avel tschientaner, cur ch'igl è capità in emprim miracul en ina grotta da spelm. Oz sa chatta en quel lieu la chaplutta da grazias cun ina statueta da Nossadunna. Pelegrins da tut la Svizra e da l'exteriur vischin visitan quest lieu. En spezial vegnan umans da differentas etnias che vivan en Svizra a «Maria im Stein». Schizunt ils Tamils hinduistics fan viadis a quest lieu da grazia. La grond'attracziun sur ils cunfins etnics e religios ora e l'effect integrativ da quest lieu da pelegrinadi èn sa sviluppad senza ina promozion instituzionalisada.

Cun in'interrupziun durant il temp da revoluziun procuran ils Benedictins da la claustra Beinwil (Soturn) dapi l'onn 1636 per la pastoraziun da pelegrinadi. Els han dischlocà lur claustra l'onn 1648 a Mariastein. Quella è vegnida secularisada l'onn 1874 durant il cumbat cultural. Il pelegrinadi è però sa mantegnì ed è vegnì tgirà vinavant dals Benedictins. L'avat e la cuminanza èn ids en l'exil en Frantscha e pli tard en Austria, nua ch'els èn vegnids spediti l'onn 1941. Sut il dretg d'asil han els dastgà turnar en la claustra veglia ch'è vegnida reconstituída tenor il dretg public l'onn 1970/71.

Scuntrada da motos a Hauenstein
Durant la stagiun – da mez mars fin l'october – è la scuntrada da motos da Hauenstein in inscunter da pliras tschients persunas entusiasmas per motos, ch'ha lieu mintga gievgia tar il restaurant «Isebähnl» a Trimbach en il chantun Soturn. Motociclistas arrivaran natiers da tut la Svizra, da la Germania dal Sid, da l'Alsazia e da las parts da l'Italia damanaiavas dal cunfin svizzer. Durant quest temp daventa il «Restaurant zur Eisenbahn» in «Mecca» per motos e bain mintga motociclist en Svizra enconuscha quest'ustaria. Cun liongas da brassar e cola vegnan contempladas las motos ch'arrivan e partan ed examinadas las maschinas parçadas, vegni discurren davart motos e passentà in temp patgific en cumpagnia.

La scuntrada da motos da Hauenstein exista dapi l'onn 1968 e n'è «betg pli uschè selvadia sco quai ch'ins temeva ina giada». Naschida è ella mez dals onns 1960 en il restaurant «Sonne» a Buckten, chantun Basilea-Champagna. Suentar la mort da l'ustiera da la «Sonne» l'onn 1968 è l'inscunter vegnì spustà a l'«Isebähnl» a Trimbach. Sin la segunda stagiun en l'«Isebähnl» è cumpari il film «Easy Rider». Quai ha mess ad ir la scuntrada da motos per propi e rotschas da novs visitaders èn vegnids en l'«Isebähnl» – ina tendenza ch'è sa mantegnida fin oz.

Basilea-Champagna

«Nüünichlinger»

La saira dals 24 da december sa radunan umens vestgids cun mantels sin il «Hübel». Cur che l'ura ha finì da dar las nov, sa metta il cortegi en viadi. Els umens van en colonnas da trais tras il vitg, il «Bäsemaa» a la testa. Quel ha sco unic ina barba alva e porta cun sai in lung fist vi dal qual penda in sdratsch da fulin. Els auters umens portan cilindrs d'ina autezza da

Regiun rurala dal Fricktal (AG).

BERGGEIST/PIXELIO

fin a quatter meters. Quests chapels surdimensiunads, ch'èn resultads en la concorrenza plaschaivla dals participants per il cilindri il pli aut, èn fatgs or da bischens da chartun nair, ston vegnir sustegnids cun lattas da tetg e ston vegnir fermads vi dal corp cun tschintas. Els umens passan senza discurren. Enturn culiez pendan grondas scalins che sunan en il tact regular da lur pass. Il cortegi nocturn tras il vitg ha ina tempratura misteriosa. Suentar circa 45 minutas finescha la processiun. Ussa na dastgan ils scalins betg pli tunar. Els participants van a l'ustaria u a la messa da mesanotg.

«Chienbäse»

L'emprima dumengia da curaisma, la dumengia suenter la mesemna da la tschendra, han lieu en il chantun Basilea-Champagna numerus cortegis da tschaiver e da faclas. A Liestal, en la chapitala chantunala, è il cortegi da faclas sa sviluppa durant ils onns 1930 – sin iniziativa d'ina gruppa da l'uniun da gimnastica – ad in immens spectacul da feu. Il cortegi dals «Chienbäse» vegn organisà oz dal Comité da tschaiver da Liestal per incumbensa da la citad da Liestal. A quest cortegi vegnan purtadas grondas faclas ardents («Chienbäse») e tratgs tras la citad var 20 chars en flommas. Els «Chienbäse» vegnan producids dals participants sez or da laina da tieu. Er ils chars en flommas preparan ils «Füürwägel» sez per il cortegi. La laina – mintg'onn da quai da 90 sters – vegn messa a disposiziun da la vischnanca burgaisa. Avant il spectacul da feu ha lieu il cortegi da laternas. Accumpagnadas da schumbers e da fifas, portan las cliccas laternas picturadas tras la citad.

Argovia

Il chant al bigl da la Confraternitad da Son Bastiaun

Mintg'onn ils 24 da december van ils dusch umens da la Confraternitad da Son Bastiaun a Rheinfelden en la baselgia da la citad da Son Martin per la laterna da la pestilenza e portan quella suenter l'ultim toc dal zain da las 23.00 tras la citad veglia stgirentada. Els umens che portan mantels e cilindrs nairs passan en ina colonna da trais tar 6 bigls da la citad. Arrivads al bigl schlian els lur furmazium da marschar, stattan en rudè e chantan lur chanzun da Nadal. Suentar il gir che dura in'ura ha lieu la messa tradiziunala da Nadal. Ils 31 da december a las 21.00 vegn l'usit repetì cun ina chanzun da Bumaun e terminà dapi intgins onns cun in concert d'orgla en la baselgia da Son Martin.

La Confraternitad da Son Bastiaun è vegnida fundada l'onn 1541 a chaschun d'ina pestilenza repetida ed ella ha silsuentar introduci l'usit da Nadal e da Bumaun dal chantar al bigl. Dapi il temp medieval

è il Son Bastiaun l'ultim refugi per malsaus da la pesta. Perquai ha la Confraternitad da Son Bastiaun tschernì quest num. Las chanzuns duain purtar la benedicziun e proteger cunter ulteriuras pestilenzas. Il chant en il silenzi ed en la stgierza da la citad veglia da Rheinfelden durant la legria da la festa da Nadal regorda al temp da sgarschur da pli baud cura che la pestilenza era derasada en il pajais.

Son Gisep a Laufenburg

Il di da son Gisep ha ses origin en Sicilia, nua ch'igl ha lieu ils 19 da mars ina festa en onur da quest sontg. Ad el, il sontg patrun per umans en miseria, sa drizzavan las famiglias cun suffragis ed uraziuns, empermettend ch'ellas installeschian in altar cun vidualias e ch'ellas partian questas donaziuns cun auters. Immigrants da la citadina siciliana da Leonforte han purtà questa tradiziun a Laufenburg. L'emprim festivavan els en in rom privat, fin che la festa è vegnida integrada avant 17 onns en la lavur da la plaiv.

Las festividades en onur da son Gisep han lieu durant ina fin d'emna enturn ils 19 da mars. La festa vegn preparada cun premura ed i vegn fatg paun e preparà auras vidualias. Suentar ina messa tudestga e taliana suondan la processiun, in feu artificial e la benedicziun da l'altar. Durant la notg ha alura lieu la vegliada cun uraziun e cun chant, e quella finescha la dumengia la damaun cun ina messa e cun la cerimonia dals set sontgs. Suentar vegnan repartidas las donaziuns da l'altar.

Questa tradiziun viventa n'ha betg mo intents caritativs, mabain promova er l'avischinaziun, il barat e la chapientscha vicendaivla ed ha perquai in caracter fitg integrativ.

Tradiziuns cuminaivlas da la Svizra dal Nordvest

«Eierläset» – Rimnar ovs (SO / BL / AG)

«Eierläset» è in vegl usit da primavaira e da fritgaivladad per stgatschar l'enviern che vegn tgirà da las uniuns da gimnastica localas en numerus vischnancas dals chantuns Argovia, Soturn e Basilea-Champagna. Mintgamai 80 fin 100 mantuns da resgim vegnan plunads en dus vials e sin mintga mantun vegn mess in ov. Dues gruppas giogan ina cunter l'autra: ina represchenta l'enviern, l'autra la primavaira. Mintga gruppa sa cumpona da plirs curriders e dad in u dus tschiffaders.

Ils curriders curran tar l'ov il pli lontan dal vial, prendan cun sai quel, curran enavos ed al bittan en il vonn da paglia dal tschiffader. Sch'in ov croda per terra, sto il trajet vegnir percurri anc ina giada, senza dentant dastgar purtar in nov ov al tschiffader. La medema incumbensa han tut ils ulteriurs curriders. Tar mintga

dieschavel ov sto plinavant vegnir schliada in'incumbensa speziala. Gudagnar gudogna quella gruppa ch'ha deponì sco emprima tut ils ovs tar il tschiffader. Qua e là datti dentant intervenziuns per garantir che la primavaira gudogna.

En intginas paucas vischnancas dal chantun Argovia existan variantas cun figuras pompusas sco per exempel il «Schnäggehüsl», il «Stächpälmler» u il «per». Questas figuras èn attribuidas a l'enviern u a la primavaira. Entant ch'ils curriders èn en viadi, datti groppas dispittas simbolicas tranter las duas gruppas.

Bindels da saida e taiser bindels (SO / BS / BL / AG)

Taiser bindels è stà ina branscha industrial impurtanta en la regiun da la Svizra dal Nordvest. En ils chantuns Argovia e Soturn exista quest artisanadi fin oz. En ils dus mezs chantuns da Basilea è il taiser bindels da saida svani bunamain dal tuttatfatg durant ils onns 1920; l'onn 1988 ha l'ultima tessuna da bindels da saida, che lavurava a domicil, dà si ses mester, l'onn 2004 è vegnida serrada l'ultima tessaria.

Il taiser bindels da saida è vegnì purtà en la regiun da Basilea durant il 16avel tschientaner tras persunas ch'han stui fugir da l'Italia e da la Frantscha per motivs confessiunals. L'onn 1670 ha il Cussegl da Basilea permess ils emprims talers da pliras bartginas, pussibilitond uschia in'industrialisaziun tempriva. En la champagna da Basilea vegnivan producids sin tals talers bindels da saida en lavur a domicil. Quai tenor il sistem d'atelier per in «signur da bindels» en la citad. Pir en il decurs dal 19avel tschientaner èn vegnidas construidas fabricas, l'emprim en la citad e pli tard er sin la champagna. Durant il 20avel tschientaner han quels da la champagna empruvà da cumbatter cunter il declin dal taiser cun agid da l'electricitad dals talers. L'onn 1904 avevan perquai gia 35 vischnancas da Basilea-Champagna electricitad en ils vitgs.

Il saut popular en il nordvest da la Svizra (BE / BL / BS / AG / ZH)

La tradiziun dal saut popular ha passentà suenter la Segunda Guerra mundiala in moviment da renovaziun ch'ha cumenzà en la regiun da Basilea e ch'ha gi per consequenza ch'il stil da tut il saut popular svizzer è sa midà. Il motor da quest moviment è stada la Basilaissa Annelis Aenis-Bitterli (1917–1996). Aenis ha choreografà in grond dumber da sauts populars svizzers novs, tranter quels en spezial er ils 74 sauts da la Suite Baloise che vegn sautada enfin oz da bleras gruppas en tut la Svizra e che vala sco ragisch da la tradiziun dal saut popular svizzer. Ses sauts han in caracter vu-

lidamain inscenà per cuntanscher dapli effect tar las aspectaturas e tar ils aspectaturs. Caracteristics per sias choreografias èn ils blers geners da pass novs ch'èn inspirads da numerus tradiziuns da sauts populars esters e la midada svelta da figuras e da posturas. Bleras melodias ch'han servì per sias choreografias, ha Annelis Aenis surpiglià da la collecziun da Hanny Christen da Basilea-Champagna.

«Stäcklibuebe» (SO / AG)

Cun «Stäcklibuebe» u «Stellbuebe» eran oriundamain manegiads ils giuvens ch'èran obligads da far per l'emprima giada servetsch militar e ch'èran vegnids attribuids avant ad in'unitad. La notg suenter la mostra na turnavan els betg a chasa, mabain bevevan l'in u l'auter magiel alcohol e faschevan da tuttas sorts filistuccas. Dapi l'introducziun da sis gronds centers da recrutaziun en l'entira Svizra l'onn 2003 è questa tradiziun dals «Stäcklibuebe» ida a perder.

Fin oz èn ils «Stäcklibuebe» dentant actives en intginas vischnancas dals chantuns Soturn ed Argovia, ed en il fratemp datti er «Stäcklimeitli». La notg dals 30 d'avrigl al prim da matg rimnan ellas ed els chaussas dals curtins avant chasa. La medema notg tschantan ils «Stäcklibuebe» er si en bleras vischnancas las uschenunadas plantas da matg. Perquai sa numnan els er «Maibuebe». En intginas vischnancas èn ils «Stäcklibuebe» e las «Stäcklimeitli» er responsabels per il feu dal prim d'avust u per il feu da tschaiver, quai ch'è per part collià cun ina tradiziun dal «trair schibettas».

Planta da matg sco decoraziun da bigls (BL / AG)

La notg sin il prim da matg vegnan plazzads pigns ornads sin ils bigls da passa la mesada da las vischnancas da Basilea-Champagna. En blers lieus èn responsabels ils burgais giuvens per postar las plantas da matg. Las emprimas perditgas en scrit ch'èn enconuschas da questa pratica derivan da l'onn 1544. Ultra dal postar la planta da matg datti en differentas vischnancas er il chantar da matg d'ina gruppa da costumes u d'in chor viril. La gronda part da las gruppas da costumes sauta er il saut da matg che la gruppa da costumes da Liestal, fundada l'onn 1932, ha introduci en il chantun Basilea-Champagna. Il saut da matg è in saut cun bindels ch'è stà spezialmain caracteristic per la regiun da Basilea pervia da sia industria da bindels da saida.

«Pfungstblätter» (Pfungstblätter, Pfungstsprützig) (BL / AG)

Ad Ettingen (BL) sco er a Sulz e Gansingen (AG) va la damaun marvegl da Tschuncaisma ina gruppa dad umens giuvens en il gaud per tagliar frastgas verdas da fau, per lura sa vestgir cun quellas. Vestgids sco chaglias returnan els en il vitg. Suentar il cult divin passan els sunond e givlond tras il vitg. En differentes lieus s'enclinan ils giuvens e fan reverenzas. Durant la tura vegn er bavi bier. Pli baud vegnivan ils «Pfungstblätter» tratgs a la fin da l'occurrentza en il bigl da la vischnanca. En il decurs dal temp è il batten en il bigl dentant vegni transformà: Els giuvens sez han cumenzà a bagnar ils attatgaders en il bigl. Cun frastgas bletschas emprovan els oz da sprizzar sin ils aspectaturs. Oravant tut las giuvnas èn la mira dals giuvens vestgids cun chaglias. A la fin fan ils «Pfungstblätter» sez in bogn en il bigl. Suentar survegnan els ina dunsena.

La preschentaziun:

Dossier «Tradiziuns vivas en la Svizra dal Nordvest».

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=4209
www.chattà.ch

Bizanz a Mustér – fragments da la pictura monumentalada dal bizantinissem tempriv

■ Cun far exchavaziuns sin l'intschess da la claustra da Mustér en vegnids a la glich en il decurs dal 20avel tschientaner millis tochins da liadira da chaltschina colorada. Sco che las retschertgas mussan, sa tracti tar quests fragments da restanzas da represchentaaziuns dal giuvenessendi e da la mort da Maria (coimesis) che sa laschan attribuir a l'art bizantin tempriv. Tranter il november 2005 ed il mars 2006 ha il Museum retic a Cuir mussà l'exposiziun «Bizanz a Mustér». En rom da quella èn ils fatgs complexs e disciplinarmain vasts vegnids preschentaids uschia ch'ìls muments ed ils temas centrals da quest chapital fascinant da l'istorgia d'art han pudì vegnir vivids directamain er senza stuair leger memia blera teoria. Il catalog accompagnant preschenta las enconuschentschas las pli impurtantas da l'istorgia d'art e cumpiglia er resumaziuns en rumantsch, talian ed englais.

Il pli impurtant en furma concisa

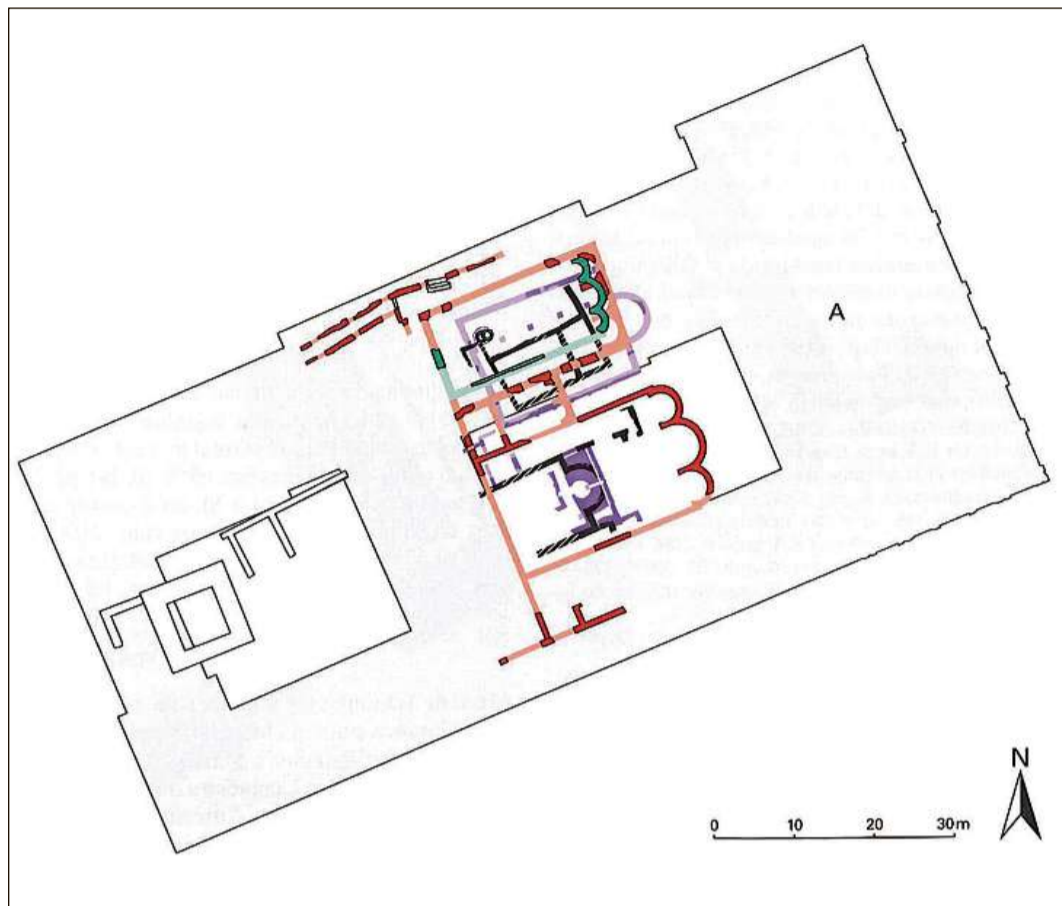
La claustra benedictina da s. Martin a Mustér è vegnida fundada enturn l'onn 700 sin territori francon.

A chaschun da midadas da construcziun la fin dal 19avel tschientaner han ins chattà rests dals edificis claustrals sparids. Las emprimas baselgias cumprovadas tras exchavaziuns archeologicas dateschan dal 8avel tschientaner. Enturn l'onn 800 èn suandadas duas tipicas baselgias reticas cun sala a trais apsidas (quellas da s. Martin e da s. Maria) e la chaplutta da s. Peder. En la baselgia da s. Martin sa chattava la cripta da s. Placi che furma cun quella da s. Glièzi a Cuir ina da las pli veglias criptas da la Svizra. Tenor la tradiziun è il complex claustral dal temp carolingic vegnì destrui tras ils invasurs «ungarais», tenor la perscrutaziun tras ils Saracens (enturn il 940).

In'emprima exchavaziun da las anteriuras baselgias è vegnida fatga l'onn 1906 dad E.A. Stückelberger. Durant ils onns 1981–1983 ha H.R. Sennhauser extendì e terminà las retschertgas archeologicas. Er ils trais edificis sparids da la baselgia da s. Martin èn vegnids fatgs libers. En quest connex èn vegnids recuperads var 12 000 fragments pitschens da liadira e da stuc picturà e da maula da chaltschina. Quels sa chattavan cunzunt en la planivaziun dal nivel da construcziun da la baselgia da s. Martin da l'onn 800. Quests chats pon vegnir attribuids oz a la baselgia ch'era vegnida appliftgada enturn l'onn 750 cun ina sala rectangulara.

Gia pli baud avevan ils remartgabels fragments da stuc chattà lur plaz en la perscrutaziun. Othmar Steinmann ha referì surlonder a chaschun d'in congress davart il temp medieval tempriv l'onn 1954. Ed er las exchavaziuns extendidas dals onns

La baselgia claustrala odierna (A) è vegnida terminada il 1704. Las anteriuras baselgias da s. Maria (al nord) e da s. Martin (al sid) dateschan dal 8avel tschientaner (nair), dal temp dal Testament da Tello (violet), dal temp carolingic (cotschen) e dal temp enturn l'onn 1000 (verd). Ils fragments da la pictura bizantina appartegnan a la baselgia da s. Martin (en ses stadi nair/violet).

FUNTAUNA: LIR

1980 han dà chaschun a novas interpretaziuns e speculaziuns. Il connex sorprendent cun la pictura bizantina è però pir sa mussà en s'entira dimensiun grazia a la perscrutaziun intensiva che Walter Studer da l'Institut per la tgira da monuments da la Scola politecnica federala a Turig ha fatg ils onns 1990/2000.

Sco che l'evaluaziun scientifica mussa, sa tracti tar ils fragments da rests d'ina pictura monumentalada cun accents plastics e d'excellenta qualitat tecnica ed artistica. Sin basa dal stil e da l'iconografia (program da la pictura) ha ella pudì vegnir designada sco bizantina. Ella è probablamain vegnida stgaffida da dus muntgs bizantins enviads da Roma a Mustér, d'uschenumnads fugitivs da l'iconoclasssem.

Lur program iconografic cuntegneva tranter auter ina preschentaaziun enorma dal giuvenessendi (che sa cumpona da set anghels cun posaunas, d'ina vasta gloria d'anghels e da sontgs che tegnan pergaminas rulladas) sco er d'ina preschentaaziun bizantina da la mort da Nossadunna (coimesis).

Il rests da questas duas preschentaaziuns monumentalas da Mustér – dal giuvenessendi e da la coimesis – ston vegnir caracterisads sco sensaziunals, perquai ch'ì sa tracta da las preschentaaziuns las pli veglias da quest tip iconografic ch'ins po cumprovar materialmain, e quai sin l'entir mund.

Gia dà baud en egl: la coloraziun extraordinaria

En general ston ins differenziar duas gruppas da fragments: quels che valan en emprima lingia sco prestaziuns sculaturalas en trais dimensiuns, lura la gruppa nua che la furma da stuc serva sulettamain a l'intent da prender si color. Questa segunda gruppa è gia dada baud en egl pervi da sia coloraziun. En in text cumparì il 1989 – pia anc avant la perscrutaziun fatga da Walter Studer – descrivan Christoph e Dorothee Eggenberger il fragment d'in chau ch'è sa mantegnì fitg bain. Els al caracteriseschan sco suonda:

Il fragment dal chau persvada tras s'excellenta qualitat picturala ch'è unica en nossas regiuns. El regorda vi da la moda da malegiar impressiunistica, sco che nus la chattain a Roma, per exempel en las stresas da l'uschenumnà bel anghel da la paraid da palimpsest da Santa Maria Antiqua al pe dal Palantin. I n'è betg simpel da cumparegliar questas ovras, ma igl è la suletta pussaivladad per chapir la significaziun dal chau da Mustér. Co pudess ins uschiglio declarer las finas nianzas da colors, la modellaziun delicada da las gautas che na vegn betg cuntanschida

cun meds plastics, mabain cun ina leva stresa cotschna che sa lascha cumparegliar cun in fin make-up.

L'idea dal stuccatur e dal pictur era da furmar in chau en maniera uschè charina sco be pussaivel. La cosmetica era ed è anc adina in med usità per cuntanscher questa finamira. In cuntrast a la modellaziun delicada èn ils gronds eglis en furma da mandel cun las enormas pupillas nairas. L'egliada para da fixar l'aspectatur en moda magica. Sur l'egl na ves'ins betg be la survantscheglia spessa tratga sco lartg stritg nair, mabain er ina lingia brina che marca la fauda en il viertgel da l'egl. La frisura limitescha il fragment vers ensi, giusut ves'ingist anc la part sura da la bucca sco er la leva stresa cotschna da la foppa tranter la bucca ed il nas. Las qualitads impressiunisticas vegnan pir propi vesaviavas, sch'ins cumpareglia cun ils auters chaus e fragments da vestgadira, sin ils quals dominescha la furma lineara, fixada sin la surfatscha.

Giuvenessendi e mort da Nossadunna

Paucs onns pli tard ha Walter Studer cumenzà s'impurtanta lavur da perscrutaziun, da la quala dueva ressortir il connex sorprendent dals fragments da Mustér cun l'art bizantin. En il catalog d'exposiziun resumescha Walter Studer sia lavur e sias scurvertas dals onns 1990/2000 sco suonda:

Il bunamain 12 000 fragments pitschens e fitg pitschens da liadira e da stuc picturà e da maula da chaltschina èn vegnids recuperads sco chats cun exchavar ils rests dals anteriurs edificis claustrals a Mustér. Fin avant paucs onns eran els enconuschents mo ad in pitschen public sco uschenumnà «stuc da Mustér». Oz, suenter intgins onns da perscrutaziun intensiva, ston ils chats da Mustér – cuntrari a las anteriuras interpretaziuns falladas – vegnir definids en lur totalità ed en las determinantas essenzialas da lur program iconografic. Qua è vegnida applitgada ina metoda da registrar, d'interpretar e da preschentar ils chats ch'è vegnida sviluppada espressivamain per quest cas. La metoda sa referescha ad in grond dumber da continents interpretabels ed ademplescha necessariamain ina pretensiu interdisciplinara e multidisciplinara. (Continent: in fragment grond che sa cumpona d'almain dus fragments reunids).

La pictura monumentalada da bleras parts, per gronda part cun accents plastics, d'excellenta qualitat tecnica ed artistica sto vegnir designada – sin fundament da la summa da las caracteristicas – sco bizantina tempriva. En favur da quai pledan l'elecziun dal material, il stil e l'iconografia

(il program iconografic en sia descripiun, determinaziun ed interpretaziun). La pictura è vegnida stgaffida cun gronda probabilitad da dus muntgs bizantins enviads da Roma a Mustér (fugitivs da l'iconoclasssem).

Lur program iconografic cuntegneva tranter auter cumprovadamain ina preschentaaziun surdimensiunada da la dretgira dals set anghels cun posaunas tenor la Pal. 8,6. Plinavant ina preschentaaziun surdimensiunada da passa 17 sontgs d'emprim rang che tegnan rollas (rotuli) e dals quals ils vestgiments èn ornads cun gammadia (bustabs e segns sumegliants a bustabs). Alura ina vasta gloria d'anghels, almain da grondezza natirala, tenor Mt. 25, 31–32 e Pal. 5, 11–12. Questas trais preschentaaziuns ensemen inditgeschan ina preschentaaziun enorma dal giuvenessendi. La finala sa lascha distinguer ina coimesis almain da grondezza natirala, ina preschentaaziun bizantina da la mort da Nossadunna, fatga essenzialmain tenor ils apocriafs dal pseudo Melitus e da Gion da Tsaloniki.

En ils chats da Mustér pon vegnir cumprovads directamain tut en tut 100 singuls chaus almain da grondezza natirala e figuraras surdimensiunadas fin ad in quart. Dal program iconografic da la dotaziun da Mustér fascheva dentant part bler dapli che las figuras respectivamain ch'ìls chaus directamain cumprovabels. Uschia pon ins presumar per exempel mo tar la gloria d'anghels – sin fundament da la simmetria e da la dimensiun supponida da questa preschentaaziun – ultra da las 45 figuras d'anghel da grondezza natirala anc ulteriuras 45 figuras d'anghel appartegnentas.

Ils chats cuntegnan – ultra da lur figuratività multifurma e da lur differentas parts scrites – in grond dumber d'elements ch'accumpan e che distinguan l'architectura. Sco revestgiments da paraid èn quai per exempel duas colonnas che s'avran en artgas sco paraids da fanestras, diversas curnischns accentuadas figurativamain en furma da fils da la vit, da frastga e d'acantus, da meander u da giatter a forsch e.u.v. Tut quests elements èn unids en ina maschaida che vegn chapida fin uss mo per part, da la quala il grond potenzial scientific sto anc vegnir exaurì.

Il context istoric

La situaziun al nord da las Alps Suentar il 454 era la provinza romana Raetia prima vegnida sut squitsch tras pievels germans (surtut ils Alemans). Ma anc sut il retg ostrogotic Theoderich (493–526) furmava quella ina part dal territori da cunfin alpin cun l'Italia. L'orientaziun vers

nord è succedida en quel mument che la Rezia è vegnida integrada, bain vers il 536/537, en il Reginavel dals Francs merovingic. L'expansiun francona (6avel tschientaner) ed il moviment colonisatoric aleman (6avel–7avel tschientaner) han spustà definitivamain ils cunfins da la veglia provinza. Els èn indizis d'ina ferma colliaziun cun l'Imperi francon a l'entschatta dal 7avel tschientaner. En consequenza da la suveranità indeblida dals Francs en il 7avel ed a l'entschatta dal 8avel tschientaner ha la Currezia cuntanschi ina posiziun relativamain autonoma a l'ur dal Reginavel dals Francs ch'ha permiss a la famiglia indigena dals Zaccons/Victorids da surpigliar la pussanza.

La situaziun al sid da las Alps

En l'Italia aveva Odoaker, il cumandant d'in armada da mercenaris germans, destitui il 476 l'ultim imperatur roman Romulus Augustus. Intimà da l'imperatur da la Roma orientala Zenon (474–491) è Theoderich sa rendì cun ils Gots en l'Italia ed ha victorisà sur Odoaker. Dal temp da l'imperatur bizantin Justinian (527–565) è il Reginavel dals Ostrogots à fin (553) e l'Italia è vegnida incorporada in'ultima giada en l'Imperi roman. Ma il domini da la Roma orientala en l'Italia n'è betg stà da lunga durada. Gia a partir dal 568 ha la stirpa germana dals Langobards preni possess da la Lombardia – che porta fin oz lur num – e da parts da l'Italia dal Sid. Damai ch'ìls conquistaders na disponivan da nagina flotta, als èn però restadas serradas impurtantas citads da port sco Ravenna u Roma, nua ch'ìls Bizantins ed il papat han pudì sa mantegnair. Fin a sia conquista tras ils Langobards l'onn 751 ha l'exarchat da Ravenna furmà la pitga da la pussanza bizantina en l'Italia. Ma gia il 774 ha Carl il Grond conquistà las possessiuns dals Langobards ed integrà quellas en il Reginavel francon.

Ils fragments da Mustér en il context pli vast Il rests da Mustér èn ina fanestra en in temp ch'è documentà fitg mal, en il qual Constantinopel – la segunda Roma – era però anc adina il center dal mund e da la cultura cristiana. Ina perioda, en la quala ses territori da cunfin diffus è sa separà al vest ed al nord da la part da l'ost en stauschs dramatics – quai politicamain, culturalmain sco er teologicamain – ed ha furmà in sistem per entant anc instabil e fitg cuntravers.

La mesadad dal 8avel tschientaner ha la nova dinastia roiala francona fatg in'allianza cun il patriarc da Roma, pia cun il papa. Da quest'allianza han omaduas partidas pudì profiter. Questa lia che sto er vegnir chapida sco ina gronda reglamentaziun, ha determinà silsunter las intenziuns e l'agir da Carl il Grond. Questa maschaida geopolitica è stada l'emprim prototip da l'Europa ch'ha tschertgà e chattà en la successiun culturala dal mund antic, cristian tempriv e bizantin surtut in'identità ed ina legitimaziun.

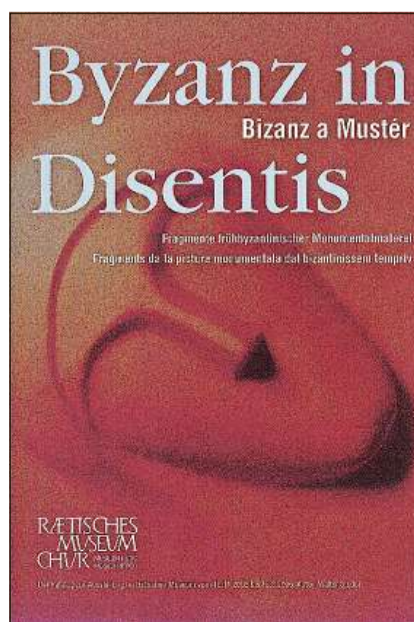
La dotaziun bizantina tempriva da s. Martin a Mustér furma il cumenzament d'ina concepziun artistica che culminescha pli tard en l'art carolingic. I dat motivs per supponer ch'almain la dotaziun e cun ella er l'edifici appartegnent da la baselgia da s. Martin a Mustér sajan ina fundaziun da Pippin III, l'emprim retg da la dinastia carolingica (ch'è vegnida denominada suenter ses figl Carl il Grond).

La preschentaaziun:

Walter Studer. Bizanz a Mustér. Fragments da la pictura monumentalada dal bizantinissem tempriv. [Catalog d'exposiziun]. Cuir 2005.

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=4214
www.chatta.ch

Frontispizi dal catalog d'exposiziun. MAD

Fugitivas e fugitivs en scola

■ **Durant l'instrucziun da gimnastica sa zuppa in giuvenil tuttenina sbragind en il local d'urdains. – Suentar ch'in mat ha savì far in di senza problems ils quints declerads, para el d'avair emblidà tut il di suenter. – In uffant fugitiv plunta in auter uffant da la medema vegliadetgna senza in motiv constatabel d'ordaifer. Tge è capità en tals cas? E co reagir sin in tal cumportament? Ina brochura realisada dal Servetsch psicologic da scola dal Grischun en collavuraziun cun personas dal fatg duai dar respostas curtas e concretas sin talas dumondas.** Bliers uffants fugitivs han fatg tras chaussas terriblas en lur pajais da derivanza e sin la fugia. Els derivan d'in auter milieu da vita cun in'otra lingua, cun autras normas e structuradas. Tuttenina ston els s'orientar en in mund ch'è ester per els, senza pudair discurren lur lingua e duvran lur plects per il spavent fatg tras. Ils geniturs èn savens traumatisads er els, emprovan da supprimer quai ch'els han fatg tras e na pon strusch sustegnair lur uffants en lur svilup. Els ston l'emprim s'occupar da la nova situaziun da vita, chatta qua la storta e reponderar lur disas.

Fugitivas e fugitivs en Svizra han bain ina vita relativamain segira, savens però sut cundiziuns finanzialmain difficilas ed isoladas. Povrad chaschuna sentiments da turpetg. Er remartgas xenofobas u sguards spretschants rendan uffants e giuvenils fugids supplementarmain malsegirs e chaschunan temas. Las sfidas che famiglias da fugitivs ston dumagnar èn numerusas e n'èn betg da sutvalitar en lur intensità.

Trauma

In trauma è il far tras ina smanatscha existenziala che chaschuna ina desperaziun profunda tar las personas pertutgadas. En quest connex po la persona esser stada confrontada sezza, sco perdita u tras raquints cun quai ch'è capità. Umans reageschan en moda fitg differenta sin experientschas grevmain stressantas. Sch'i restan enavos disturbis permanentes suenter l'eveniment traumatic, discurren ins d'in disturbi traumatic consecutiv.

Ina furma fitg frequenta d'in disturbi traumatic consecutiv è l'uschenumà disturbi post-traumatic da stress. Quest disturbi sa manifestescha tras las suandantas quatter caracteristicas principals: regurdientschas che returnan adina puspè – evitaziun – patratgs negativs – surexcitaziun. I suonda ina curta descripciun da questas quatter caracteristicas.

Regurdientschas che returnan adina puspè: Regurdientschas da las experientschas traumaticas returnan adina puspè en moda nuncontrollada en furma da «flashbacks» u da nauschs siemis, saja quai en scola, en il mintgadi u durant la notg. Sa-

La premissa ch'ills uffants e giuvenils pon s'integrar ed empernder è ch'els vesan e pon prender la scola sco lieu segir.

FOTO PD

vens na reusseschi betg da far svanir quests maletgs, quai po chaschunar grondas temas e desperaziuns. Tals maletgs vegnan clamads da stimul (ramurs, odurs e.u.v.) u er d'emoziuns che stattan en in connex cun las experientschas traumaticas. Tals stimul che cloman las nauschas regurdientschas èn savens difficils d'identifitgar per l'uffant e per ses ambient.

Evitaziun: Perquai che las regurdientschas nunvulidas a las experientschas traumaticas èn uschè engrevigiantas, emprovan las personas pertutgadas d'evitar e d'emblidar tut quai che las tira endament quel eveniment sgarschavel (discurs, lieus, patratgs, tschertas situaziuns u tscherts umans e.u.v.). Er quai na reussescha savens betg. Savens è l'evitaziun er colliada cun ina retratga dal mintgadi e da la famiglia.

Patratgs negativs: Bliers uffants e giuvenils traumatisads han in'opiniun fitg negativa da sasezs, dal mund e da lur avegnir. Patratgs da suicidi pon en rars cas esser ina consequenza da tals patratgs negativs.

Surexcitaziun: Uffants e giuvenils traumatisads sa chattan savens en ina prontezza d'alarm permanenta per sa proteger cunter ina traumatisaziun futura. Accumpagnada vegn quella da tensiun, problems cun il sien, difficultads da concentrasiun, excitabladad e spaventusadad.

Per part sa mussan supplementarmain als sintoms numnads qua survart er sintoms dissociativs. Dissociaziuns èn ina pussaivladad per surviver psichicamain situaziuns che sa repetan e ch'èn extremamain smanatschantas. Qua supprima la persona pertutgada sentiments e sensi-

bladads. Questa moda da reagir vegn repetida, sche privels sa mussan puspè. Tals modas da sa cumporatan protegian cunter tema e mitigeschan per il mument la miseria. A pli lunga vista però chaschunan ellas che la persona na considerescha ina part da ses sentiments e da sias experientschas betg pli sco ses agens.

Consequenzas ed intervenziuns en scola

La premissa ch'ills uffants e giuvenils pon s'integrar ed empernder è ch'els vesan e pon prender la scola sco lieu segir. In rom quiet, fidà e previsibel è la basa per quai. Uffants e giuvenils traumatisads basegnan en scola personas d'instrucziun ch'als tractan cun stima e ch'als sustegnan e promovon en lur stadi da svilup. Per in uffant fugitiv avess la persona d'instrucziun dad esser ina persona da confidenza, cun la quala el pudess – sch'el vulesch quai da sai anora – discurren da sias experientschas terriblas. La persona d'instrucziun na dastga però mai dumandar ora l'uffant!

Personas d'instrucziun avessan d'avair ina tenuta che s'orientescha vi da las resursas. Ir enturn cun scolaras e scolaras traumatisads po esser ina chargia per las personas d'instrucziun. Perquai stuessan las personas d'instrucziun dar adartg d'enconuscher lur cunfins persunals. Ellas n'èn naginas psicoterapeutas. I dovra però ina prontezza d'extender las atgnas ideas e cumpetenzas pedagogicas per pudair s'occupar da las modas da cumporatan dals uffants e giuvenils pertutgads. Ultra da l'autoreflexiun e da la cussegliaziun collegiala po vegnir raccomandada la supervisiun. Igl è impurtant che las personas d'instrucziun tractian ina l'otra cun atenziun e stima e ch'ellas hajan tgira da sasezzas. Pli bain che quai gartegia e pli bain ch'ellas pon esser qua per ils uffants e giuvenils.

Concentraziun/attenziun

Pervi da la prontezza d'alarm permanenta han uffants e giuvenils traumatisads grondas difficultads da sa concentrar. Pervi da la spaventusadad ch'è colliada cun quai èn els distract. Vitiers vegnan savens disturbis dal sien. Per quest motiv èn uffants e giuvenils stancantads ed han supplementarmain difficultads da sa concentrar sin l'instrucziun.

Intervenziuns: Laschar seser l'uffant/ il giuvenil en vischinanza da la persona d'instrucziun, porscher structuraziun regulara e sustegn d'ordaifer, s'atschertar tar incumbensas, sche quellas èn vegnidas chapidas. Tematisar eventualmain

cun l'uffant e cun ses geniturs il sien e l'igièna da sien.

Emprender

Il tscharvè d'uffants e da giuvenils traumatisads n'è betg en cas da prestar il medem sco in d'uffants e da giuvenils sauns. Uschia dovran uffants e giuvenils traumatisads savens dapli temp per empernder novs cuntegns.

Intervenziuns: Pazièna da vart da las personas d'instrucziun, far connex uschè concrets sco pussaivel en l'intermediaziun da la materia, repeter adina puspè las basas, sclerir cun quità il stadi da savida actual (cun stimar quai ch'è vegni emperndi fin ussa resguardond ils cuntegns specifics per la cultura da l'uffant u dal giuvenil). Er sch'els han ina buna intelligenza, han uffants traumatisads savens in cler retard tar l'empernder en scola.

Stadis dissociativs

Uffants ch'han dissocià en la situaziun traumatica reageschan savens puspè cun ina dissociaziun, sch'els vegnan regurdads al trauma. Els reageschan uschia sco sch'els sa chattassan puspè en la situaziun da quella giada. Els daventan airis u sa cumporatan en moda fitg agitada e n'èn betg pli accessibels per il mund exterior.

Intervenziuns: Metter a disposiziun ballas da stress (ferms stimul han savens in effect che fraina la dissociaziun). En cas d'ina dissociaziun: Dar orientaziun (ir vers l'uffant, al dir nua ch'el sa chatta e tgi ch'el è), quietar (mussar a l'uffant ch'el sa chatta en segirezza). Far tut quai che promova il connex cun la realità.

Cumporatan aggressiv

Uffants e giuvenils traumatisads han difficultads da regular lur emoziuns. Quai po avair differents motivs. Pervi da la surexcitaziun è d'ina vart il nivel da stress permanentamain pli aut e la toleranza da frustraziun correspondentamain reducida. Da l'otra vart vegnan els savens irritads d'uschenumnads triggers: Sch'els vegnan tutgads ad in lieu fallà che tira endament la violenza subida, vegn l'eveniment actualisà puspè, quai che po chaschunar acziuns nunponderadas.

Perquai che las resursas en il sistem famigliar mancan respectivamain pervi dals disturbis psichics dals geniturs n'han tscherts uffants betg emperndi da regular adequatamain lur sentiments.

Intervenziuns: Tematisar l'ir enturn cun violenza e cun ravgia, sco persona d'instrucziun esser in exempel, stgaffir pussaivladads da retratga, discutir posteriuramain las situaziuns e sclerir malchapientschas. Tractar sche pussaivel questas temas er cun ils geniturs da l'uffant. Fu-

gitivas e fugitivs minorens vegnan confrontads cun violenza er en Svizra, mesuras per la protecciun dals uffants pon esser in ulteriur sustegn.

Cumporatan social e relaziuns

Pervi da la disfidanza envers auters umans sin fundament da quai ch'els han fatg tras, han uffants traumatisads savens difficultads d'entrar en ina relaziun cun auters uffants.

Bliers uffants e giuvenils fugitivs han savens enconuschienschas linguisticas ch'èn meglras che quellas da lur geniturs ed èn dumandads fermamain en l'ambient famigliar: Els translateschan tar terminas da medi e d'autoritads, ston surpigliar blera responsabladad per ils geniturs. Uschia resta pauc temp per tgirar relaziuns. Ultra da quai engreveschan barrieras linguisticas e culturalas d'entrar en contact cun auters uffants.

Intervenziuns: Ordaifer il rom famigliar dovran uffants fugitivs traumatisads relaziuns fidadas e bainvulentas che decleran il nov ambient. Per concepir raschunaivlamain il temp liber che duai avair sco finamira tant da realisar, nua che las atgnas resursas èn, sco er da promover l'integrasiun sociala, dovran els per exempel l'accumpagnament da personas che fan lavur sociala da scola. Per reducir barrieras linguisticas e culturalas e per sclerir malchapientschas dovran esser er sustegn d'autras personas.

Requirentas e requirents d'asil minorens senza accumpagnament

Ils giuvenils minorens senza accumpagnament èn ina gruppa da fugitivs spezialmain vulnerabla che dovra protecciun e sustegn. Sin lur fugia eran els sulets ed han stuì guardar per sasezs ed eran eventualmain exposts a differentas experientschas da violenza. Els dovran fitg blier sustegn per pudair s'integrar. Perquai ch'els sa strategnan en Svizra senza lur geniturs u senza in'otra persona cun dretg da tgira, èn els per regla suttaless ad in'avugadia. Personas spezialisadas correspondentas cusseglian e represchentan uffants e giuvenils, sche necessari fin ch'els cuntanschan la maiorenità.

Particularitads da la collavuraziun cun geniturs

La lavur cun geniturs da fugitivas e fugitivs minorens è ina sfida speziala pervi da las bleras chargias da questas famiglias. Per quests geniturs èsi impurtant ch'els survegnan – correspondentamain a lur pussaivladad – puspè la controlla per pudair sustegnair lur uffants e giuvenils.

Per bliers geniturs d'uffants fugitivs è la scola in dals emprims contacts cun las instituziuns da noss pajais. L'engaschament da personas scolaras professionalmain sco interpretas interculturalas e d'intermediaturas ed intermediaturs da cultura (sche pussaivel en la lingua materna) è sa cumprovà en il discurs cun geniturs che na san anc betg discurren ina da nossas linguas uffizialas. Quai gida ils geniturs da vegnir a savair co ch'els pon sustegnair concretamain lur uffants.

Contactar autras personas spezialisadas

Sin basa dal lieu segir è la scola cumpetenta per intermediar ils cuntegns pedagogics. En cas da basegn pon las fugitivas ed ils fugitivs minorens vegnir sustegnids en scola dal servetsch psicologic da scola, da la psichiatria d'uffants e da giuvenils e – sche avant maun – da la lavur sociala da scola.

La presentaziun:

Uffizi per la scola populara ed il sport (Servetsch psicologic da scola). Fugitivas e fugitivs en scola. Cuiara 2017.

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=4219
www.chatta.ch

Bliers uffants fugitivs han fatg tras chaussas terriblas en lur pajais da derivanza e sin la fugia.

FOTO: PD

Helveticus – l'istorgia svizra en purtrets animads (I)

■ Co è Arnold von Winkelried daventa in erox svizzer? Pertge è il chaschiel svizzer uschè popular? Tgi ha muventà Guglielm Tell da trair la famosa frizza?

Tranter legenda ed istorgia raquinta quest program d'animaziun las aventuras da Helveticus e sia famiglia: il passà da la Svizra, sias pli enconuscentas persunalitads ed ils mitus da sia fundaziun. Ils maletgs d'animaziun che maschaidan la realitad cun raquints ans mainan da maniera legra ed innovativa a las aventuras fascinantas da noss per davants eroics. Er ils pli giuvens chattan uschia in access simpel ed adattà a l'istorgia svizra.

L'istorgia svizra per ils pitschens (ed era per ils grands)

Ils films curts duran mintgamai trais minutas. Els èn concepids en emprima lingua per uffants en la vegliadetgna prescolara tranter trais e sis onns. E tuttina vegnan las aventuras a svegliar er l'interess d'uffants ch'èn gia in pau pli vegls – ed er da mamma e bab, da tatta e tat: tuts pon

per ina giada scuvrir da maniera ludica e divertenta l'istorgia da noss pajais.

Impurtants fatgs istorics

da l'entir pajais vegnan transformads en in raquint ed intermediads sco film da dissegns animads, senza sfalsifigar l'eveniment sco tal. En quest senn pon ils films er servir sco material accompagnant per l'instrucziun d'istorgia en scola la primara u per giuvenils.

Scrit e realisà la seria han Chantal Teano e Pascal Vaucher de la Croix. Ils films èn vegnids producids da Nadasdy Film a Geneva (Nicolas Burlet e Zoltàn Horvat) e coproducids da RTS (Izabela Rieben) e da la SSR cun il sustegn da RTR, SRF, RSI, TV5 Monde, Cinéforum ed il Fond da la produzioni televisiva.

Ils films existan en tuttas quatter linguas naziunales ed èn accessibels sur ils chanals da la SRG SSR (ils films rumantschs p.ex. sut www.rtr.ch/sflugliera/videos-helveticus). Ultra da quai èn cumparids dus DVDs che cuntengan las episodadas en tut las versiuns linguisticas: DVD 1 (2013) cuntegna las episodadas 1–26; la versiun rumantscha è cuntegnida en il DVD tudestg. Il DVD 2 (2016) cuntegna las episodadas 27–52; qua fa la versiun rumantscha part dal DVD en lingua taliana. Omadus DVDs pon ins per exempel emprestar en la Biblioteca chantunala dal Grischun.

Damai ch'ils films animads tractan l'istorgia da la Svizra ed existan en tudestg, franzos, talian e rumantsch, sa porschan els er sco avischinaziun ludica a las autras linguas naziunales. Che quai funcziuna – betg il davos er grazia al stga-

Il dretg da votar da las dunnas – er questa tematica vegn tractada en ina da las numerusas episodadas.

zi da plets relativamain simpel che vegn applitgà en ils films – mussa «SRF my-School». Questa partiziun da la SRG SSR ch'è sa spezialisada sin didactisar ed intermediar cuntengns da radio e televisiun per la scola ha sviluppat ibooks e materialias didacticas tar la retscha «Helveticus» (tudestg/franzos). Quellas pussibileschan da surmuntar per ina giada il foss dal rösti cun in surrir...

Cuntegn da las singulas episodadas

1. Ils palissaders

Da lur cuvels èn els vegnids stgatschads dals urs ed a la riva dal lai als ha tschiffà l'aua gronda. Avant 5000 onns eran ils umans en Svizra en tschertga d'in dachasa segir – ed al han chattà en l'aua sin palissadas.

2. La traversada dal Gottard

Pli baud stuevan ils Uranais prender en cumpra lungs e privlus viadis per visitar lur vischins tessinai. L'onn 1230 ha quai piglià ina fin. In cuviteg uranais ha laschà bajegiar punts e vias fortifitgadas – e nagin na saveva far quai meglier ch'ils Gualsers.

3. L'engirament dal Rüti

En il 13avel tschientaner han rubadurs ed in chastellan habsburgais rendi dira la vita als umans da la regiun da la Svizra Centrala da pli tard. Il 1291 han trais represchentants dals territoris dad Uri, Sviz e Sutsilvana engrirà da gidar in l'auter tar crisas futuras – ed han fundà uschia la Svizra.

4. Guglielm Tell

L'onn 1307 vuleva il chastellan imperial Gessler che tut ils abitants dad Altdorf

al rendian onur. Il chatschader Guglielm Tell ha refusà da far quai. Per al dar ina lecziun al hani sfurzà da sajettar in mail dal chau da ses figl. El ha tutgà la noda, ma è tuttina vegnì mess a ferm. Tras ina casualitad ha el pudì mitschar e dueva la finala avanzar a l'erox nazional.

5. Arnold da Winkelried

Ni foss ni feu han pudì retegnair ils schuldads austriacs, cura che quels smanatschavan l'onn 1386 a Sempach la Svizra. Il valurus Arnold da Winkelried è s'unfrì a moda eroica ed ha avert als schuldads svizzers la via davos la front ostila. Uschia è la Battaglia da Sempach ida a fin en lur favur.

6. Il chaschiel svizzer

En las Alps na crescha nagina granezza. Persuenter è il pastg verd e savurus – quai che delectescha tant la vatga sco er il pur. Latg-vatga sa lascha però be trasportar malmain a val ed ins na la po er betg conservar ditg. Ina schliaziun per quest problem ha la pastiglia chattà vers la mesadad dal 15avel tschientaner: chaschiel – e quel dueva daventar famus en tut il mund.

7. Clau da Flia

In siemi al ha muventà d'eleger la vita sco eremit. L'onn 1467 ha Clau da Flia bandunà chasa e curt per sa render en la solitariadad a far uraziun. El valeva sco sabi e vegniva dumandà adina pli savens per cussegl. Sia sabientscha, ses senn per giusticia e neutralitad duevan marcar virtids svizras.

8. La battaglia da la crappa grossa (Giornico 1478)

Ils Confederads èn versads en lur muntognas. Quai ha er stui sentir l'onn 1478 il duca da Milaun. Cura ch'el n'ha betg tegnì si'empermischun da surlaschar als Svizzers la Val Leventina, al ha l'armada svizra demonstrà sia superiurità en las Alps.

9. La schuppa da Kappel (1529)

Il 1529 furiva en Svizra ina guerra da confessiun tranter protestants e catolics. A la Battaglia sper Kappel n'èsi la finala betg vegnì, perquai ch'ils generals a las fronts han danovamain tschertgà il dialog. En il fratemp han ils schuldads inimis partì ina schuppa da latg – e stevan tuttenina visavi in a l'auter sco frars.

10. Johannes Calvin e l'industria da cliniez

En il 16avel tschientaner valeva cliniez sco insatge fraudulent. Il predigtant protestant Johannes Calvin al ha fatg scumandar. Las uras percenter eran necessarias per betg manchentar il servetsch divin. A moda inschignusa han ils giuveliers da Genevra mess sinaquai ensemen lur fatschenta cun ils urers.

11. La tiba

Co cloman ils signuns enavos lur vatgas sin l'alp? Cun jodlar. Ma betg tuts en chantadurs da vaglia – e tge sche la vusch disdescha ina giada u l'autra? Avant quest problem stevan gia ils signuns dal 16avel tschientaner. Lur schliaziun: la tiba.

12. L'escalade da Genevra (1602)

Ina padella schuppa chauda sin il chau ha gia stgatschà entiras armadas. Sco che la legenda raquinta, han las truppas savoirdas capitulà il 1602 suenter ch'ils Genevrins eran sa servids per lur defaissa da meds liquids nunconvenzionals. La citad al Rodan festivescha perquai fin oz l'indipendenza cun padellas da schuppa fatgas da tschigulatta.

13. Napoleun e la republica helvetica

Enturn l'onn 1800 sa dispitavan ils Svizzers pervi da lur furma statale futura. Sut l'influenza da Napoleun è la Confederaziun daventada ina republica. Apaina che sias truppas avevan però bandunà il pajais, è la disputa rutta ora danovamain. Sinaquai ha Napoleun relaschà in'acta da mediaziun per terminar il conflict.

14. Barry, il chaun da lavinas

L'onn 1807 eri strapatschant da traversar a pe il Grond Son Bernard, e pervi da las lavinas er privlus. Tenor la legenda viveva en l'ospizi sper ils muntgs er in chaun cun num Barry. En sia vita ha quel salvà la vita a bundant 40 personas ch'eran vegnidas en lavinas – daventond uschia l'erox nazional a quatter chommas.

15. Henri Dunant e la Crusch Cotschna

Schuldads blessads e nagin che s'occupa da lur tractament medicinal: Igl èn scenas pauc bellas ch'il commerziant svizzer Henry Dunant vegn a vesair il 1862 durant ses viadi da fatschenta en vischinanza da Solferino. Sinaquai decida el da fundar in'organisaziun che gida en guerres tut ils blessads – la Crusch Cotschna.

16. Il turissem ed il sport d'enviern

La stad eran ils hotels plains, l'enviern però vids. Per quest motiv han ils hoteliers da San Murezzan augmentà a partir dal 1864 lur purschidas: patineras e pistas da skis duevan carmalar ils turistis er durant ils mais freids. Conjunctura auta ha però pir regi en quel mument ch'ins ha scuvert l'ir cun scarsola.

17. La tschigulatta da latg e la pulvra da latg

L'istorgia da success dal pli grond concern da products alimentars dal mund ha cumenzà il 1864 a Vevey. Lez onn ha Henri Nestlé inventà ina pulvra da latg dissolvabla. Per uffants pitschens che na cumportavan nagin latg-mamma è quai stà ina vaira benedicziun. Ed il vischin da Nestlé ha gi l'idea da duvra la pulvra per far daventar pli dultscha sia tschigulatta amara.

18. Johanna Spyri e Heidi

Aria da muntogna e sulegl fan bain a corp ed olma. Da quel avis è er stada l'onn 1880 la Grischuna Johanna Spyri ed ha tramess ses figl malsau en las Alps a far cura. La cuntrada e la gliעד han ispirà la scriptura. Ella ha scrit in roman ch'è en il fratemp daventà famus en tut il mund: «Heidi».

19. Il cuntè svizzer

La necessitad è enconuscentamain la mamma da las invenziuns: Exposts a las forzas da la natira, duvran ils schuldads svizzers urgentamain in utensil per reparar lur schluppets, per avrir conservas e per resgiar roma. In cunteller ingeniun als ha adempli quest giavisch l'onn 1890: El ha inventà il cuntè da militar svizzer – pitschen e pratic.

20. La buglia da Bircher

Granezza, latg, fritga e mel: il recept per ina buglia da Bircher è simpla. Docter Bircher al ha sviluppat l'onn 1900. El era en tschertga d'ina spaisa sanadaivla e gustosa per ses pazients.

21. Albert Einstein

Il pli grond fisicher en l'istorgia era tranter auter er Svizzer. Albert Einstein vala sco l'incarnaziun dal perscrutader e scheni. Sia teoria da la relativitad dal 1905 furma ina da las enconuschiens centralas da la fisica. Sut tschertas circumstanzas ralentescha quella il vegnir vegl – almain en la teoria.

22. Friedrich Dürrenmatt

Sia fantasia stravagada ed in ambient ispirant al han rendi famus. Il scriptur bernais ed autur dramatic ha tranter auter scrit il drama «Der Besuch der alten Dame». Quel è vegnì dà l'emprima giada l'onn 1956 a Turitg ed è avanzà ad in success mundial.

23. Alberto Giacometti

Inspirà d'umans en il clergina, ha il picter grischun cumenzà ils onns 1950 a furmar sculpturas. L'artist sez n'è bain betg content cun sias ovras lungs e satiglias – sia clientella però è entusiasmada. Oz vala Alberto Giacometti sco in dals pli impurtants sculpturs en tut il mund.

24. Il dretg da votar da las dunnas

Cura ch'il pievel decideva en Svizra, n'avevan las dunnas sur lung temp da dir nagut. Chapaivel che lur malaveglia è creschida ad in crescher. Pir il 1971 han ellas cuntanschì il dretg da vuschar – suenter ferventas acziuns da protesta.

25. Jean Tinguely

Fieu, aua e fracass: L'artist oriund da Friburg aveva gugent sche sias ovras faschevan canera e sch'i capitava insatge cun ellas. Mintgatant destruvian sias creaziuns en furma da maschina schizuntasezzas. Cun sias construcziuns stravagantas è Jean Tinguely daventà famus l'onn 1977.

26. Bertrand Piccard ed il tur dal mund cun in ballon

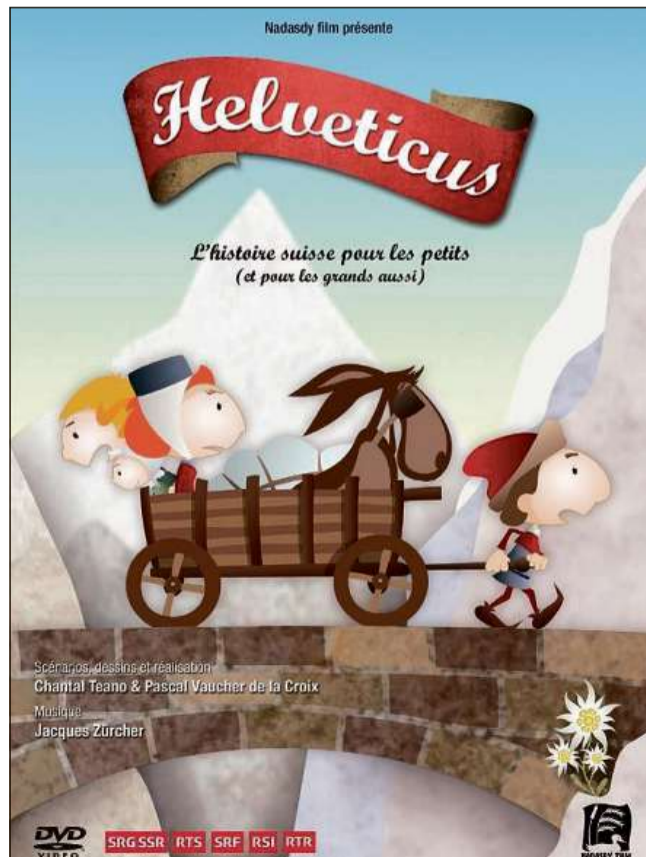
Aut en l'aria u profund en las auas – ils Piccards ristgan gia dapi pliras generaziuns aventuras giagliardas. Suenter duas emprovas falladas èsi reussi il 1999 a Bertrand Piccard d'ir enturn il mund en in ballon ad aria chauda. Ma prest fissi er i questa giada a travers.

La presentaziun:

Chantal Teano e Pascal Vaucher de la Croix. Helveticus – l'istorgia svizra per ils pitschens (ed era per ils grands). Nadasdy Film, Geneva 2013. (DVD 1, episodadas 1–26 en tudestg svizzer e rumantsch).

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?id=1338&hiid=3112
www.chatta.ch

Helveticus – films davart l'istorgia svizra en tut las quatter linguas naziunales (cuverta da l'emprim DVD, cumpari il 2013).

Helveticus – l'istorgia svizra en purtrets animads (II)

■ L'emprima part da la seria «Helveticus» ha tematisà surtut personalitads, monuments ed eveniments da temps daditg passads. En la segunda part (episodas 27–52) vegn purtretà er persunalitads, instituziuns e monuments pli actuals sco Roger Federer, la Migros da Gottlieb Duttweiler u il mir da fermada Grande Dixence.

Cuntegn da las singulas episodas

27. *Il Monte San Giorgio (250 miu. a.C.)*
Avant 250 milliuns onns era il Tessin sut aua. La regiun enturn il Monte San Giorgio era part da la mar Tethys. En quella mar vivevan milliuns d'animalets. Oz perscruteschan paleontologs la crappa da la muntogna per intervegnir dapli da la fauna e flora preistorica.

28. *Il salvament dad Aventicum (69 a.C.)*
L'onn 69 avant Cristus era il general roman Cecina sin campagna da conquista. En sia mira era er la citad dad Avanches. Ses abitants n'avevan atgnamain nagina schanza – memia gronda era l'armada romana. Ma l'inschign retoric da Claudio Cossus, commember dal cussegl communal, l'ha pudì salvar.

29. *Berta da Savoia, la regina filunza (950)*
L'onn 950 suenter Cristus eri guerra en il chantun Vad. La populaziun vegniva turmentada da sblundregiaders. La regina Berta da Savoia na vuleva betg pli guardar tiers senza far nagut. Grazia a ses agid han ils purs chattà il curaschi da sa defender.

30. *Las bancas svizras (1151)*
Enturn l'onn 1150 era il port da mar da Venezia in dals pli gronds dal mund. Bliers martgadants èn ids da là sur las Alps per far commerzi a Genevra u Basilea. E savens vegnivan els sblundregiads sin quel viadi. En lur miseria han els inventà ina cambiala, in palpiri ch'è lura daventà il predecessur da la bancnota.

31. *Paracelsus (1527)*
En il 16avel tschientaner mancavan savens buns medicaments effectivs. Il guarider migrant Paracelsus ha perquai empruvà e chattà agens meds curativs or da plantas e metals. Ma sias ideas e metodos na plaschevan betg a tuts.

32. *La segunda battaglia da Villmergen (1712)*
Ils onns da las guerras da religiun laschavan bliers umens enavos lur consortas en las vischnancas e gievan en servetsch da merce-

nari. L'onn 1712 aveva ina truppa da guerriers attatgà la regiun enturn il Lai da Hallwil. Ed els na spetgavan nagina resistenza. Ma las dunnas savevan co sa defender.

33. *Jean-Jacques Rousseau (1728)*
Sias opiniuns sur da la libertad e l'egualitad al han fatg renumà la mesadad dal 18avel tschientaner. Ma avant che davenar in scriptur e filosof da grond'influenza è Jean-Jacques Rousseau viaggià da piz a chantun. Er in'opera ed ina nova moda da scriver notas derivan da sia penna.

34. *Angelica Kaufmann (1750)*
Ella era ina dunna cun bliers gronds talents. Ina pictura cun in'expressiun unica ed er ina pianista sensaziunala. Ma sco dunna giuvna n'ha Angelica Kaufmann la mesadad dal 18avel tschientaner betg il dretg da sa scolar ni sco pictura ni sco pianista. Ma la fin dals quints han ses purtrets tuttina in grond success.

35. *Victor Frankenstein (1816)*
La scriptura Mary Shelley e ses amis fan vacanzas al Lai da Genevra. Els han lungurus e fan in giu: tgi raquinta l'istorgia che fa la pli gronda snavur? Mary Shelley inventa la figura da Victor Frankenstein, in giuven scienzià talentà che vul scuvrir il secret da la vita e vul perquai crear in uman perfetg. Il resultat è però in monster.

36. *La guerra dal Sonderbund (1847)*
L'onn 1847 avevan ils Confederads svizzers dispitas internas pervi da la religiun e pervi da opiniuns politicas. Set chantuns eran s'unids en l'uschenumà «Sonderbund». Be grazia a la tactica sensibla dal general Dufour ha la guerra tranter ils conservativs dal Sonderbund ed ils liberals da la Confederaziun chaschunà mo paucas unfrendas.

37. *Vincenzo Vela (1848)*
Vincenzo Vela era artist. Ma er in um che cumbatteva per far valair sias ideas. Uschia è el i pliras giadas en guerra. A la fin ha el tuttina realisà ch'el vegn da muventar il pievel pli fitg cun l'art, cun sculpturas. Ses talent e sia lavurusadad al han fatg renumà.

38. *Arnold Böcklin e Ferdinand Hodler (1880)*
La columba è in simbol da la pasch. La colur blava po esser in simbol per il tschiel, per la quietezza, per la segirezza. Els dus picturs simbolists Arnold Böcklin e Ferdinand Hodler lavuran dentant a moda differenta cun ils simbols. Omadus valan oz en l'entir mund sco gronds maisters da la pictura simbolica.

39. *Il Pilatus (1889)*
In spiert roman u in dragun starmentus? Nagin na sa propri danunder ch'el num da

Ils films da Helveticus èn er cuntegnids en la purschida d'uffants da RTR.

la muntogna da Lucerna deriva. Ma independentamain da quai ha l'inschigner Edouard Locher costruì dal 1886 enfin il 1889 al Pilatus la viafier a roda dentada la pli stippa dal mund.

40. *Carl Jung (1900)*
Pertge datti persunas ch'èn bain corporalmain saunas, ma na sa sentan tuttina betg bain. Quai sa dumandava il giuven medi Carl Jung ed ha cumenzà a studegiar e sa scolar. In giuven mattet ch'è adina stanchel lascha el raquintar ses siemi. E quel sa senta lura tuttenina blier meglier.

41. *Arthur Honegger (1910)*
Arthur Honegger era musicist cun corp ed olma. Ed uschia ha el er cumenzà a metter sias emozziuns en musica. Propi enconuscent è el dentant daventà pir cun scriver la musica per il teater musical «Retg David» da René Morax. Er ordaiifer la Svizra al enconusch'ins oz pervia da sia «Pacifique 231», ina minisinofonia cun ina locomotiva sco tema principal.

42. *Il Parc Naziunal Svizzer (1914)*
Igl è scumandà da cleger flurs e da bittar palpiris per terra. Ed insumma na duai la natira betg vegnir disturbada da l'uman. Quai ch'era avant bundant 100 onns anc in'idea sturna da trais amis è oz il pli normal en il territori dal Parc Naziunal Svizzer.

43. *Sophie Täuber-Arp (1916)*
La bancnota da 50 francs, quella cun il purtret da Sophie Täuber-Arp, vegn gia proximamain ad esser veglia e na vegn betg pli duvrada. Sophie Täuber-Arp era ina da las persunas-clav dal moviment Dada. Els dadaists maschadavan tut las furmas d'art, per part er senza logica e senn.

44. *Le Corbusier (1917)*
La visiun da Charles-Edouard Jeanneret era da construir ina maschina per abitar. Sia visiun ha el realisà a Paris suenter la Segunda Guerra mundiala. Tut l'Europa stueva e vuleva reconstruir las citads. In temp ideal per realisar ina maschina per abitar, in vitget costruì en l'autozza.

45. *Jean Piaget (1896)*
Per in uffant pitschen tranter 6 e 10 onns n'exista in object ch'el na vesa betg insumma betg. Quella scuverta sensaziunala ha fatg avant circa 100 onns il scienzià Jean Piaget da Neuchâtel. Ed el ha scuvert anc fitg bieras autras chausas. En tut ha el fatg circa 7000 artitgels en 80 cudeschs.

46. *La lutga da las reginas (1922)*
Tgenina vatga dastga manar sias collegas sin l'alp? Sa chapescha la pli ferma. E tgenina ch'è la pli ferma, tgenina ch'è la pugniera, la regina da las vatgas, quai vegn anc oz decidi en cumbats tranter las vatgas. La regina va ordavant.

47. *Gottlieb Duttweiler e la Migros (1925)*
Tut las fatschentas da victualias eran quels onns anc en lieus fixes. L'idea da cumprar camiuns, emplenir quels cun victualias e bavrondas, ed ir cun quels camiuns tar la gliued, quell'idea è stada la basa da la fundaziun da la Migros. E grazia a quell'idea è Gottlieb Duttweiler e sia Migros daven-tada il pli impurtant negozi da la Svizra.

48. *Ramuz e Farinet (1932)*
Farinet era in sfalsiftgader da munaida. Ma el era ina spezia da Robin Hood. El sfalsiftgava la munaida per la dar a la gliued paupra. E sin fundament da l'istorgia da Farinet ha Charles Ferdinand Ramuz scrit in roman.

49. *Annemarie Schwarzenbach ed Ella Maillart (1939)*
Dua dunnas independentas che fan ensemble in grond viadi. Ozendi nagut sensaziunal. Ma ils onns 1930 bain. In viadi da Genevra enfin a Kabul era da lez temp dubel curaschus e spezial. Ma Ella Maillart ed Annemarie Schwarzenbach al han fatg. Per documentar, rapportar, filmar e fotografar.

50. *Georges de Mestral ed il Velcro (1941)*
Tatgar duas tailas ina sin l'autra uschia ch'ins las po puspè separar. L'idea per pudair realisar quai ha Georges de Mestral già baud. Ma pir bliers onns suenter l'invenziun èsi stà pussaivel da la realisar. L'impuls decisiv han dà ils vestgids dals emprims astronautas sin la glina: quels avevan integrà ina serradira velcro.

51. *La Grande Dixence (1950)*
Ils onns 1950 creschiva il consum da forza electrica a moda marcanta. Per covrir il basegn han ins cumenzà a fabritgar en las alps vallesanas in mir da fermada immens: la Grande Dixence. Cun 285 meters auttezza è quel mir anc oz il pli aut mir da fermada dal mund.

52. *Roger Federer (2014)*
Tennis è gia adina stà sia gronda passiu. Al giuven Roger Federer mancava per regla la disciplina e la pazienza. Grazia a talent e trenament en ils returns e services vegnids adina pli precis. E l'onn 2003 ha cumenzà la gronda seria da victorias da

Roger Federer. Oz è el in dals pli gronds giugaders da tennis ch'igl ha dà insacura.

«Ils Svizzers» – accent tematic da la SRG SSR

L'emprima part da la retscha «Helveticus» è vegnida realisada ed emessa l'emprima giada il november 2013 en rom dal mais tematic da la SRG SSR «Ils Svizzers».

Tgi essan nus? Danunder vegnin nus? Tge caracterisescha l'identitad svizra? L'entir mais han il radio, la televisiun ed ils servetschs online da tut las regiuns linguistics tematisà questas dumondas en numerusas emissiuns e formats differents.

Passa set tschientaners d'istorgia han furmà noss pajais. La Svizra co ch'ella sa preschenta oz è il resultat da guerras e da conflicts, da casualitads fortunadas, d'ocasiums manchentadas – e da persunalitads marcantas ch'han influenzà il destin dal pajais. D'umans ch'han fatg istorgia e che furneschan cun lur vita blier material interessant per istorgias captivantes.

Sis dad els stattan en il center dals quarter films docufictivs ch'han furmà la part centrala dal mais tematic. Ils quatter films preschentan duas epocas decisivas per il svilup da la Svizra: il temp da la fundaziun da la Confederaziun ed il tschientaner, en il qual è sa furmada la Svizra moderna.

Tgi ha fatg da la Svizra quai ch'ella è oz? Co è ella sa furmada e cura precisamain? A chaschun da l'engirament sin il prà dal Rütli u suenter la Battaglia da Morgarten? U èn quai mo mitus ed invenziuns da las generaziuns posteriuras? Eran ils Confederads propi ina pussanza militara gronda che fascheva tremblar la mes'Europa? Co èn ils mercenaris guerrills d'antruras sa transfurmads en il decurs dals tschientaners en ils democrats dad oz? E co è quest pover pajais da las Alps sa sviluppà ad ina naziun economica cun grond success en l'entir mund? Tgi èn ils Svizzers ch'han contribuì essenzialmain a questa istorgia?

Ils protagonistas dals emprims dus films han vivi en il 14avel e 15avel tschientaner, dal temp da la fundaziun da la Veglia Confederaziun:

L'emprim film sa deditescha a Werner Stauffacher, il landamma dal chantun da Sviz, che duai avair manà ils Confederads en la battaglia da Morgarten. La victoria dals Confederads sur ils Habsburgais è stada centrala per rinforzar lur alianzas.

Il segund film s'avischina a duas persunalitads fitg differentas: Clau da Flia, l'eremit songt dal chantun Sursilvania, pacifitgader ed avertider influent dals plans politics garmadis da daventar ina pussanza gronda – ed il burgmaster turitgais Hans Waldmann, general e maister da mastergnanza che vuleva nizzegiar la forza militara da la Confederaziun per prender dapli influenza sin la tavla da schah da las pussanzas europeicas.

En il center dal terz e quart film stattan trais figuras ch'han contribuì fermamain che la Svizra è daventada ina da las emprimas democracias en l'Europa ed è sa sviluppada ad in stadi pitschen cun in grond success economic – la Svizra moderna: Guillaume-Henri Dufour, l'inschigner ed uffizier da Genevra, ch'ha cumbatì en la Guerra dal Sonderbund l'armada dals chantuns conservativs en ina moda ch'el pajais n'è betg vegnì dividi.

Alfred Escher, il retg nuncurunà da la Svizra; piunier da la viafier, fundatur da bancas ed, ensemble cun l'emprim cusseglier federal tessinais Stefano Franscini, iniziand da la Scuola politecnica federala.

La preschentaaziun:

Chantal Teano e Pascal Vaucher de la Croix. Helveticus – l'istorgia svizra per ils pitschens (ed era per ils gronds). Nadasy Film, Genevra 2016. (DVD 2, episodas 27–52 en talian e rumantsch).

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?id=1338&hiid=3112
www.chatta.ch

Cuverta dal segund DVD, cumpari il 2016.

«Portal Alptransit» – scuvrir la nova lingia da viafier tras las Alps e si'istorgia

■ Il portal da la transversala da las Alps preschenta material d'archiv davart la Nova lingia da viafier tras las Alps (NVTA). Funtaunas audiovisuales e stampadas dattan in'invista en l'istorgia dal pli grond project da traffic da la Svizra dals ultims tschientaners.

La NVTA, la nova lingia da viafier tras las Alps, è in motor da mobilitad che transforma la Svizra. Il project da traffic il pli grond dals ultims decennis rinforza la posiziun da la Svizra en l'Europa e collia il nord cun il sid dal continent cun novs tunnels tras il Lötschberg, il Gottard ed il Ceneri sco er cun ils trajects da colliaziun renovads. Gia enturn l'onn 1950 è naschida l'idea visunara d'ina nova viafier tras las Alps. L'onn 1999 – suenter planisaziuns stentusas e dispitas politicas tranter differents parts da la Svizra e gruppaziuns politicas – han cumenzà las lavurs da construcziun. La NVTA è ina part da l'istorgia europeica da la Svizra.

La pagina d'internet «alptransit-portal.ch» è ina purschida da l'Uffizi federal da traffic e da l'Archiv federal svizzer; il project è vegnì incità da la Delegaziun da surveglianza da la NVTA dal parlament svizzer. Il portal situescha la NVTA en il context istoric – en l'istorgia da viafier da la Svizra dapi la fin dal 19avel tschientaner. El cuntogna texts explicativs, funtaunas, fotografias, films e visualisaziuns d'in tschientaner d'istorgia da viafier. Il vast material sa lascha ordinar tenor las quatter tematics politica, societad, planisaziun e construcziun ubain cronologicamain en quatter fasas.

Ils quatter access tematics

Politica

La realisaziun da la NVTA è ina lecziun exemplicita da la politica svizra. Bunmain 40 onns hai durà fin che las differents regiuns e gruppaziuns politicas èn sa cunvegnydas davart il trassè actual e davart la finanziaziun. Quai che dura ditg, è francà en moda tant pli stabila en il pajais. Cun la NVTA fa la Svizra dentant er politica exteriura: En las tractativas cun l'Uniu europeica gioga la NVTA ina rolla impurtanta, perquai ch'ella collia il nord cun il sid da l'Europa. Ella sa porchas sco soluziun per dumagnar ecologicamain la circulaziun creschenta da traffic.

Societad

Dapi l'invenziun da la viafier, da l'automobil e da l'aviu vivain nus en il temp da la mobilitad. Adina pli svelto circuleschan rauba e persunas enturn il globus. La NVTA represchenta l'acceleraziun da la societad. Pertutgads da quai èn oravant tut ils centers urbans ed economics. Las regiuns ruralas profiteschon sco destina-

Pagina d'entrada dal portal.

ziuns turisticas. Uschia diriga il tunnel da basa dal Lötschberg - ultra dal tunnel da basa dal Gottard è el l'axa purtanta da la NVTA novs turists en il Vallais, e blers Vallesans pon grazia ad el pendular a lur plazzas da lavur en ils centers da la Svizra tudestga.

Planisaziun

La planisaziun da la NVTA n'è betg main impurtanta che sia realisaziun. L'emprim project per in tunnel da basa dal Gottard datescha dal l'onn 1961. Dapi lura han ins planisà trassés, variantas da tunnels, access, construcziuns novas e capacitads per rauba e persunas ed adina puspè la finanziaziun. Ils plans dals inschigners ston resguardar numerus intschertezas: dal caracter dal grip – legendar è la foppa da Piora al Gottard – fin a resistenzas localas cunter las construcziuns novas. Quellas han pudì vegnir superadas cun cumpromiss.

Construcziun

La NVTA è in project grond che vegn realisà cun grond progress. Las lavurs da construcziun èn vegnydas cumenzadas uffizialmain pir l'onn 1999. Las perforaziuns dal Lötschberg e dal Gottard – las ovras las pli spectacularas da la NVTA – na fissan betg stadas pussaivlas senza ils millis lavurants da tut il mund. Cun las maschinis giganticas da perforar tunnels èn els avanzads 5 giadas pli svelto ch'ils umens ch'han construi l'emprim tunnel dal Gottard avant circa 140 onns.

Las quatter fasas

L'istorgia da la NVTA cumpiglia quatter fasas. Suenter la construcziun da l'emprim tunnel transalpin enturn l'onn

1900 e l'augment nunspegà dal traffic, è sa sviluppada a partir dal l'onn 1961 l'idea da construir ina nova colliaziun da tunnel da viafier tranter il nord ed il sid. En la terza fasa appoveschan las votantas ed ils votants svizzers la NVTA planisada (1992). La finala vegn ella projectada e construida.

Fasa 1: Augment dal traffic (1882–1960)
Ils emprims tunnels tras il Gottard, il Simplon ed il Lötschberg vegnan construids la fin dal 19avel ed il cumenzament dal 20avel tschientaner. Suenter s'augmenta il traffic pli ferm che spetgà. Ils trajects vegnan electrifitgads ed amplifitgads, las locomotivas vegnan pli fermas e l'urari pli spess. En il temp tranter las guerras e cunzunt en ils onns 1950 s'impona per l'emprima giada la soluziun radicalmain nova: tunnels da basa pli lungs che sa chattan al pe da las Alps.

Fasa 2: Idea e planisaziun (1961–1983)
Politichers ed inschigners sviluppan ils onns 1960 il plan d'ina nova colliaziun da tunnel da viafier tranter il nord ed il sid da la Svizra. Ils motivs primars che pledan per il cunterproject tar la construcziun da vias nazionalas èn d'ina vart l'augment dal transport da rauba e da l'autra vart l'acceleraziun dal traffic da persunas. La realisaziun vegn però impedida, perquai che la dumonda da transport daventa pli pitschna ils onns 1970. Quai pervia dals interess regionalis cuntradicitoris e pervia da l'avertura dal tunnel da via dal Gottard l'onn 1980.

Fasa 3: Planisaziun e decisiun dal pievel (1983–1992)

Mez dals onns 1980 repriman politichers ils plans da la NVTA. Cun la muria dal guaud vegnan percepids pli ferm ils problems ecologics. Ultra da quai èn il plan da spustar rauba sin la viafier ed il tunnel da basa tras il Gottard ed il Lötschberg respostas a la pretensiun da l'Europa d'eliminar obstachels en il transport sin via. La finala survegn la NVTA sco cumplettaziun federalistica dal project Viafier 2000 dapli paisa: Ussa vegnan resguardadas tut las parts da la Svizra. L'onn 1992 acceptan las votantas ed ils votants svizzers il project da la NVTA.

Fasa 4: Projectaziun e realisaziun (1992–2020)

A partir dal l'onn 1992 vegn la NVTA projectada en moda intensiva. Ins sonda la politica da traffic sa mi-

dan: Il traffic da persunas daventa pli impurtant per las Viafiers federalas svizzas (VFF). L'avertura dal tunnel da basa dal Lötschberg l'onn 2007, dal tunnel da basa dal Gottard l'onn 2016 e dal tunnel da basa dal Ceneri l'onn 2020 èn ils terms impurtants extraordinaris.

Impurtantas staziuns

1805 – l'emprima «chaussée» en muntogna: En connex cun las discussiuns davart la NVTA vegn adina puspè menziunada la lunga tradiziun da las vias da traffic che traversavan las Alps svizzas. En il temp medieval manavan vias da sauma impurtantas sur il Gottard e sur ils pass bernais e vallesans. L'onn 1805 vegn terminada l'emprima «chaussée» da muntogna sur il Simplon. Ils onns 1820 vegn construida al Gottard medemamain ina via: Las serpentinadas da la Tremola d'avenan in'icogna da la construcziun da vias en muntogna. Ils onns 1860 vegn vitiers la via da l'Axen: Uschia maina er en il nord ina via directa tar il pass. Cun l'avertura da las lingias da viafier al Gottard (1882), al Simplon (1905) ed al Lötschberg (1913) perdan questas vias lur impurtanza per il traffic da transit. Ma en il turissem e cun la cumparsa dals vehichels a motor a partir dal temp tranter las guerras revivan ellas puspè.

1882 – inauguraziun dal tunnel dal Gottard: Il tunnel dal Gottard ch'è circa 15 kilometers lung è vegnì inaugurà festivamain ils 22 da matg 1882. Quella giada è el il tunnel da viafier il pli lung dal mund. La patruna da construcziun è la viafier privata dal Gottard SA presidiada dad Alfred Escher. Pervia dals contracts internaziunals occupa la Confederaziun per l'emprima giada ina rolla impurtanta en la construcziun da viafiers. Il tunnel vegn finanzia per gronda part cun chapital ester. Il success commercial è impressionant. Il resultat da l'emprim onn da gestiun surpasa las aspectativas en il traffic da persunas per 6 giadas ed en il traffic da rauba per 2 giadas.

1906 – il segund tunnel: Suenter in temp da construcziun da 8 onns vegn avert il tunnel dal Simplon d'in vial e pia – suenter il Gottard – la segunda lingia da viafier svizra tras las Alps. Cun ina lunghezza da stgars 20 kilometers è el quella giada il tunnel da viafier il pli lung dal mund. Ussa è er la Svizra Occidentala colliada cun ina lingia da transit che maina vers il sid. La patruna da construcziun è en in'emprim mument la viafier privata Giura-Simplon SA ch'è quella giada la societad da viafier la pli gronda da la Sviz-

ra. Cun statalisar las viafiers vegn questa viafier privata remplazzada tras las novas Viafiers federalas svizzas, las VFF. L'onn 1908 vegn la viafier electrifitgada, l'onn 1921 vegn terminà in segund bischen ad in vial.

1913 – colliaziun tras il Lötschberg: Suenter la construcziun dal traject dal Gottard e dal Simplon vulan la Svizra Occidentala, la Svizra Orientala e la regiun da Berna er ina viafier da muntogna. L'onn 1906 fundeschan la societad bernaisa da la viafier tras las Alps Berna-Lötschberg-Simplon (BLS), il chantun Berna e l'economia bernaisa da forza electrica ina cuminanza d'interess. A quella reusseschi da realisar la viafier da muntogna. Il tunnel dal Lötschberg a dus vials vegn terminà l'onn 1911, il manaschi cumenza l'onn 1913. Uschia maina ussa er davent da la Svizra Bassa Occidentala ina colliaziun da tren directa vers l'Italia.

1992 – gea a la NVTA: Ils 27 da settember 1992 acceptan las votantas ed ils votants svizzers il project NVTA cun 64 pertschient vuschs affirmativas. Tras quai dattan els glich verda per la construcziun nova dal traject Arth-Goldau-Lugano cun ils tunnels dal Gottard e dal Monte Ceneri sco er da la lingia Frutigen-Val dal Rodan tras il Lötschberg. Ultra da quai acceptan els la colliaziun da la Svizra Occidentala a la rait da viafier europeica e l'integraziun da la Svizra Orientala tras novs trajects. Ils trais comités da referendum perdan la votaziun. Els s'opponan cunter l'augment da la lavina da transit, cunter la finanziaziun tras dazis sin carburants e cunter la destrucziun da la natira.

2007 – il Lötschberg va en funcziun: Ils 9 da december 2007 cumenza la BLS cun il manaschi dal nov tunnel. La centrala a Spiez surveglia il tunnel ed ils trens. Ina sfida è la part ad in vial da 21 kilometers lunghezza dal tunnel d'ina lunghezza totala da 34,6 kilometers. Normalmain vegn ella utilisada ad 80 pertschient, ils dis da grond traffic a 100 pertschient. Ils trens da persunas pon circular cun fin a 250 kilometers l'ura. A mintga tren stat a disposiziun in mument exact per ses viadi. Sch'el manchenta quel mument, sto el viager sur il traject da muntogna u spetgar il proxim mument liber.

2016 – la Svizra festivescha il tunnel da basa dal Gottard: Suenter la festa d'avertura uffiziala il prim da zercladur 2016 ha gi lieu la fin d'emna dals 4/5 da zercladur 2016 ina gronda festa populara a Rynächt, Erstfeld, Pollegio e Biasca. Passa 80 000 visitaders da tut las parts dal pajais e da l'exteriur vischin èn arrivads en ils quatter lieus da festa al Gottard. Las festas a las staziuns dad Aarau, Berna, Bienna, Geneva, Winterthur e Turig han visità var 25 000 persunas.

Cun la midada da l'urari ils 11 da december 2016 han las VFF avert il tunnel da basa dal Gottard per il traffic. Uschia po il temp da viadi sin l'axa nord-sid dal Gottard vegnì reduci per var 30 minutas. Mintga di van circa 50 trens da persunas tras il tunnel dal tschientaner. Ed empè da 160 trens da vitgira pon circular 210 trens a di.

La preschentaaziun:

Portal Alptransit – il portal da la transversala da las Alps. (www.alptransit-portal.ch/rm/pagina-iniziala).

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=735
www.chatta.ch

Ils cuntegnns sa laschan ordinar en successiun cronologica u tematica.

«Siemis e spazis» – in cudesch avischina ils creschids al mund dals uffants

■ L'onn 2000 ha il Servetsch psicologic da scola dal Grischun ed ina publicaziun giubilara per ses 30avel giubileum. Tar «Siemis e spazis» na sa tracti però betg d'in'istorgia dal Servetsch psicologic da scola ubain d'ina descriziun da ses champs d'activitad. Il cudesch – cumpari en ediziuns separadas en tuttas trais linguas chantunales – ha in intent pli general e porscha perquai er oz in'interessanta lectura: El vul avischinar ils creschids al mund dals uffants, e quai cun far conscient als «gronds» ch'il mund dals «pitschens» ha sias atgnas structuradas e si'atgna logica. Mintga pagina dubla sa cumpona da trais elements: d'ina fotografia ch'emplenescha la pagina sanestra, d'ina curta impressiun accompagnanta formulada d'in uffant e d'in impuls da reflexiun che cumplettescha text e maletg.

Andreas Müller, da quel temp manader dal Servetsch psicologic da scola, descriva l'intent da la publicaziun sco suonda: «Las fotografias derivan da Guido Schmidt da Segl. Ils ambients dal mund d'uffants ch'el illustrescha èn d'ina bellezza particulara. Els duain captivar il lectur e l'observatur ed al laschar giudair.

Las constataziuns dals uffants tar ils maletgs, ch'èn vegnidas rimnadas en ils differents posts regionalis dal Servetsch psicologic da scola dal chantun Grischun, duain laschar cumparar la perspectiva dals uffants. Sapientivamain han ins duvrà mo constataziuns fitg curtas e modestas. A scadin maletg è ultra da quai agiuntà in text dal magister e scriptur Hansheinrich Rütimann d'Aschera; quels duain medemamain enritgìr ils patratgs da lectur. Sch'i reussescha da manar ad ina confruntaziun cun ils ambients dals uffants tras ils differents elements, alura avain nus cuntanschì nossa finamira. Sch'els laschan trasparair la forza da l'olma infantila, alura essan nus pli che cuntents!»

Chatà preschenta il pled introductiv dal cudesch, en il qual Andreas Müller descriva la muntada d'ambients protegids per il svilup da l'uffant. A la fin vegn dà in sguard a l'impurtanta lavur ch'il Servetsch psicologic da scola presta sco post da scleriment per uffants e giuvenils che basegnan in sustegn supplementar.

L'entira vita è ina scuntrada

La muntada dals ambients protegids Ina da las vistas las pli impurtantas per il svilup da tut ils umans, spezialmain dentant dals uffants e giuvenils, è la muntada dals ambients protegids. Nus vivain en in mund da l'intschertezza e d'ina mobilitad senza cunfinis sco ch'i para. Che la qualitat che quinta oz saja la qualitat d'esser flexibel, da s'adattar adina puspè a situaziuns novas, ans din ils chapitanis

Vesair il mund cun eglis d'uffants.

MAD

da l'economia. La funcziunalitad va oravant tut. Ils perscrutaders da l'avegnir ans fan a savair che noss mund vegn a far ses gir a moda anc pli narra. Il mund vegn a vegnir pli pitschen, ils affars anc pli hectics, la persunalitad anc pli impersunala e la cultura anc pli unifurma. Uss hai num da crear munds virtuals! Ils munds virtuals èn munds apparents, existents mo tenor pussaivladad. Ils umans ston elavurar dapli infurmaziuns en in temp pli curt. Els ston decider pli spert tge ch'è impurtant e tge betg. Il problem è pli e pli quel che las infurmaziuns e las decisiuns latiers na pon betg vegnir unidas cun la psica da l'uman. Dentant pir quai dess in senn.

Perquai che nus pudain far mo tscherzas midadas vi da quest mund, èsi impurtant d'ans occupar a moda pli conscienta d'in mund complementar che sa basa ferm sin noss sentiments e sin nossa identitad morala, en il qual nus chattain adina puspè la forza per novas sfidas. Igl è quai in mund, en il qual valurs sco stabilitad en las relaziuns, la segirezza e la segirtad represchentan autas prioritads.

Per ch'in uffant possia sa sviluppar dovri pia tut auter che munds virtuals. L'uffant sto numdamain sa sentir acceptà. Tge vul quai dir da sa sentir acceptà? Tge è la basa da svilup che sto esser ferma, co succeda quai sur ils onns? Tge contribuescha l'uffant? Tge ses ambient, pia sia famiglia? Tge la scola, gea l'entira vita?

Gidar a furmar in sentiment da segirtad

La tema da l'uffant da betg satisfar als basegns e da betg esser acceptà s'exprima per exempel en siemis sco il suandant:

«Jau hai siemià che mia chombra saja in vegl surchombras e che nagin na ma tschertga. Quai era terribel ed jau sun stà led che jau hai dastgà ir en letg tar mamma.»

Naturalmain che las pussaivladads da sa confruntar cun quests siemis dependan fermamain da la vegliadetgna e da las experientschas. Fundamentals èn dentant quels ambients ch'èn famigliars e che dattan confidenza. Sche l'uffant è ensemen cun las persunas da referenza e sa confrunta cun sasez e cun il mund, alura nascha il sentiment da segirtad. Sche nus dumandain uffants e creschids co ch'ins senta la segirtad, alura survegnin nus fitg differents respostas: «Seser sin il portabagascha dal velo da mes bab e sentir ses maun ferm che ma tegna!» (dunna, 40, en retrospectiva); «Esser ensemen cun mamma la saira avant che ma durmentar, ma tegna ferm vi dad ella e la sentir zunt ferm.» (mattatsch, 15); «Cur che jau savur l'odur da noss'abitaziun e poss esser uschia sco che jau sun.» (um, 35); «Cur che jau poss far ballabaina e siemi!» (uffant, 11).

Questas constataziuns cumprovan ch'ins obtegna il sentiment da segirtad tras il contact corporal, il sbalunziar ritmic, las charezzas, la chalur e l'odur dal corp. La segirtad resulta adina mo cun in visavi u cun in spazi da viver protegi. En situaziuns difficilas dovri per l'uffant in spazi da viver fidà cun persunas ed objects enconuscents. En quest spazi po el sclerir intscherzas, segirar malsegirezzas, revalitar insuffizienz, sclerir confusiuns, relativar dischillusiuns.

Per ch'in uffant accepta sfidas, fettschia frunt a novas incumbensas intscherzas e possia prender per mauns las difficultads, dovri ina segirezza existenziala. Quanta segirezza ch'è necessaria per l'uffant vegn defini da l'uffant sez. Igl è cler che las premissas biologicas e las experientschas en il context sociocultural e famigliar èn decisivas per questa definiziun. Igl è segir ch'il cumportament da recognosziun e d'emprer da l'uffant dependa da sia confidenza en sasez ed en ses ambient.

Svilup individual e cuminanza

Ils uffants vegnan influenzads differentamain da l'ambient enconuscent. Intgins uffants sa retiran en situaziuns difficilas pli spert che auters e tschertgan protecciun ed il rom famigliar, en il qual els pon puspè s'orientar da nov. Auters uffants reageschan per differents motivs a moda offensiva en situaziuns intscherzas, quai vul dir els emprovan da far frunt

a las sfidas ed experimenteschan er en questas situaziuns difficilas per sa chattar. Pertge ch'in uffant preferescha da sa retrair e pertge che l'auter uffant tschertga il cumbat en l'intschertezza, n'è betg sclerì dal tutfatg. Segir èsi ch'ills umans s'avran plitost, sch'els sa sentan segirs ed acceptads.

Da princip construeschan ils umans lur atgna realitad adina puspè da nov or d'els sez ed or da lur vita comunabla. Tge realitad che resulta da quai, dependa essenzialmain da l'amur vicendaivla che sa reflectescha en la stima ed en l'engaschament in per l'auter.

L'experientscha mussa ch'ina tenuta da respect ed engaschament èn ils facturs decisivs per la vita ed il sentiment da l'uman. Quai vala segiramain per la famiglia, dentant er per classes e scolas, probablmain er per sistems pli gronds da viver sco cuminanzas da lavur e da viver. Sch'ills umans sa sentan stimads ed acceptads en lur valur – pia en lur esser «uschia» –, sch'els resentan l'engaschament che sa mussa tras interess, preschientscha e tadlar, alura pon els plitost realisar questas valurs.

La qualitat da vita da blers uffants è per part sa pegiurada tras cundiziuns economicas ed ecologicas, dentant er tras facturs socials. Qua èn da numnar en emprima lingia l'anonimitad en la convivenza ed en quest connex l'alienaziun. Omadus – anonimitad ed alienaziun – mainan davent da las scuntradas vivas e dal visavi significativ. En l'alienaziun in vers l'auter èsi er pli facil da betg avair gugen in l'auter e da sa far mal.

Il clom da l'ura è pia d'avair quità d'ambients segirs nua che scuntradas daventan pussaivlas ed èn dumandadas. Quai vul ina nova entschatta ed adina puspè impuls cun la speranza che l'impurtanza fundamentala da las relaziuns obtegna ina valur extraordinaria.

Servetsch psicologic da scola

Organisaziun ed incumbensas

Sin 10 posts regionalis en tut las regiuns linguisticas dal Chantun porschan 17 persunas ch'èn spezializadas en il champ psicologic ina cussegliaziun da scola e d'educaziun.

Las cussegliaziuns sa drizzan ad uffants da la scolina e da la scola populara sco er a lur persunas da referiment, sch'i sa manifesteschan difficultads en connex cun l'emprer en scola, cun il svilup, cun il cumportament u cun il stadi emozional e sch'i vegnan tschertgadas novas soluziuns. Quest servetsch vegn purschi en il senn da l'agid per gidar sasez a geni-

turs, ad uffants ed a giuvenils, a mussardas, a persunas d'instrucziun sco er ad autras persunas spezializadas en il champ pedagogic.

Plinavant cumpiglia il servetsch la cussegliaziun da las autoritads en connex cun il svilup da lur scola sco er en connex cun dumondas generalas davart temas psicologics e pedagogics.

Nus essan qua per geniturs, sch'i dat problems da svilup e d'emprer tar lur uffant, sche lur uffant na sa senta betg pli bain a chasa u en scola u sch'el dat en egl pervi da ses cumportament spezial, sch'els vulan sa laschar cussegliar davart dumondas da la carriera da scola, sch'els vulan tractar dumondas d'educaziun u da scola, sch'els vulan tschertgar novas vias en il discurs cun la persuna d'instrucziun u cun autras persunas pertutgadas.

Nus essan qua per persunas d'instrucziun, sch'ellas han dumondas pedagogicas/psicologicas davart singuls uffants u davart l'entira classa, sch'ellas vulan discutir dumondas generalas da la professiun e sch'ellas vulan s'infurmar, sch'ellas tschertgan ina persuna da contact per sclerir atgnas dumondas concernent la professiun, sch'i dat situaziuns acutas da crisa.

Nus essan qua per autoritads, sch'ellas giavischan contribuziuns professunalas davart temas pedagogics u psicologics, sch'ellas vulan contribuziuns professunalas per l'ulteriur svilup da lur scolas, sch'igl è necessari rapports, expertisas e dumondas davart singuls uffants, sche sustegn è necessari en cas d'intervenziuns da crisa.

Infurmaziuns per persunas d'instrucziun e direzziuns da scola

La cussegliaziun psicologica da scola è in servetsch per tut las scolaras ed ils scolaras, las persunas d'instrucziun, las direzziuns da scola, las autoritads da la scola populara e las persunas responsablas per l'educaziun. La cussegliaziun po cumpigliar dumondas davart l'emprer, davart il cumportament, davart l'educaziun, davart dinamicas en classa u davart il svilup da la scola. Il proceder po vegnir adattà a la dumonda. La collavuraziun è confidenziala. Las persunas d'instrucziun e las direzziuns da scola pon discutir atgnas dumondas specificas, sco per exempel soluziuns pussaivlas en situaziuns difficilas, directamain ed independentamain d'ina anzunzia da tut temp sulettas u en il rom dal team spezialisà cun il Servetsch psicologic da scola.

Il Servetsch psicologic da scola na fa nagins protocols. Cun il consentiment da las persunas responsablas per l'educaziun pon infurmaziuns che pertutgan in uffant en cas da basegn vegnir discutadas anc ina giada pli tard cun la scola u cun ulterius persunas partecipadas.

En cas da dumondas davart in'eventuala scolaziun speziala (spezialmain en cas d'in cumportament problematic) u davart in'adattaziun da las finamiras da l'instrucziun èsi fitg impurtant d'integrar il Servetsch psicologic da scola uschè baud sco pussaivel per chattar ina soluziun e per prender ina decisiun. Avant che questas mesiras vegnan realisadas, sto il Servetsch psicologic da scola far scleriments detagliads ed inoltrar ina dumonda. La finamira da la collavuraziun è quella da svilupar perspectivas utilas e da preschentar novas pussaivladads d'agir.

La preschentaziun:

Servetsch psicologic da scola dal Grischun: Siemis e spazis. Cuir 2000.

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=373
www.chattà.ch

Frontispizi da la publicaziun.

MAD

Jodel, tipografia e gestiun dal privel da lavinas

La Svizra en la Glista represchentativa dal patrimoni cultural immaterial da l'umanitad

■ La Svizra ha ratifitgà l'onn 2008 la Convenziun da l'Unesco dal 2003 per la preservaziun dal patrimoni cultural immaterial. Ella ha inizià dapi lura ina politica globala da preservaziun, da promoziun e da perscrutaziun en connex cun las tradiziuns vivas ch'existan en Svizra. Ils onns 2010 fin 2012 è vegnida realisada in'emprima etappa impurtanta da quest process cun stabilir in inventari nazional. Quest inventari porta il titel «Glista da las tradiziuns vivas en Svizra» ed è accessibel sin www.tradiziuns-vivas.ch

En in segund pass è vegnidas identificategades las tradiziuns che pudessan vegnir inscrites sin la glista internaziunala da l'Unesco che porta il titel «Glista represchentativa dal patrimoni cultural immaterial da l'umanitad». Ils experts han decidì da proponer candidaturas svizras a basa da las suandantas caracteristicas: lur potenzial da senn e d'identificaziun (impurtanza per ina gronda diversità da gruppas culturalas preschentas en Svizra); lur potenzial da renovaziun e da durabilitad (dinamism e svilup da las tradiziuns, impurtanza per las novas generaziuns); lur exemplarità (originalità da las tradiziuns, diversificaziun da las glistas da l'Unesco); e finalmain lur potenzial d'irradiaziun internaziunala (siond che la convenziun dat la prioritad a candidaturas multinaziunals).

A basa da quests criteris ha la gruppa d'experts identifitgà il 2014 otg tradiziuns existentas che figureschan sco candidaturas svizras. Tenor il proceder previs pon ils stadi commembers proponer mintg'onn ina candidatura. Sco emprima tradiziun svizra ha l'Unesco integrà il 2016 la festa da la vendemia a Vevey en la Glista represchentativa dal patrimoni cultural immaterial da l'umanitad.

La gestiun dal privel da lavinas

La gestiun dal privel da lavinas surpiglian las guidas da muntogna ed ils responsabils da las telefericas cun il sustegn da scienzias specialisads. Ella implitgescha ina vasta paletta da tecnicas e praticas immaterialas e scientificas: il studi da las precipitaziuns (vents, plievgia, buna-tscha), da las vetras da naiv e dals tips da floes da naiv, la prevenziun ed il salvament da sportists d'enviern.

Questa lavur, realisada per amur da las muntognas malgrà lur privels, na sumeglia en realità betg als purrets idillics dals chauns dal Grond Son Bernard cun lur buttiglias da vinars enturn culiez, anzi, ella è pretensiusa e pretenda bles engaschament sin il terren e davos las culissas. Per l'ina ston vegnir reducidas las

ristgas stgaffind rempars natirals u artificiali. Per l'autra ston vegnir sensibilisads skiunzs e spassegiaders cun infurmaziuns precisas e constantamain actualisadas davart las ristgas existentas. E per finir ston las cundiziuns vegnir analisadas sin il terren per pudair applitgar diversas mesiras da protecziun e gestiun da lavinas sco per exempel il sajettar lavinas.

Questa analisa da las ristgas vegn fatga a basa d'ina savida informala e scientifica tradida dapi plirs tschientaners. Er sche questa lavur è marcada d'ina professiunalisaziun creschenta, dovri anc adina enconuschentschas intimas e personalas da l'ambient e dal terren direct – d'ina vallada, d'ina costa etc. – che pretendan ina transmissiun intensiva da savida tranter persunas expertas e laics interessads.

L'artisanadi da la mecanica d'uras

La fabricaziun da la mecanica d'uras en Svizra vegn realisada ozendi en in context modern ed industrial cun ina dimensiun mundiala. Ma ella sa basa tuttina fin oz sin praticas da gener quasi exclusivamain manual – sin professiuns sco glimader, turnader, polier, constructur da quadrants, gravader, tschenta-plachettas, specialist da rebattadira e maister urer. Questas tecnicas manualas èn il fundament per declerar la fabricaziun d'uras sco pratica patrimoniala.

Questa dinamica sa manifestescha particularmain en la fabricaziun d'automats e da stgatlis da musica a Sainte-Croix ch'ha conservà sia dimensiun d'artisanadi. Ils abitants da la regiun èn spezialmain superbis da quest inschign manual ed ins discorra perfin da l'«esprit de Sainte-Croix» sco simbol per in grond respect da la lavur artisanala. Questa candidatura metta en evidenza l'impurtanza da la scolaziun dals urers e da l'inschign uman anc adina indispensabel per l'innovaziun e la precisun tecnica.

Ultra da quai vegn suttastritgà che questas manufacturas e l'inschign dals urers han – sper lur funcziun economica evidenta – er influenzà profundamain l'urbanissem e la realità sociala quotidiana da quellas regiuns. La fabricaziun d'uras transporta in'atgna simbolica che cumbinescha la precisun, la raffinezza mecanica e la mesiraziun dal temp e che marca fin oz las identitads localas e regiunals.

Il design grafic e la tipografia en Svizra

Il design grafic e la tipografia èn instruments da la comunicaziun visuala omnipreschents en noss mintgadi. Els influenzeschan l'aspect da placats, cudeschs, logos, inserats, paginas d'internet e d'alters elements da la comunicaziun. Els transmettan infurmaziuns, influenzeschan opiniuns e transportan valurs. Per via da lur lunga tradiziun, da la buna situaziun economica e d'in excellent nivel da scolaziun en quellas domenas han il design grafic e la tipografia ina grond'impurtanza en Svizra.

En la pratica professiunala sa manifestescha l'engaschament tant per la furma ed il cuntegn sco per la funcziun dals texts ed objects en il spazi public. Questa pratica sa basa sin ina sistematica e sin principis stricts che evolueschan dentant cun la tecnica e cun las exigenzas socialas per garantir ina comunicaziun efficacia. Sco vecturs d'identità, da cuntinuitad e da diversas concepziuns dal mund na sa limiteschan il design grafic e la tipografia betg ad ina communitad locala, mabain vegnan svilupads ed elavurads en raits informals da stgomis activs a nivel mundial.

Ina candidatura che sa focusescha sin la contribuziun svizra al design grafic ed a la tipografia internaziunala permetta damai da suttastritgar la realità d'in element da patrimoni cultural immaterial che nascha dal dialog intercultural e che

Ina chapientscha vasta dal patrimoni cultural immaterial cumpiglia tuttavia er experient-schas e praticas sco la gestiun dal privel da lavinas. FOTO PD

sa perpetuescha grazia a sia circulaziun internaziunala.

La stagiun d'alp en Svizra

Il term «stagiun d'alp» sa referescha a la lavur dals allevatur da muvel investida durant ils mais da stad sin las alps per nizzegiari cun lur scossas ils pasculs da muntogna. Questa lavur cumpiglia ina fitg gronda paletta da praticas, las principals tranter quellas èn il pertgirar muvel, la tgira da la prada e la produziun da chaschiel d'alp.

Independentamain sche la charginada d'alp vegn fatga da maniera tradiziunala u motorisada, premetta ella mintga giada in'analisa specifica da la qualitat da l'erva sin ils auts e da las cundiziuns meteorologicas. Il transferiment da las scossas d'ina alp a l'autra durant la stagiun e la data da la stgargiada d'alp dependan da las medemas observaziuns. Malgrà la mecanisaziun creschenta da l'agricultura dovran ils allevatur fin oz numerusas tecnicas artisanalas en lur mintgadi. La savida specifica davart la natira e l'ambient vegn transmesa durant mintga stagiun d'alp. Las charginadas e stgargiadas d'alp èn er in simbol per la stretga relaziun da la Svizra cun sias tradiziuns e vegnan per part nizzegiadas en quest senn er per il turissem, mintgatant da maniera folcloristica.

En tut las regiuns svizras nua che vegn allevà muvel è la stagiun d'alp caracterisada da diversas tradiziuns e praticas che suondan in chalender specific (far fain selvadi, trair la sort per las alps, cumbats da vatgas, charginadas d'alp, clom d'ave-maria, cloms d'uraziun, fieras d'alp, festas per charginadas e stgargiadas d'alp etc.).

Il jodel

Il jodel è ina maniera da chantar senza text e senza plects che consista en in passadi senza transiziun da la vusch natirala al falset e viceversa. Il jodel sa basa sin cumbinaziuns da vocals e consonants senza significaziun. Ils stils dal jodel

cumpiglian in grond spectrum sonor che tanscha da chant cultivà da gener quasi classic fin a cloms arcaics.

En Svizra vegnan differenziads il jodel natiral ed il jodel chantà. Ils jodels natirals consistan da melodias senza text caracteristicas per mintga regiun. Il jodel chantà consista da strofas chantadas e d'in refrain jodlà. Las collecziuns da jodel chantà represchentan ina gronda multifariadad da cumposiziuns che varieschan tenor melodias, cuntegns, stils, armonias e ritmus. Quests dus tips da jodel vegnan interpretads da furmaziuns che chantan tant a capella sco er accumuladas d'instruments.

Il jodel è ina pratica fitg derasada en Svizra che vala sco furma musicala caracteristica ed è fitg populara fin oz. La tecnica dal jodlar vegn transmesa en divers contexts: en famiglia, en societads e tranter chantaduras e chantadurs.

Las processions da l'emna sontga a Mendrisio

Las processions da l'emna sontga, documentadas dapi la segunda mesadad dal 17avel tschientaner, han lieu las sairas da la gievgia sontga e dal venderdi sontg en la citad veglia da Mendrisio. Per questa chaschun vegn stizzada l'illuminaziun da las giassas e vias ed i sa dera la glischur dals «transparents»: grond malets glichants che vegnan postads lung la ruta da la procession e che represchentan scenas dals Evangelis u dal Vegl Testament. Ils transparents ils pli vegls èn vegnids picturads vers la fin dal 18avel tschientaner d'artists sco Giovan Battista Bagutti di Rovio ed en il 19avel tschientaner dad Augusto e Francesco Catenazzi da Mendrisio. Auters malets glichants èn vegnids realisads ils ultims decennis d'artists locals, savens per incumbensa da persunas privatas. En lur totalità constitueschan questas tailas particularas in patrimoni da gronda valur istorica e teologica.

Durant la procession da la gievgia sontga preschentan dunsainas d'actors laics la passiu da Cristus en ina seria da

scenas che sa basan sin l'Evangelii. A questas represchentaziuns participeschan chavaltgaders, schuldads romans e figuras biblicas en costumes pompus.

La procession dal venderdi sontg è modesta e solenna ed è cunzunt caracterisada da la spiritualità. A questa procession participeschan passa 600 commembers da differentas confraternitads ed associazions religiusas.

La festa da la vendemia a Vevey

Questa festa teatrala è ina tradiziun da l'agricultura e viticultura che deriva d'in cortegi pietus ch'è daventà ina celebraziun profana. Ella vegn organisada var tschintg giadas mintga tschientaner. La festa da la vendemia fa onur a la lavur dals viticulturs ed al ciclus fertil da la natira che vegnan personalisads en produziuns scenicas a basa d'allegorias pajauas, da costumes tipics e da simbols giudaic-cristians.

La festa vegn organisada da la mastergnanza dals viticulturs e mobilisescha quasi tut la citad durant emnas, perquai ch'i' dovra in grond engaschament da voluntaris. La festa è in'impurtanta funtauna da creatività regiunala siond ch'i' vegnan creads per mintga ediziun spectaculs, costumes e cumposiziuns musicalas. Ella vegn organisada mo en periodas da pasch ed è in lieu da sentupada ed in'ocasion per dialogs tranter persunas da differentas derivanzas socialas e culturalas.

La mastergnanza surpiglia er responsabladads per la represchentanza dals proprietaris da las vignas dal Lavaux e dal Chablais vadais, per il bun mantegniment da las vignas e per la remuneraziun da la lavur dals viticulturs fittadins. La festa da la vendemia n'è betg mo ina manifestaziun spectaculera mabain resta fermamain colliada cun sia finamira originala da valorisar la lavur en las vignas.

Il tschaiver da Basilea

Durant il tschaiver da Basilea vegnan persifladas e caricadas cun bles spiert ed umur las absurditads, mendas ed errors da la politica e da la societad locala, nazionala ed internaziunala da l'onn passà. A questa finamira servan costumes, mascras (gniffas), laternas, requisits da fantasia ed il dialect basileis.

Il tschaiver cumenza il glindesdi suenter mesemna da tschendra cun il «morgestraich» la damaun a las quatter en la citad veglia cumplettamain stgira. Las vias vegnan illuminadas unicamain da las numerusas laternas grondas che vegnan tratgas e purtadas e da las laternas pitschnas ch'ils tamburs e flautists portan sin lur chaus. Il glindesdi e la mesemna suentermezdi han lieu gronds cortegis da tschaiver che vegnan organisads da las cliccas. La saira giran gruppas da musicants tras las giassas. Il mardi suentermezdi organischeschan blers uffants e creschids agens cortegis, las sairas tutgan a las musicas da tschaiver. Fitg impurtantas èn er las gruppas da «schnitzelbank» che dechantan lur poesias satiricas en tschalers e restaurants.

Il tschaiver da Basilea è enconuschent lunsch suror ils confins da la citad e dal pajais. A medem temp resta el fermamain collià cun la citad ed è in element d'identità per ina gronda part da la populaziun. Il tschaiver da Basilea è ina tradiziun particularmain ritga che reunescha divers elements ed aspects dal patrimoni cultural immaterial.

La preschentanziun:

Uffizi federal da cultura. Glista da recumandaziun dal patrimoni cultural immaterial en Svizra. Berna 2014.

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=4226
www.chatta.ch

Broschura da l'Uffizi federal da cultura ch'infurmescha davart las candidaturas svizras.

Uffants en il traffic sin via

■ **En il traffic sin via èn surtut uffants opposts a privels da tut gener. Lur regl da sa mover, lur agir intuitiv ed a basa emozionala, las abilitads cognitivas che sa sviluppan pir plaunsieu – tut quai als renda spezialmain vulnerabels e pretenda ils emprims onns la surveglianza da vart dals geniturs.** Ma pass per pass èsi er impurtant da surdar als uffants responsabladad, d'als avischnar e confruntar cun ils privels pussaivels e d'als mussar in cumportament adequat sco participants al traffic. Differentas organizaziuns da traffic svizras han edi ensemen cun ils posts da polizia brochuras d'infurmaziun che mussan, co preparar ils uffants sin ils privels dal traffic. Las infurmaziuns sa drizzan a geniturs, uffants e giuvenils sco er a scolinas e scolars.

Sezs d'uffants en l'auto

Durant in viadi en l'auto ston uffants ed uffants vegnir segirads correctamain e tenor lur vegliadetgna: Uffants sut 12 onns ston seser en l'auto en sezs d'uffants spezial, nun ch'els sajan pli gronds che 150 centimeters. Uffants pli gronds che 150 centimeters ed uffants pli vegls che 12 onns ston vegnir segirads cun las tschintas da segirezza avant maun. Il sez d'uffant sto

corresponder a la vegliadetgna ed al pais da l'uffant e sto esser muni cun l'etichetta da controlla correcta. Uffants dastgan – independentamain da lur vegliadetgna – da princip vegnir transportads er sin il sez dal cunautist. Sche airbags èn avant maun, dastgan vegnir duvrads sezs drizzads vers enavos (p.ex. Maxicosi) mo, sche l'airbag dal cunautist è deactivà.

Mintg'onn han radund 400 uffants in accident en l'auto. In da dus uffants n'è betg segirà endretg en l'auto. In da 14 uffants n'è insumma betg segirà. Senza sezs d'uffants è il privel da vegnir blessà grevmain u mortalmain trais giadas pli gronds per l'uffant. Buns sezs salvan vitas – dentant mo sch'els vegnan duvrads endretg!

Ils pitschens (0–13 kg): Adina montar il sez uschia che l'uffant na guarda betg en la direzziun, en la quala l'auto va. Mai installar in sez da pops sin il sez dal cunautist sche l'airbag davant è activà. En quest cas dastga il sez d'uffants vegnir installà unicamain sin il sez davos. Pir midar a la proxima grondezza, cura ch'il chau da l'uffant tanscha sur il sez ora.

Il dretg cumportament en il traffic sin via vul esser exercità a temp.

FOTO PD

Ils mesauns (9–18 kg): Il sez d'uffants sto esser fixà bain vi dal sez da l'auto (far adapt da betg montar il sez memia luc). Tar sezs cun il sistem da fixaziun Isofix (colliaders da contact standardisads): controllar la glista dals tips da vehichel dal sez d'uffants. Pir midar a la proxima grondezza, cura ch'il chau da l'uffant tanscha sur il sez ora. **Ils gronds (15–36 kg u dapli):** Uffants fin 12 onns u 150 cm (qua ch'è l'emprim il cas) dovran in auzader dal sez, il meglier cun posa da dies per dapli confort e segirtad. In simpel auzader è lubì, porscha dentant nagina protecciun da colliu lateral. Far atenziun che la tschinta saja liada a moda ferma e correcta. Ils sezs davos èn era per uffants pli gronds ils pli segirs.

Zonas d'inscunter e da tempo 30

En adina dapli vitgs e quartiers vegnan endrizzadas zonas d'inscunter (sveltezza maximala 20 km/h) u zonas da tempo 30. Quai è en sasez legravel e serva gist er a proteger ils participants al traffic ils pli pitschens e pli flavel. Ma tge disposiziuns e reglas valan precis? Qua ina pitschna survista:

Zona d'inscunter: Peduns han la precedenza; vehichels na dastgan betg vegnir impedids nunnecessariamain. I n'èn signalisads nagins passadis da peduns: peduns dastgan

utilisar l'entir areal da traffic. I vala la precedenza da dretga, sche nagut auter n'è signalisà. Parcar: permess mo en lieus marcads. Urdains sco trotinets u inlineskates dastgan vegnir utilisads en la zona d'inscunter; peduns han però la precedenza vers utilisaders da tals urdains.

Zona da tempo 30: Vehichels han la precedenza. I n'existan da princip nagins passadis da peduns; excepziuns èn pussaivlas tar scolars e tar chasas da persunas attempadas. Peduns dastgan traversar dapertut la via, sch'i na dat nagins passadis da peduns en ina distanza da main che 50 m. Precedenza da dretga, sche nagut auter n'è signalisà.

Ina via da scola segira

La responsabladad per la via da scola portan ils geniturs. Els decidan, co che lur uffant arriva a scola: a pe, cun il velo u cun il bus. Las vischnancas prendan mesiras mo, sche la via da scola è insupportabla. Ina via da scola è insupportabla e na po perquai betg vegnir pretendida dals uffants, sch'ella è per exempel memia lunga u sch'ella cuntogna parts privlusas. Las autoritads da scola decidan, sch'ina via da scola è supportabla per ils uffants e surpiglian eventualmain ils custs per la meglierar.

Il viadi a scola è per mintga uffant in'experientscha particulara. Qua intgins tips ed infurmaziuns che gidan ils geniturs a sa preparar, per che lur uffant possia ir a scola a moda segira ed independenta:

Tscherni la via la pli segira e betg la via la pli curta. Gai questa via pliras giadas ensemen cun Voss uffant avant che cumenza il nov onn da scola ed al rendai attent als privels pussaivels. Vestgi Voss uffant cun colurs cleras che dattan en egl, eventualmain er cun materials reflectants. Ina buna vesavladad procura per dapli segirtad. As stentai sco geniturs d'adina esser in bun exempel. Ils uffants observan ed imiteschan Vus.

Sche betg exnum necessari, na manai Voss uffant betg a scola cun l'auto. Uschia po el far sias atgnas experientschas. Aissas cun rodas, inlineskates e trotinets n'èn betg adattads per il viadi a scola. Igl è pli raschunavel, sche Voss uffant lascha a chasa tals urdains. Laschai ir a scola cun velo Voss uffant pir cur che Vus essas segirs ch'el vegn a frida cun il traffic e pir cur che la scola e pir cur che Vus retegna quai per bun. Insisti che Voss uffant portia ina chapellina e la purtai er sez.

Resguardai las suandantas reglas, avant che Vus traversais ina strivla melna: sa fermar a l'ur dal passape – guardar sin omaduas varts e tadlar bain – sa metter en moviment pir, cura che na vegn nagin vehichel u cura che quel è sa fermà. Sch'igl ha in'insla da segirtad, repeti las reglas numadas avant mintga traversada. Questas reglas valan er per traversar ina via senza ina sdrima melna. Traversar ina via en la vischinanza d'ina cruschada pretenda atten-

ziun speziala. Vehichels pon tuttenina vegnir nà da la via traversala. As fermar a l'ur dal passape e faschai la segira che nagin na sesia davos la roda da manischar en il vehichel parcà. Faschai intgins pass, fin che la vista a sanestra ed a dretga e buna e repeti las reglas gia numadas.

Sin ils passapes van ils scolars pli vegls da la vart che cunfinescha cun la via per proteger lur camarats pli giuvens. Sin vias senza passape gais Vus il meglier da la vart sanestra. En cas d'impediments sco saivs vivas u mirs midai vart e cuntinuai da l'otra vart da la via. E quai en colonnas dad in, ils pitschens davant ed ils gronds davos.

Tuttina sco in bus ha er il Pedibus pliras fermadas en in quartier u en in vitg. Grazia al Pedibus arrivan Voss uffant e ses camarats segiramain a pe en scola. Ina persuna creschida als accumpogna. Ils cadets da scolars han il pensum da gidar ils scolars da traversar la via e da meglierar il moviment dal traffic. Suandai lur directivas.

Equipament da velo

Per ir cun velo en il traffic sin via n'èsi betg necessari da far in examen ed er betg d'avair in permess spezial. Tuttina valan las prescripziuns da traffic che ston esser enconscientas er als velocipedists.

In velo sto esser equipà cun pneus pum-pads e cun dus frains fermes. Obligatorics èn er reflecturs davant (alv) e davos (cotschen) sco er – cun excepziun dals velos da cursa – vi dals pedals (oransch). Ultra da quai ston velos e mountainbikes esser equipads cun almain ina glisch alva che traglischa en moda quieta e permanenta vers enavant e cun ina glisch cotschna che traglischa en moda quieta e permanenta vers enavos, apaina che las autras persunas ch'utiliseschan er la via n'als pon betg pli percorscher ad ura. Ulteriuras glischs sbrinzlantas èn permissas. La vignetta da velo è vegnida abolida il 2012. Dapi il 2017 n'è er il scalin betg pli obligatoric.

Testas scortas sa protegian: Cumbain ch'i n'è betg obligatoric, vegni cusseglià d'avair si ina chapellina per ir cun velo. Mintg'onn datti 26 000 accidents da velo, 1600 cun grevas blessuras dal chau. Ina chapellina da velo mitigescha il culp en cas d'ina colliu e reducescha las blessuras dal chau per 70 %. Tips: La chapellina duai esser muniada cun l'indicaziun EN 1078 e s'adattar bain a la furma dal chau. L'ur davant da la chapellina duess sa chattar dus dets sur la ragisch dal nas. Stender bain ils bindels da mintga vart da la chapellina e la metter si era per distanzas curtas.

Vesair e vegnir vesids: Per prevegnir ad accidents èsi impurtant che persunas e vehichels vegnian vesids baud. Bliers accidents pudessan vegnir evitads, sche las manevras da franar e da guntgir vegnissan cumenzadas ad ura. La notg è la ristga d'in accident blier pli gronda ch'il di. Igl è evident ch'il vesair e ch'il vegnir vesì èn gist l'enviern – pervi da la stgirezza che dura pli ditg e per-

vi da las relaziuns meteorologicas – spezialmain impurtants. Ils velocipedists èn spezialmain periclitads: Pervi da lur siluetta graschla èn velos mal perceptibels la notg e perquai er suttemess ad ina gronda ristga d'accidents. Per quest motiv èsi fitg impurtant da resguardar sin far notg – e sche l'aura pretenda er il di – las prescripziuns areguard la glisch davant e davos ed ils reflecturs. Ultra da quai vegn cusseglià oravant tut a peduns, dentant er a velocipedists e manischnus da mopeds, da purtar vestgadira clera e/u materials reflectants la notg u sin far notg.

Segns corrects procuran per clerezza: Bliers velocipedists midan direcziun senza mussar quai al traffic restant cun segn cun il maun. Tenor statistica d'accidents datti fitg savens accidents da traffic grevs cun donns da persunas e material considerabels perquai ch'ins ha emblidà da dar segn. Mintga midada da direcziun, mintga midada da vial u vial da circulaziun è d'annunziar ad uras e precisamain. Quai vala en mintga cas, pia independentamain sch'in auter participant al traffic è da manavel u sch'ins è sulet sin via. Atenziun speziala merita il traffic circular: Cun entrar en il giratori na ston ins betg dar segn. Avant da bandunar quels ston ins dar segn cun il maun. Quai na dastga betg succeder memia baud per ch'els manischnus ch'entran na sajan betg irritads.

Post da prevenziun da traffic da la Polizia chantunala

La finamira suprema da la prevenziun da traffic che vegn prestada da vart da la Polizia chantunala è quella da prevegnir ad accidents da traffic. Uffants e giuvenils vegnan instruids en moda adattada a lur vegliadetgna e rendids attent als privels en il traffic sin via. Questa incumbensa impurtanta vegn realisada da policistas e da policistas scolads spezialmain che visitan las scolars en intervals regulars. La furmaziun dal senn per il traffic tar uffants e tar giuvenils va da la scolina sur la scola primara ed il stgalim superiur fin a la scola professunala.

Mintgamai il cumenzament da l'onn da scola vegnan visitadas tut las scolinas dal Chantun. La scolaziun dals participants al traffic ils pli giuvens ed ils pli flavel ha prioritad. A las scolaras ed als scolars dal stgalim primar e dal stgalim superiur vegn la materia intermediada alternantamain en la stanza da scola, en l'iert da traffic (areal protegi) u en il percurs da velos pratic.

En l'iert da traffic emprendan ils uffants da la 1. fin la 6. classa ils signals da traffic ils pli impurtants e las reglas da precedenza. En l'areal protegi pon els applitgar quai en moda pratica. L'iert da traffic è movibel e vegn installà en in turnus da circa 5 onns en tut las regiuns dal Chantun.

Il savair ir enturn en moda segira cun il velo ed il cumportament correct en il traffic sin via ston vegnir exercitads. La scolaziun pratica d'ir cun velo vegn fatga al lieu d'abitare dals uffants e serva a lur segirezza, per ch'els possian ir cun velo en moda autonoma e correcta tras il vitg. En quest connex vegnan exercitads spezialmain il sviar a sanestra e la precedenza da dretga. Questa purschida vegn offerida sin dumonda da las scolars.

Ina part impurtanta da la prevenziun da traffic è er la scolaziun complementara da giuvenils, perquai che quels na pon anc betg vegnir chastiads cun ina multa tenor la lescha davart las multas disciplinarias, sch'els surpassan las reglas dal traffic en la vegliadetgna da 10 fin 14 onns. Ad in suentermezdi da scolaziun complementara vegnan ils giuvenils rendids attent a lur surprisaments. Uschia emprendan els da surpigliar sezs responsabladad en il traffic sin via.

La presentaziun:

Dossier «Uffants en il traffic sin via».

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=2171
www.chattà.ch

Uffants en l'auto

Mintga segund n'è betg segirà endretg. Gidai da meglierar quai!

Diversas brochuras infurmeschan er per rumantsch davart dumondas da segirezza sin via.

Represchentaziun a l'exteriur – l'istorgia da la diplomazia svizra

■ Il Departament federal d'affars exteriurs (DFAE) coordinescha e concepescha per incumbensa dal Cussegl federal la politica exteriura, defenda ils interess dal pajais e promova las valurs da la Svizra. Per quest intent sa basa el sin ils principis dal stadi da dretg, da l'universalitad e da la neutralitad e realisescha sias activitads en il senn da la solidaritad e da la responsabladad. Il DFAE tgira ina rait da circa 170 represchentanzas e 204 represchentanzas onuraras a l'exteriur. Chatta preschenta la lavur dal DFAE cun dar in sguard spezial a l'istorgia da la represchentaziun svizra a l'exteriur.

50 onns avant la fundaziun dal stadi federal

L'istorgia da las represchentanzas svizas a l'exteriur cumenza en il temp dal Directori helvetic. Il Directori, l'emprima administraziun centrala dal pajais, designescha l'avrigl 1798 in diplomat che duai represchentar ils interess da la Svizra a Paris.

L'emprima represchentanza svizra vegn pia instituida en la citad, nua ch'ins ha renovà ed affirmà tras engirament ils

18 da november 1663 en la catedrala da Notre-Dame l'allianza tranter Louis XIV ed ils 13 chantuns da la Confederaziun. L'eveniment è perpetuà sin ina tapissaria da gobelin tenor in char-tun da Le Brun che sa chatta oz en l'ambassada svizra a Paris, ina chasa municipala signurila da l'onn 1705, cumprada il 1767 dal barun Peter Viktor von Besenval ed il 1938 da la Confederaziun. Von Besenval è oriund da Soluturn, la «citad d'ambassadors» e la sedia dals ambadors franzos dal 1530 fin il 1792.

Pli tard instituescha la Republica helvetica duas ulteriuras represchentanzas, ina a Milaun ed ina a Vienna, e nominescha commerziant svizzers che vivan a l'exteriur sco consuls onuraris. L'acta da mediaziun dal 1803 incumbescha in landamma da tgrir las relaziuns cun l'exteriur. Il temp da la restauraziun suenter la cupitga da Napoleun il 1813 restabilesch'ins puspè las structures federalisticas, abolescha la funcziun dal landamma e sera la represchentanza a Milaun. Il Congress da Vienna fraina il 1815 las activitads diplomaticas, cunquai che la neutralitad da la Svizra na lubescha nagina politica exteriura activa. Perquai cumenza la Svizra a far pli e pli fatschentas sin il martgà mundial prosperant da quella giada.

Il Departament politic federal dal 1848

Cun la nova Constituziun dal 1848 crescha la Confederaziun il Departament politic federal (DPF) ch'ha l'incumbensa da tgrir las relaziuns cun l'exteriur. Malgrà ch'il departament dispona mo da pauc personal e ch'i va schizunt la tschantscha ch'i vegnian serradas las represchentanzas a Paris e Vienna memia charas, crescha il

Il 1920 ha il pievel svizzer approvà – cumbain senza grond entusiassem – l'adesiun da la Svizra a la Societad da las naziums.

corp diplomatic cun nominar novs consuls onuraris betg remunerads.

Era sche la Confederaziun na sa sutmetta lezza giada anc betg al protocol diplomatic internaziunal, occupesch'ins la represchentanza a Paris a partir dal 1856 cun in mess extraordinari e plenipotenziar. Mess a Turin e Berlin suondan il 1860 ed il 1867. Uschia dispona la Svizra en tut ses pajais vischins da represchentanants ch'han la plenipotenza da far contracts commercialis e da schliar las dumondas che resultan da l'extensiu rasant da la rait da viafier. Durant la guerra franco-germana il 1870/71 s'occupa il pajais per l'emprima giada da la protecciun da las burgaisas svizas e dals burgais svizzers en ils stadis da conflict.

Il december 1887 reorganisescha il cusseglier federal Numa Droz, elegì per la segunda giada sco president da la Confederaziun e schef dal DPF, ses departament: el al modernisescha, abolescha la midada annuala al chau dal departament ed al renunna en Departament d'affars exteriurs (DFAE). Droz creescha novas represchentanzas a l'exteriur sco quella a Londra, la chapitala da l'imperi colonial impositant. La posiziun flailva dals consuls onuraris maina il 1893 ad ina votaziun davart in sboz da lescha ch'intenziunescha d'introducir consuls professiunals. Per motivs finanzials al refusescha il pievel. Il 1896, quatter onns suenter la demissiu da Numa Droz, abolesch'ins sias refurmas e reintroducescha la rotaziun a la testa dal departament, il qual sa numna ussa puspè DPF. Las relaziuns cun l'exteriur restan modestas. La guerra tranter la Russia ed il Giapun il 1904/05 pretendia d'endrizzar represchentanzas a Son Petersburg ed a Tokio per perseguir al lieu las decisiuns politicas e lur consequenzas economicas.

Cumbain che la diplomazia classica vegn refusada, decid'ins il 1919 d'insti-

tuir trais ulteriuras represchentanzas: en Svezia, Belgia e Pologna. Questa decisiun vegn realisada sut l'egida da Giuseppe Motta, numnà il 1920 schef dal DPF. Essend ch'il Cussegl federal ha reintroduci la direzziun permanenta dal DPF, resta Motta fin il 1940 schef da quel. El s'engascha per ina diplomazia bilaterala, per exempel cun la Belgia ch'ha ina represchentanza en Svizra dapi il 1840. Il 1933 vegn instituida ina represchentanza en China ed il 1936 en Tschecoslovachia, dus pajais ch'han represchentanzas a Berna gia dapi il 1918 resp. dapi il 1919.

La Societad da las naziums e l'Organisaziun da las Naziums Unidas

En pli s'engascha Motta per l'adesiun da la Svizra a la Societad da las naziums. Ils 16 da matg 1920 decida il suveran svizzer questa dumonda: 11½ da totalmain 22 chantuns approveschan l'adesiun, Geneva schizunt cun ina clera maiortad. En il contract da Versailles, sutscrit ils 28 da zercladur 1919, vegn Geneva fixà sco sedia da la Societad da las naziums – ina tscherna betg casuala, pertge che la citad è gia dapi il 1863 la sedia dal Comité internaziunal da la Crusch Cotschna (CICC), in'organisaziun nungovernamentala fundada da Henri Dунant, la quala ha retschavì il Premi Nobel da la pasch.

Tuttina sco ils auters stadis commembers da la Societad da las naziums regala era la Svizra ovras d'artists indigens a la nova organisaziun: la pictura murala (1936) da Maurice Barraud en la sala III sco era las picturas muralas (1937) da Karl Hügin e las tavladiras ch'embelleschan in dals saluns pon ins vesair anc oz en il Palais des Nations a Geneva. Cun il cumenzament da la Segunda Guerra mundiala il 1938 smetta la Societad da las naziums sias activitads ed in onn suenter la fundaziun da l'Organisaziun da las Naziums Unidas (ONU), ils 24 d'october 1945, vegn ella schliada. Dapi quel mument è il Palais des Nations la sedia europeica da l'ONU. La Svizra renunzia plirs onns ad ina commembranza en l'ONU ed aderescha a quella pir suenter ina votaziun dal pievel ils 10 da settember 2002.

Durant la Segunda Guerra mundiala è Marcel Pilet-Golaz schef dal DPF. Quel temp sa restrenschan las activitads da la Svizra a l'exteriur sin la protecciun da las facultads deponidas en Svizra.

Da la fin dal 1945 en fin il 1961 restructurescha il nov schef Max Petitpierre il DPF. Las represchentanzas a l'exteriur ed ils consuls han cunzunt l'incumbensa da defender ils interess da l'economia svizra. En il decurs da la decolonisa-

ziun instituesch'ins en tut il mund novas represchentanzas diplomaticas.

Il titel d'ambassador

Dapi il 1953 pon tut ils manaders da las represchentanzas da l'exteriur a Berna purtar il titel «ambassador», fin lura resalva al represchentanant da la Frantscha. Pli tard renunna'ins cun in conclus federal las represchentanzas svizas a l'exteriur ambassadas ed il 1957 vegn numnà il manader da la represchentanza a Paris ambassador. A partir dal 1963 survegnan alura tut ils manaders da las represchentanzas impurtantas a l'exteriur quest titel.

Il 1979 renunna'ins il DPF danovamain en Departament federal d'affars exteriurs (DFAE). Cunzunt surmar datti pli e pli bieras represchentanzas e biros da coordinaziun per la cooperaziun al svilup, entant ch'ins sto serrar auters biros diplomatics pervi da guerras u revolts, per exempel a Honduras e Nicaragua e temporamain er en il Vietnam.

Suenter la crudada dal Mir da Berlin

La crudada dal Mir da Berlin il 1989 e la reunificaziun da la Germania l'onn sequent na termineschan betg mo la separaziun da la Germania, mabain era la divisiun politica da l'Europa. Quai ha consequenzas per la preschientscha da la Svizra en ils stadis da l'Europa da l'Ost.

Per la represchentanza svizra a Berlin acquista la Confederaziun il 1919 in palaz da la citad neoclassicistica dal 1870/71 en la vischinanza dal Reichstag, il Bundestag dad oz. I fa surstar che l'edifizi na vegn betg bumbardà durant la Segunda Guerra mundiala. Dal 1945 fin il 1992 alloschescha el differents posts da consultaziun per Svizas e Svizzers a l'exteriur ed a partir dal 1973 il consulat general. Il 1991, cura che la Germania decida da spustar la sedia da sia regenza e da ses parlament a Berlin, s'occupa il consulat general sco post exteriur direct da l'ambassada en la chapitala Bonn cunzunt da las activitads culturalas. Il 1999 daventa Berlin puspè la chapitala da la Germania reunida e l'ambassada vegn dischlocada en l'edifizi berlinais. La residenza da l'ambassatur sa chatta en il palaz da la citad restaurà cumpletamain, entant che la cancellaria da l'ambassatur è endrizzada en il bajetg d'engrondiment.

Las instituziuns per la collavuraziun internaziunala

Ultra dals evenimentis politics han era catastrofes umanitaras e naturalas marcà ils fatgs internaziunals. La Direzziun da svilup e da cooperaziun è dapi il 1996 il center per la collavuraziun internaziunala e per l'agid

umanitar da la Confederaziun. Il Secretariat da stadi per l'economia (SECO), fundà il 1999 e part dal Departament federal d'economia, furmazion e retschertga (DEFR), è il center da cumpetenza da la Confederaziun per tut las dumondas essenzialas en connex cun la politica economica. Il 2001 fundesch'ins Preschientscha Svizra sco unitad d'administraziun decentrala dal DFAE. Ella è responsabla per la percepciun da la Svizra a l'exteriur e realisescha la strategia da la comunicaziun internaziunala dal Cussegl federal.

Il Departament federal d'affars exteriurs oz

La politica da l'intern e la politica exteriura sa basan en Svizra fermamain ina sin l'autra; la cultura politica da la Svizra è in punct da referiment impurtant per la strategia da la politica exteriura. La Svizra s'engascha sin tut il mund per la democrazia e per in stadi da dretg, per in dialog e per ina cultura da cumpromiss, per l'integratiun e per la separaziun da la pussanza sco er per ils dretgs umans e per ils principis umanitaris.

Crear perspectivas – promover il svilup e la pasch

La Svizra s'engascha per in mund senza povradad e per in svilup duravel. Ina da las numerusas mesiras, cun las qualas ella persequescha questas finamiras, è da pussibilitar a persunas giuvnas ina buna furmaziun professiunala orientada al martgà en pajais da svilup. Uschia creschan las perspectivas per lur futur ed ellas pon contribuir al svilup economic e politic da lur pajais. Tras quai sa reducechan il squitsch da migraziun e l'extremissem perda si'attracziun. En passa 20 pajais lavura la Svizra en il rom da la collavuraziun internaziunala en la furmaziun professiunala ensemen cun autoritads e cun il sectur privat. Passa 300 000 umans han fin ussa gia profità da quai. En vista a la situaziun politica mundiala malsegira cuntinuessa la Svizra ultra da quai ad intensivar ses engaschament per la pasch, per la segirezza e per ils dretgs umans.

Approfundar las relaziuns cun ils stadis vischins e cun la UE

La Svizra è situada amez l'Europa. Ella ha las medemas valurs da basa democraticas sco ses stadis partenaris europeics ed è colliada stretgamain cun quels en ils secturs politica, economia e cultura. La tgira e l'amplificaziun da las relaziuns cun ils stadis vischins directs e cun l'Uniu europeica (UE) èn perquai centrals per la politica exteriura da la Svizra.

Extender las relaziuns cun partenaris globals

Sco pajais orientà a l'export è la Svizra dependenta da bunas e stabilas relaziuns internaziunals. Perquai extenda ed approfondescha ella permanentamain sia rait da relaziuns. Ella tgira relaziuns strategicas cun ils Stadis Unidas da l'America, cun il Giapun, la Brasilia, la Russia, l'India, la China, l'Africa dal Sid e la Turchia. En l'Europa dal Sidost e da l'Ost, en l'Asia Centrala, en la regiun asiatic-pacifica, sin il continent dubel american, en l'Africa, en il Proxim Orient ed en l'Orient Central ha ella differentas finamiras en ils secturs da la politica, da l'economia, da la politica da segirezza e da la politica da l'ambient e da migraziun. Per la Svizra sa tracta da gidar a resolver problems globals e da defender ses interess e sias valurs.

La preschientscha:

Dossier «Istorgia da la diplomazia svizra».

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=4231
www.chatta.ch

Ambassada svizra a Berlin.

C. NÖHREN/PIXELO

Vents fermes e stemprà

Furmaziun – cumportament – management dals donns

■ **Vent è in moviment d'aria en l'atmosfera ch'è principalmain drizzà en direcciun orizzontala. Vents resultan pervi da differenzas en la pressiu da l'aria tranter massas d'aria da differenta temperatura.** L'aria sa mova davent da la pressiu pli auta (zona da pressiu auta) a la pressiu pli bassa (zona da pressiu bassa), fin che la pressiu da l'aria è sa gulivada. En la part da la Svizra situada en il nord da las Alps datti sin grondas surfatschas il pli savens vent dal vest, bisa (vent dal nordost) e favugn (vent dal sid).

Vent – tge è quai propi?

La natira tschertga adina l'equiliber. Per quest motiv metta la differenza da pressiu en moviment las massas d'aria: L'aria che fluescha da la zona da pressiu auta vers la zona da pressiu bassa generescha il vent. Però l'aria na curra betg directmain d'ina zona a l'autra; la rotaziun da la terra fa ch'il vent deviescha a dretga sin l'emisfera nord. Uschia circulescha la massa d'aria cunter la direcciun da l'ura enturn ina zona da pressiu bassa ed en direcciun da l'ura enturn ina zona da pressiu auta.

Pressiu atmosferica auta e bassa

L'Europa Centrala è savens sut l'influenza da l'uschenumnà jetstream – in current d'aria che circulescha en nosa zona temprada normalmain vers l'ost enturn il globus. Quest vent transporta aria chauda ed umida da l'Atlantic vers l'Europa Centrala. Entaifer quest current datti zonas da pressiu auta e bassa che passan il continent europeic e determineschan noss'aura.

Las zonas da pressiu bassa portan per il solit fronts chaudas e fraidas ed han in andament tipic da l'aura. L'emprim s'avischina la front chauda cun precipitaziuns persistentas suandada d'aria chauda. Lura s'avischina la front fraida cun uradis e fermes vents. Davos la front fraida crodan las temperaturaz. Las pressius bassas portan uschia mal'aura – la pressiu auta maina normalmain aura sulegliva e sitga.

Las Alps, ina regiun particulara

Il clima da la Svizra è influenzà fermamain da l'Atlantic vischinant e da las Alps. Ils vents dominants dal vest portan aria maritima chauda ed umida sur la Svizra. Quai sa mussa cun in'aura pli frestga durant la stad ed in'aura pli chauda l'enviern; ultra da quai garanteschon els precipitaziuns en quantitads suffizientas per la plipart dal pajais. Las Alps èn sco ina gronda barriera climatica tranter il nord ed il sid dal pajais. Il clima mediterranean dal sid sa distingua da quel dal nord essenzialmain tras ils envierns pli pauc rigurus.

Il clima da las valladas interalpinas è er determinà fermamain da las Alps: i

Il satg da vent – ina da las pussaivladads per inditgar la direcciun e la fermezza approximativa dal vent.

FOTO: PD

basta da pensar a l'Engiadina ed al Valais. Las muntognas autas protegian questas valladas da precipitaziuns dal nord sco er dal sid; la consequenza è in clima sitg. Il massiv da las Alps influenzescha er las cundiziuns meteorologicas d'in grond territori, quai che po manar tar l'aura da favugn. Cur ch'i traì favugn (dal sid) vegn aria umida e chauda da la zona d'aura pressiu dal sid da las Alps manada envers ina zona da bassa pressiu al nord da las Alps. A la spunda vers sid ascenda l'aria e sfradenta, furmond nivels. Entant che ferma plievgia croda sur il Tessin, curra l'aria sur las Alps, nua ch'ella descenda sa stgaurond e schlia uschia ils nivels locals. Savens è il favugn er in vent fitg spert.

Datti er tornados en Svizra?

Tornados existan er en l'Europa Centrala. En Svizra han els per regla ina intensità modesta e sa furman per il solit sur lais, nua ch'ins als numma «tromba». Il pli grond privel regna durant ils chauds dis da stad cun tendenzas d'urizis. Perquai sa furman ils tornados il pli savens durant il mais d'avust ed in pau pli pauc durant il fanadur. Ils tornados sa furman in pau auter che las tipicas tempestas tropicas sco ils huricans, ils taifuns ed ils ciclons ed han in diameter bler pli pitschen.

Nivels da privel dal vent

Nivel da privel 2 (privel moderà): Vent burascus en las regiuns bassas e mesaunas (incl. favugn) da 70–90 km/h. Consequenzas: turbulenzas en vischinanza dal fons disturban l'aviazion leva; undas pli grondas sin ils lais; objects che n'èn betg fixads u ch'èn fixads insufficientmain crodan enturn; roms pli pitschens rumpan giu.

Nivel da privel 3 (privel considerabel): Vents burascus en las regiuns bassas e mesaunas (incl. favugn) da 90–110 km/h; vents burascus en las regiuns pli autas

(>1800 m s.m.) da 130–160 km/h. Consequenzas: roms rumpan giu, singulas plantas cupitgan; singuls tetgs vegnan donnegiads; objects da gronda surfatscha ch'èn francads mo levamain sco tendas e puntanadas cupitgan; il traffic sin via, il traffic da viafier, il traffic sin l'aua ed il traffic aviatic è disturbads; igl è probabel ch'il manaschi da runals e da telefericas vegn interrutt.

Nivel da privel 4 (grond privel): Vents burascus en las regiuns bassas e mesaunas (incl. favugn) da 110–140 km/h; vents burascus en las regiuns pli autas (>1800 m s.m.) da 160–200 km/h. Consequenzas: plantas cupitgan; singuls edificis e tetgs vegnan donnegiads; il traffic sin via, il traffic da viafier, il traffic sin l'aua ed il traffic aviatic è disturbads u restrenschids; objects pli gronds sco tendas e puntanadas ch'èn francads fixamain sco er objects mobils sco mobiglias d'iert pon vegnir suflads davent dal vent; interrupziuns dal provediment d'electricità e/u da las colliaziuns da telefon.

Nivel da privel 5 (fitg grond privel): Vents burascus en las regiuns bassas e mesaunas da sur 140 km/h; vents burascus en las regiuns pli autas (>1800 m s.m.) da sur 200 km/h. Consequenzas: plantas, entiras gruppas da plantas u parts d'in guaud sco er pitgas da conducts vegnan terrads; grondas donns vi d'edifizis; il traffic sin via, il traffic da viafier, il traffic sin l'aua ed il traffic aviatic è disturbads u vegnan interruts cumpletmain; vehichels pli gronds (vids) vegnan terrads; er objects pli gronds sco tendas e puntanadas ch'èn francads fixamain sco er objects mobils sco mobiglias d'iert e.u.v. vegnan terrads dal vent; ils lais han undas grondas che van sur las rivas ora; vastas e lungas interrupziuns dal provediment d'electricità e/u da las colliaziuns da telefon.

Recumandaziuns da cumportament

Avant vents fermes
Per regla pon ils meteorologs prognostigar ina pressiu bassa da stemprà. En il temp che resta èsi impurtant da prender tschertas mesiras preventivas vi da la chasa, sin il balcon ed en l'iert. Er sch'i vegnan mo prognostitgads vents d'ina fermezza moderada, ston ins adina quintar localmain cun bufes fermes.

Recumandaziuns: Observar il svilup local da l'aura, s'infurmar ed adattar il cumportament a las relaziuns; fixar objects libers enturn la chasa, sin il balcon u en l'iert u metter quels en in lieu protegi (vaschs da flurs, mobiglias d'iert e.u.v.); laschar si las storas da sulegl, serrar las fanestras e las portas; betg parcar l'auto sut ina planta; resguardar ils alarms da stemprads sin ils lais; laschar controllar mintg'onn l'edifizi (fixaziun da las antennas, dals implants solars

e.u.v., stabilitad da tetgs, da penslas e da fatschadas).

Durant vents fermes

Stemprads tiran per part cun fitg grondas sveltezzas e cun bufes tras il pajais. Els pon strair davent objects, distatgar quadrels dals tetgs, terrar plantas e furmar undas grondas sin ils lais. En cas da vents fitg fermes na duess ins perquai sche pussaivel betg sa tratagnair al liber.

Recumandaziuns: Sche pussaivel betg sa tratagnair al liber; tegnair distanza da guauds, d'urs da guaud, da plantas exponida e da gruppas da plantas; tegnair distanza da pitgas electricas (pitgas intactas e pitgas terradas); tegnair distanza da lieus exponids sco tetgs, penslas u nas da grips; far atenziun d'objects che crodan giu (quadrels dals tetgs, roms, conducts electricas e.u.v.); betg charrar sin vias da guaud u tras aleas da plantas; tegnair distanza da las rivas da lais; betg reparar donns vi d'edifizis ed infrastructures durant il stemprà (p.ex. quadrels crudads giu dals tetgs), mabain spetgar fin ch'il stemprà è tschessà.

Suenter vents fermes

Cur ch'il vent ed il stemprà tschessan, è il privel direct bain passà, ma savens restan enavos donns pli gronds vi da l'infrastructura. Plantas cupitgadas u pitgas electricas terradas pon impedir il traffic sin via e sin la viafier anc durant plirs dis. En il traffic sin via ed al liber ston ins perquai er vinavant esser precaut. Ussa vali da reparar ils donns vi da la chasa ed en l'iert e da far urden. Suenter in stemprà fitg ferm vegni supplementarmain recumandà da laschar controllar, sch'il stemprà ha chaschunà donns vi da l'edifizi.

Co proceder suenter donns da guaud?

L'onn 2000, 10 onns suenter il stemprà desastrus Vivian ch'ha terrà il 1990 grondas surfatschas da guaud, ha l'Inspektorat forestal dal Grischun resumà las experienschas fatgas sco suonda:

Fin oz èn stadas las terradas e sragischadas dal vent, chaschunadas da l'orcan Vivian dals 27 da favrer 1990, l'eveniment cun ils pli gronds donns da guaud en il Grischun. Auters donns tras lavinaz, stemprads, naiv bletscha, incendis da guaud e.u.v. èn minims en cumparegliazion, succedan dentant relativamain savens.

En media ston vegnir utilizadas sfurzadamain la mesadad da tut las plantas en il Chantun, e quai a basa da donns e malsognas. Vivian percenter ha furnì 720'000 meters cubics laina; quai correspunda a 220 pertschient d'in'utilizaziun annuala. Approximativamain ogt fin dieud pertschient da questa laina èn restads en il guaud. I sa tracta oravant tut

da singulas plantas sparpagliadas, da tocs da tschimas e da ragischs sco er da parts da mutagls sfratgads.

Immediatmain suenter l'eveniment è daventà activ il stab da crisa dal Chantun per coordinar las activitads dal militar e da la protecziun civila. En las regiuns han ins stuì prender emprimas mesiras immediatas per avrir colliaziuns da traffic impurtants e per reducir ulteriurs privels. A maun da las annunzias dals donns tras ils selviculturs circuitals han ins alura graduà las prioritads per las lavurs da rumida tenor ils sequents criteris: 1. Segirezza per umans e valurs realas considerablas, mesiras immediatas per facilitar la lavur; 2. Protecziun dals guauds restants per motivs fitosanitars, cunzunt per evitar donns da baus; 3. Protecziun dal guaud giuven existent; 4. Rumida exclusivamain per motivs economic; 5. Elavuraziun minimala dal lain per motivs fitosanitars e da tecnica da segirezza, dentant senza vendita da laina; 6. Naginas mesiras, la laina po restar en il guaud senza privel. En general èn ins stà da l'idea ch'ins stoppia pinar, allontanar or dal guaud e vender uschè blera laina sco pussaivel, malgrà il collaps dal martgà da laina. Oravant tut ils proprietaris da guaud han fatg opposiziun e n'han betg vuli laschar la laina giu per terra en il guaud. Ins ha spetgà in gudogn net grazia a subvenziuns en cas che la laina vegnia vendida. Il Chantun n'ha deplorablamain gi naginas pussaivladads legalas da far valair las prioritads fixadas.

En ils blers lieus han ins alura rumi l'emprim ils donns sin surfatschas planivas. Donns sparpagliads che pretendan dapli lavur èn tras quai vegnids negligids. Els han alura savens chaschunà donns tras baus-scorsa. Quests han cuntanschi l'onn 1993 la culminaziun ed èn s'extendids fin il 1996 pervi d'ulteriurs eveniments. Sche la laina terrada dal vent ch'è vegnida pinada ils onns 1990 e 1991 vegn confruntada cun ils donns da baus dals onns 1990–1994, hai dà ultra dals donns tras Vivian almain anc 25 pertschient laina infestada tras ils baus.

Ins po resumar sco suonda las experienschas fatgas cun dumagnar ils donns da stemprà da quella giada:

1. Mesiras consequentas da proteger ils guauds valan la paina. Las prioritads fixadas ston dentant er vegnidas realisadas, e surtut sto vegnir dà dapli paisa ad ina realisaziun conforma al temp. Sch'ins prenda mesiras cur ch'ils baus èn gia sgludads or, na gidan ellas nagut pli.

2. Las entschattas d'ina valitaziun differenziada da las singulas surfatschas donnegiadas èn stadas bunas, pon dentant anc vegnir meglieradas.

3. Il sistem da subvenziun da quella giada da la Confederaziun e dal Chantun è stà memia pauc differenzià. El è stà adattà per la gronda part dals cas, ma i ha dà situaziuns nua ch'el ha sveglià impuls sbagliads ed ha provocà transports da laina ch'ins avess meglier tralascà dal puntg da vista economic.

Pli tard ha ina gruppa da lavur, manada da la direcciun forestala da la Confederaziun, cumpilà las enconuschientschas da la perscrutaziun e las experienschas da la pratica cun dumagnar ils donns da Vivian. Il resultat è in agid da trair decisiuns per rumir u laschar giu per terra la laina suenter donns da stemprà sin surfatschas planivas. A basa da ponderaziuns cumplessivas han ins en emprima lingia gi l'intenziun da laschar dapli laina giu per terra e da tegnair quint da las pretaisas da la protecziun da la natira.

La presentaziun:

Dossier «Vents fermes e stemprà».

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=4235
www.chattà.ch

Rumir donns da guaud – savens ina da las grondas sfidas suenter stemprads.

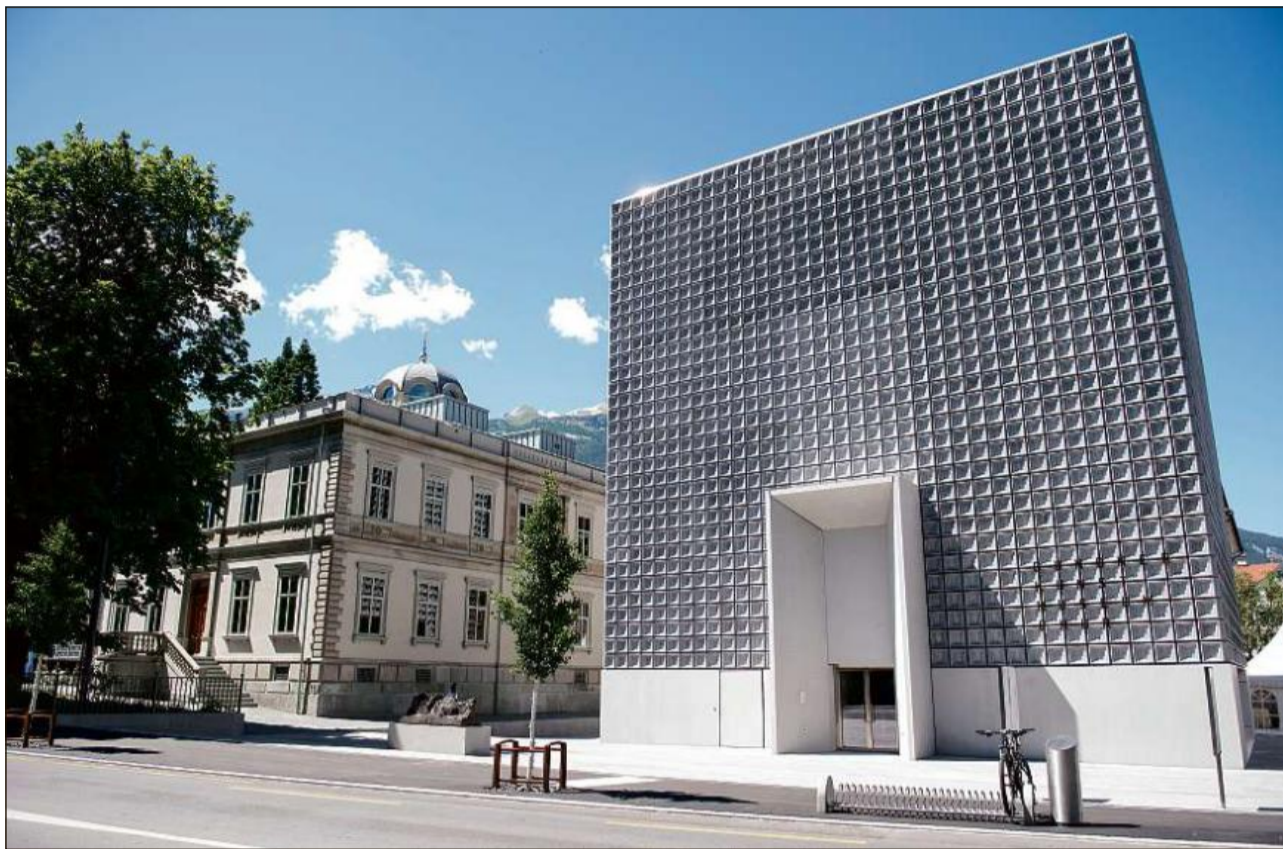
FOTO: PD

Edifici dal Museum d'art dal Grischun a Cuira

Il nov museum – in giuvel urbanistic per l'art grischun

■ Suenter in temp da construcziun da stgars dus onns ha pudì vegnir avert il zercladur 2016 il Museum d'art dal Grischun engrondi a Cuira. Ultra da la renovaziun da la Villa Planta ha il museum survegni in edificii nov ch'ha engrondi per passa duas giadas la purschida da spazi d'antruras. Realisar in nov museum n'è betg in incumbensa architectonica da mintga di, perquai ch'in museum sto servir ad in'utilisaziun che duai satisfar a pretensiuns maximalas en zunt differents regards. Decisivs èn l'estetica architectonica ed urbanistica adequata sco er la funcziunalitad dal manaschi dal museum areguard ils locals interns, areguard la segirezza ed areguard il clima dals locals.

Ultra da la realisaziun da l'engrondiment è er vegnida renovada la Villa Planta. Per questas lavurs è vegnì engaschà – a maun d'ina procedura da seleziun da planisaders – il biro d'architectura Gredig/Walser da Cuira. L'entir complex ch'è resultà qua tras na consista betg simplmain mo da dus edificii singuls excellents or da differentas epocas, mabain survegn sia valur sco tala tras la colliaziun.

Il Museum d'art sco ch'el sa preschenta dapi il 2016.

FOTO M. HARTMANN

Istorgia da la Villa Planta e dal Museum d'art fin il 1990

La Villa Planta, numnada tenor ses proprietari Jacques Ambrosius von Planta, è vegnida costruida ils onns 1874-75 da l'architect Johannes Ludwig sco residenza privata.

L'edificii neoclassistic, en sia furma bunamain quadrata, ha ina fatschada represchentativa cun in portic purtà da colonnas. Las sfinx sin las duas varts da la stgala, las picturas pompeianas en il salun e la cupla colorada en aur da maniera bizantina renvieschan a l'activitad dal proprietari sco martgadant en Egipta, spezialmain ad Alexandria. La culminaziun da quest «orientalissem» furma la mesaglina sin il spitz da la cupla.

Curt avant sia mort ha Jacques Ambrosius von Planta vendì l'onn 1898 la chasa a la Viafier retica che l'ha dà en locaziun dapi l'onn 1919 al chantun Grischun per intents culturals. L'onn 1957 ha il chantun Grischun la finala cumprà la chasa.

Per las collecziuns da la scienza natirala ha l'architect Walther Sulser costruid il 1927 in Museum da la natira e dal Parc naziunal gist sper la Villa Planta, entant che la Villa Planta è vegnida adattada als basegns d'in museum d'art. Il 1981 ha il Museum da la natira survegni in agen edificii nov ed il simpel bajetg da dus

plaus, l'uschenumnà edificii da Sulser, è vegnì collià sur ina passarella cun la Villa Planta e duvrà da qua davent unicamain per las exposiziuns temporaras dal Museum d'art.

Il cumenzament dals onns 1960 sa chattava la Villa Planta en in nausch stadi. Gia quella giada han ins pensà da sanar e da renovar la chasa. Igl è schizunt stà en discussiun da demolir la Villa Planta e da construir in edificii nov. Suenter numerusas cuntraversas politicas ha la Regenza publictà ina concurrenza d'architectura il cumenzament dals onns 1980 per sanar la Villa Planta e per engrondir il Museum d'art dal Grischun. Il Cussegl grond n'ha dentant betg acceptà las propostas. El ha unicamain concludì da restaurar e da sanar la Villa Planta. Il credit ch'era necessari per quest intent è vegnì approvà cun gronda maioritad da las votantas e dals votants grischuns. Suenter las lavurs da restauraziun e da renovaziun da la Villa Planta ch'han durà prest trais onns e ch'èn vegnidas exequidas sut la direzziun da la cuminanza dals architects Peter Zumthor, Peter Calonder e Hans-Jörg Ruch ha il Museum d'art dal Grischun puspè pudì avrir sias portas cun in act festiv il cumenzament da l'onn 1990.

Renovar u spazzar – e tgi paja?

Gia pauc suenter èsi sa mussà che la Villa Planta na purscheva definitivamain betg pli avunda plazza per la collecziun che creschiva ad in crescer. Er han las exposiziuns temporaras survegni daplì

impurtanza per il museum. Perquai è il giavisch d'engrondir l'edificii daventà adina pli insistent. Realisar in nov museum n'è betg ina incumbensa architectonica da mintga di. En il Grischun n'è quai betg auter ch'èn auters lieus. La motivaziun è evidentada. In museum sto servir ad in'utilisaziun che duai satisfar a pretensiuns maximalas en zunt differents regards – per exempel in'estetica architectonica ed urbanistica adequata, la funcziunalitad dal manaschi dal museum areguard ils locals interns, areguard la segirezza ed areguard il clima dals locals, l'acceptanza dal basegn d'ina purschida museala da vart dal maun public sco purtader da l'edificii e pli tard dal manaschi dal museum.

Tut quai n'è betg gratuit. Basegns e desideris da la politica culturala ston vegnir cumprovads. Ils meds finanzials necessaris, ch'èn per motivs da la chausa inevitablmain fitg auts, ston vegnir accordads cun quests basegns e desideris, ed els ston la finala resister en spezial en la concurrenza cun autras incumbensas ch'il maun public sto furnir. Interess da la politica culturala n'han – pervia da la natira da la chausa – mai simpel. Els èn colliads existenzialmain cun nus e cun nosa societad, cun nosa economia e cun nosa ambient, ma cumpareglia cun ils basegns dal mintgadi, ch'èn perceptibels pli directamain, vegnan els tuttina tractads cun damain prioritad.

Betg auter n'èsi stà areguard il basegn d'augmentar la valur dal Museum d'art

dal Grischun. Igl ha duvrà in'enconuschientscha politica ch'è sa madirada durant onns e decennis – ed ina decisiun politica ch'ha la finala reconuschì formalmain questa enconuschientscha e ch'è sa manifestada definitivamain en il program da la Regenza 2009-2012. La vita multiculturala e multifara en il Grischun dueva pia vegnir tgirada cun cleras intenziuns durant questa perioda da program e schizunt vegnir amplifigada cun in effect duraivel, e quai tras l'intermediaziun innovativa, viva ed interactiva e tras la concentraziun sin secturs culturals, en ils quals la lavur culturala grischuna cumpara ordvart marcantamain en la cumparegliaziun svizra.

Ord vista dal management d'immobiglias ha questa finamira mussà duas sfidas specificas. Per l'ina la mancanza da spazi: cumpareglia cun la concepziun da museums reconuschida da la Regenza mancavan intgins tschient meters quadrat surfatschas d'exposiziun e da lavur. Per l'autra l'insufficienza dals stabiliments ed indrizz tecnics, en spezial areguard las pretensiuns da segirezza ed areguard il clima giavischà per ils locals. Il status dals edificii existents areguard la tgira da monuments – la Villa Planta «degn da vegnir protegida», l'edificii Sulser «degn da vegnir mantegnì» – n'ha strusch permess da schliar questas incumbensas architectonicas cun stentas raschunavlas e cun meds finanzials restrenschids.

Igl è vegnì auter: grazia al sustegn da la Tgira da monuments dal Grischun, ch'è stada da l'avis che la dignitad da mantegnair l'edificii Sulser saja gist uschè legitima sco la pretensiu d'in engrondiment per il Museum d'art dal Grischun, e grazia a Henry Carl Martin Bodmer ch'ha fatg – a chaschun da ses 80avel anniversari – ina zunt generusa donaziun al Chantun per quest engrondiment dal museum. Ina consideraziun complessiva, ch'era giavischada ord vista planisatorica, è daventada pussaivla nunspetgadamain – cun schanegiar l'edificii Sulser u cun disfar tal e piazzar in nov engrondiment sco ses successur. A la pretensiu dal Museum d'art dal Grischun d'esser in center da cumpetenzza per art figurativ cun attracziun naziunala en il Grischun e dal Grischun è la finala vegnì fullà via tras la renovaziun totala da la villa Planta e tras l'edificii d'engrondiment dals architects Barozzi/Veiga che furma in veritabel giuvel urbanistic.

Renovaziun da la Villa Planta

Il center istoric dal Museum d'art dal Grischun furma vinavant la Villa Planta. Cun bler chapientscha per la substanza architectonica istorica e cun cumpetenzza

professionala han Gredig/Walser planisà las midadas da construcziun e las adattaziuns voluminusas en collavuraziun cun la Tgira da monuments ed han pudì augmentar considerablmain tant la valur dals locals d'exposiziun sin il plaun sutterranean sco er quella dals locals d'administraziun sin il plaun sut il tetg.

Ina da las grondas sfidas – numnadamain las modernisaziuns tecnicas da la protecziun cunter incendis, da la segirezza e dal clima en ils locals – è vegnida schliada en moda persvadenta. En quest regard na datti naginas differenzas tar il nov edificii e tuttina n'è la tecnica complexa strusch vesavla.

Edificii nov dals architects Barozzi/Veiga

L'onn 2011 ha pudì vegnir publicgada ina concurrenza d'architectura internaziunala. Gudagnà quella ha il biro d'architectura Estudio Barozzi/Veiga da Barcelona. Lur project ha persvadì tras sia piazzada precisa e clera en l'ambient architectonic en il context cun la Villa Planta e cun l'edificii d'administraziun da la Viafier retica. La volumetria concisa e cumpacta sur terra suttastrigga – er tras la structura simmetrica da la fatschada – l'indipendenza, ma er la tenuta respectuosa envers la preziusa villa en il curtin ed envers l'edificii vischin. Resultà è in ensemble persvadent da trais edificii d'alta valur architectonica. El metta in ferm accent urbanistic e stgaffescha ina plivalur per il maletg da la citad da Cuira.

En moda raffinata e cun la medema clerezza han Barozzi/Veiga planisà er a l'intern. Resguardond la Villa Planta èn principis concepziunals vegnids interpretads ed applitgads da nov. En il foyer, la localitad centrala al plaunterren, sa mussa la referenza a la villa en moda impressiuanta: Tras ils vaiders vers vest, ch'han l'autozza da la localitad, sa mussa la Villa Planta per uschè dir sco maletg, sco ovra d'art, en in rom. En la part dal cubus sur terra sa chattan la stanza da projects, l'intermediaziun d'art e la tecnica dal museum – tuttas stanzas cun glich dal di. Pir sin ils plans sutterrains mussa il museum sias vairas dimensiuns. Ils locals d'exposiziun èn survejavels, pon vegnir duvrads en diversas modas ed han proporziuns agreablas. En in lieu central e cun ina gronda evidenza è ordinada la colliaziun cun la villa. Qua èsi evident: ils dus edificii tutgan ensemen.

Sper ils 700 meters quadrat da la Villa Planta porscha l'edificii nov ina surfatscha d'exposiziun supplementara da 1600 meters quadrat. Ils locals bain proporziunads per la collecziun ed ina structura spaziala averta per exposiziuns temporaras permettian da sa concentrar a l'intern dal museum sco vuli sin l'art. La preschentaaziun da la collecziun singulara en la Villa Planta ed en l'edificii nov po intermediar en moda attrattiva tut ils accents: Angelika Kauffmann, la famiglia d'artists Giacommetti, Ernst Ludwig Kirchner e l'expressivissem svizzer sco er l'art grischun dal cumenzament dal 20avel tschientaner fin al temp preschent.

La Villa Planta, la «sedia centrala» da la Collecziun grischuna d'art, ha survegni in engrondiment. In edificii che na stat – cun si'eleganza e cun ses carisma – betg en concurrenza cun la venerabla villa, mabain ha avert in dialog cun tala. Questa qualitat è da lunga durata ed è ina part da la cultura architectonica dal Grischun.

La preschentaaziun:

Dossier «Museum d'art dal Grischun».

Daplì infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=137
www.chatta.ch

Il Museum d'art dal Grischun a Cuira

Dapi il zercladur 2016 stat a disposiziun al Museum d'art dal Grischun engrondi – ultra da la Villa Planta renovada – in edificii nov dals architects Barozzi/Veiga per preschentar la collecziun e per organisar exposiziuns temporaras. Il museum d'art vegn purtà dal chantun Grischun e manà da quel en collavuraziun cun l'univiersitad grischuna d'art.

La Villa Planta

La Villa Planta che ha ses num dal patron da construcziun Jacques Ambrosius von Planta è vegnida costruida ils onns 1874-1875 da l'architect Johannes Ludwig sco chasa d'abitaziun privata. La construcziun neoclassicistica ha ina vart represchentativa ch'è caracterisada d'in portic purtà da pitgas. Las duas sfinx sin las spundas da la stgala, las picturas pompeianas ed ils ornaments dad aur al stil bizantin sin la cupla dattan perfitga da las activitads dal patron da construcziun sco commerziant ad Alexandria en Egipta. Il punct culminant da quest orientalissem è ina mesa glina sin il piz da la cupla. Curt avant sia mort ha Jacques Ambrosius von Planta vendì l'onn 1898 la chasa a la Viafier retica che l'ha dada en locaziun a partir da l'onn 1919 al chantun Grischun per intents culturals. L'onn 1957 ha il chantun Grischun la finala cumprà la chasa.

Cunquai che la Villa Planta sa chattava cun ils onns en in stadi architectonic alarmant, han ins ponderà da realisar ina sanaziun ed ina renovaziun. Ins ha schizunt discutà da disfar la Villa Planta a favor d'in edificii nov. Empè da quai han ins decidì da restaurar la Villa Planta. Suenter las lavurs da restauraziun e da renovaziun che han durà stgars 3 onns e ch'èn vegnidas exequidas sut la direzziun da la cuminanza dals architects Peter Zumthor, Peter Calonder e Hans-Jörg Ruch ha il Museum d'art dal Grischun puspè pudì avrir sias portas il cumenzament da l'onn 1990.

L'edificii d'engrondiment

La Villa Planta n'ha betg avunda plazza per la collecziun che crescha ad in crescer. Er han las exposiziuns temporaras survegni daplì impurtanza per il museum. Perquai è il giavisch d'engrondir l'edificii daventà adina pli insistent. L'onn 2011 ha pudì vegnir publicgada ina concurrenza d'architectura internaziunala. Gudagnà quella ha il biro d'architectura Estudio Barozzi/Veiga da Barcelona. Lur project ha persvadì tras sia piazzada precisa e clera en l'ambient architectonic. L'edificii nov caracteristic n'è betg solitar, mabain entra en in dialog cun la Villa Planta. Da l'in sper l'auter dals dus edificii daventi in museum. Locals bain proporziunads per la collecziun ed ina structura spaziala averta per exposiziuns temporaras persvadent er funcziunalmain e permettian da sa concentrar sco vuli sin l'art a l'intern dal museum.

Istorgia dals Gidieus en Svizra ed en il Grischun

■ **Singls chats archeologics or dal quart tschientaner che derivan dad Augusta Raurica (p.ex. in anè cun menora) laschan supponer ch'ils emprims Gidieus sajan arrivads cun ils Romans en il territori da la Svizra odierna.**

Schebain i deva già da quel temp ina cuminanza religiusa u singulas famiglias gidieus che vivevan al lieu sto però restar avert; i po er sa tractar d'objects pers d'in commerziant gidieu u da souvenirs da Romans. Bain vegnan ils Gidieus er menziunads en la Lex Burgundionum da ca. 500 s.C., ma archeologicamain sa lascha ina preschientscha stabla da Gidieus pir cumprovar en l'emprima mesadad dal 12avel tschientaner a Genevra.

L'onn 1213 èn Gidieus er cumprovads a Basilea, numnadamain cura che l'investg ha pretendi la restituziun d'in pegn ch'el aveva deposità tar in emprestader da daners gidieu. En il decurs dal 13avel tschientaner èn vegnidas fundadas cuminanze gidieus a Lucerna (1252), Berna (1262), Son Gagl (1268), Winterthur (avant il 1270), Turitg (1273), Schaffusa (1278), Zofingen e Bischofszell (1288), Rheinfelden (1290), Genevra (1281), Montreux e Losanna. Las pli impurtantas sa chattavan a Berna, Turitg e Lucerna.

Da quel temp èn ils Gidieus er vegnids persequitads repetidamain, savens tenor il muster da la legenda dals murdratschs rituals.

A Berna è per exempel vegnida messa sin la roda ina part da la populaziun gidieua sut il

pretext ch'ils Gidieus hajan mazzà in mattatsch; la populaziun restanta è vegnida stgatschada da la citad, entant ch'il mattatsch è pli tard vegnì venerà sco martir sut il num Rudolf da Berna. Cura ch'èn proruttas il 1348 en tut l'Europa epidemias da pestilenza, han ins accusà ils Gidieus d'avair tissentà ils bigls; en blers lieus al han ins brischià sin il stgandler, t.a. a Berna, Soloturn, Basilea e Turitg. La populaziun gidieua surviventa han ins stgatschà dal pajais, uschia ch'i n'ha strusch dà Gidieus en Svizra fin en il 19avel tschientaner.

L'exceziun en la Veglia Confederaziun han furmà ils Gidieus che vivevan dapi l'entschatta dal 17avel tschientaner en il signuradi cumin da Baden, e quai sut in statut spezial, il qual la Dieta confederala ha confermà l'ultima giada il 1776. Il lieu da domicil dals Gidieus sa restrenscheva sin ils dus vitgs argovians Endingen e Lengnau (cf. sutvart). La fin dal 18avel tschientaner vivevan qua 553 Gidieus, quai che correspundeva quasi a l'entira populaziun gidieua da la Svizra. La gronda part da las enconuschientschas davart il giudaïssem en Svizra da quel temp derivan dal predigtant reformà da Turitg Johann Caspar Ulrich ch'ha edi il 1768 a Basilea sia «Sammlung Jüdischer Geschichten, welche sich mit diesem Volk in dem XIII. und folgenden Jahrhundert bis auf MDCCLX. in der Schweiz von Zeit zu Zeit zugetragen».

Suenter la Revoluziun franzosa han ils Franzos occupà l'onn 1798 la Veglia Confederaziun. Durant la helvetica è l'idea da l'emancipaziun bain avanzada in pau; ma la finala dueva anc la Constituziun federala dal 1848 discriminar ils Gidieus en quel senn che la libertad da domicil e da cultus sco er l'egualitad en proceduras giudizialas sa restrenschevan a burgais svizzers cristians. Quai è sa midà cun la revisiun parziala da la Constituziun l'onn 1866 ch'ha concedi als Gidieus la libertad da domicil e pussibilità da pratigar cumplainamain ils dretgs da burgais. Questa egualitad dals dretgs è entrada en vigor en tut ils chantuns a medem temp, cun exceziun dal chantun Argovia che l'ha acceptà pir il 1879.

En vastas parts da la populaziun è però sa mantegnida ina tenuta sceptica envers ils Gidieus; uschia è per exempel ve-

La cultura gidieua è surtut preschenta en Svizra en las grondas citads.

(FOTO: PD)

gnida acceptada il 1893 l'iniziativa dal pievel ch'ha pretendi in scumond da mazzar tenor l'usit ebraic (stgannar). Il 1894 ha cumenzà en Frantscha l'affera da Dreyfus; quella dueva intimar Theodor Herzl da scriver il cudesch «Der Judenstaat» (1896), en il qual el ha pretendi in agen stadi per ils Gidieus e cun il qual el ha mess ad ir il moviment dal zionissem. Sut l'egida da Herzl è vegnì manà tras gia il 1897 a Basilea l'emprim Congress mundial zionistic.

En in process ch'ha gi lieu tranter ils onns 1933–1935 a Berna èn ils «Protocols dals sabis da Zion» da tenuta antisemitica vegnids condemnads ed ils editurs sentenziads a chastis pecuniars. Sco expert è stà involvi en il process Carl Albert Loosli ch'aveva gia sentenzià l'onn 1927 l'antisemitissem en sia scrittira «Die schlimmen Juden!» Il november 1937 è la sentenza dal 1935 però vegnida cassada per motivs formals.

Durant la Segunda Guerra mundiala han ins renvià als cunfins svizzers almain 30 000 persunas, tranter quellas er blers Gidieus. Suenter tractativas cun la Svizra ha la Germania naziunalsocialistica marcà a partir dal 1939 ils pass da Gidieus cun in «J» (bul dals Gidieus). Tar las persunas ch'han gidà a salvar Gidieus dal holocaust tutgan en Svizra tranter auter Karl Barth, Friedrich Born, Paul Grüninger, Gertrud Kurz e Carl Lutz.

Oz vivan en Svizra tranter 18 000 e 20 000 Gidieus, quai correspunda a ca. 0,4 % da la populaziun (situaziun dal 2007). Igl existan cuminanze ortodoxas, conservativas e liberalas. Radund la mesadad dals Gidieus en Svizra vivan en la regiun da Turitg e var 80 % da las Gidieus e dals Gidieus èn burgais svizzers. L'organiziun politica dals Gidieus en Svizra è la Federaziun svizra da las communidades israelitas ch'è vegnida fundada il 1904.

Tgira dal patrimoni gidieu en Svizra
Patrimoni cultural gidieu en il chantun Argovia

L'istorgia dals Gidieus en Svizra ha ina colliaziun particulara cun il chantun Argovia. Durant passa duatschient onns èn las vischnancas dad Endingen e da Lengnau en il Surbtal stadas il center da la vita gidieua. Famiglias gidieus eran vegnidas en il Surbtal, suenter ch'ellas eran vegnidas stgatschadas or da las citads e suenter ch'ellas han pudì sa chasar il cumenzament dal 17avel tschientaner durablmain en Svizra mo pli ad Endingen ed a Lengnau. En quests dus lieus, che

vegnivan er numnads ils «vitgs dals Gidieus», era temporarmain ina gronda part dals abitants gidieua. Oz è la regardanza a quest'istorgia ina part dal patrimoni cultural immaterial dal chantun Argovia, e questa regardanza vegn vivida en differentas modas e manieras. Sin la «Via culturala gidieua Endingen-Lengnau» vegn raquintada dapi l'onn 2009 l'istorgia dals Gidieus en il Surbtal. Purschidas turisticas pussibiliteschan a persunas interessadas da visitar las sinagogas ed auters edificis. Il roman «Melnitz» da Charles Lewinsky maina ils lecturs en ils lieus principals da l'istorgia gidieua locala. Dapi intgins onns ha lieu il settember – principalmain a Baden – l'«Emna culturala gidieua». Las cuminanze religiusas gidieus dad Endingen e da Baden èn activas. Tant en questas cuminanze sco er en il circol privat vivan ils Gidieus – sco tut las religiuns – tenor tradiziuns multifaras da la cretta individuala.

Basilea: Museum giudaic da la Svizra e Fond dad Anne Frank

A Basilea sa chatta il Museum giudaic da la Svizra (cf. www.juedisches-museum.ch). La collecziun preschenta objects da differenta provegnientscha che porschan in'invista variada en la moda da viver dals Gidieus sco er en l'istorgia da la cultura, da la religiun e dal pievel giudaic. Ils exponats vegnan preschents tenor la suandanta structura tematica: ductrina giudaica, cult giudaic, vita da mintgadi giudaica, istorgia giudaica. En l'ultima part vegnan er preschents documents ed objects ch'illustreschan l'istorgia dals Gidieus en Svizra ed en il territori vischinant.

Medemamain a Basilea ha il Fond dad Anne Frank sia sedia. Quel è vegnì fundà l'onn 1963 dad Otto Frank, il bab da l'atura dal famus «Diari dad Anne Frank». Il fond è vegnì institui sco ertavel universal dals dretgs d'autur da las ovras, brevs e fotografias dad Anne Frank (1929–1945) ch'è daventada in'unfrenda dal holocaust. Las entradas servan ad intents caritativs.

Preschientscha e destin dals Gidieus al cunfin da la Svizra Orientala

Museum giudaic a Hohenems

Sur tschientaners han duas vias segnà la pitschna citad da Hohenems, situada en il Vorarlberg da la vart orientala da la Val dal Rain songagliaisa: la «Christengasse» e la «Judengasse». L'onn 1617 aveva il cont imperial da quel temp, Kaspar von

Hohenems, stgaffi cun ina brev da protecziun la basa giuridica per che famiglias gidieus possian sa domiciliar al lieu e fundar ina cuminanza gidieua. L'intenziun economica era stada quella da dar vita a Hohenems sco lieu da martgà cun agid da martgadants gidieus. Malgrà expulsions en il 17avel, è sa sviluppada al lieu ina cuminanza gidieua cun ina sinagoga, ina scola, in bogn per rituals (Mikwe), ina chasa da vegls ed in santeri.

En il 18avel tschientaner è la cuminanza creschida cuntinuadamain ed ha cuntanschi en l'emprima mesadad dal 19avel tschientaner ses zenit demografic. Ils Gidieus da Hohenems han tgirà streugas relaziuns da commerzi e da famiglia en las regiuns vischinantas, ma er fin a Triest, Frankfurt, Paris, Vienna, Constantinopel ed en ils Stadis Unids. Bleras famiglias gidieus èn stadas activas en il commerzi e pli er en l'industria (industria textil, bancas, viafiers, bierarias, commerzi da cudeschs ed assicuranzas). Cura che la Svizra (1866) e l'Austria (1867) han concedi als Gidieus il dretg da sa domiciliar libramain, èn blers emigrads da Hohenems en citads pli grondas.

L'onn 1935 dumbrava la cuminanza gidieua anc 16 commembers. Bainspert han quels stui sentir la violenza nazional-socialistica. Il 1938 è vegnì confiscà il possess da la cuminanza religiusa ed il 1940 è quella vegnida schliada. Ils ovg Gidieus restants èn l'emprim vegnids deportats a Vienna e silsuenter en ils champs da concentraziun e d'extirpaziun en l'ost.

Il Museum giudaic a Hohenems preschenta bunamain 400 onns d'istorgia giudaica. Il focus da la collecziun furman d'ina vart la cuminanza religiusa da Hohenems sezza, da l'autra vart las regiuns cunfinantas Tirol, Svizra e Liechtenstein sco er la diaspora cun ragischs a Hohenems.

Regina Zimet – l'Anne Frank da la Vuclina

Suenter in'odissea da plirs onns chatta la famiglia gidieua Zimet, oriunda da Lipsia ed en fugia en l'Italia dal Nord, il december 1943 asil en la chasa da la famiglia da purs Della Nave. A San Bello, dattiers dal cunfin svizzer, passentan la mattatscha da 13 onns Regina e ses geniturs 16 mais segnads da tema e speranza. Cuntrari ad Anne Frank dueva Regina Zimet survivor il holocaust; pli tard è la famiglia emigrada en la Palestina/Israël. A chaschun d'ina visita en la chasa pater-

na da sia mamma en la Vuclina è Marco Frigg, oriund da Cuira e dapi il 1975 magister a Cazas, vegnì a savair dal destin da la famiglia gidieua Zimet. A basa da l'autobiografia «Al di là del ponte» da Regina Zimet-Levy e dals discurs cun commembers da la famiglia Della Nave ed autras perditgas dal temp publitgescha el ils dus cudeschs «Regina Zimet – die Anne Frank des Veltlins» (2007) e «Max Del Nero und Regina Zimet» (2011).

Ils Gidieus en il Grischun

Las obligaziuns finanzialas dals investgs da Cuira envers ils Gidieus da Constanza e Turitg dals onns 1304, 1409 e 1456 èn ils emprims documents per il Grischun. La Dieta da las Trais Lias dal 1655 permetteva a cromers, colportaders e viandants da far commerzi sulettamain a las fieras, en tut ils auters cas avevan els in scumond da dimora. Ils protocols dals cussegls dals onns 1667 e 1682 documenteschon relaziuns da Gidieus (surtut da Hohenems) cun l'institut monetar a Cuira. Il dretg da la Republica veglia na renvescha nagliur ad in dazi da Gidieus che vegniva incassà uschiglio dapertut fin la fin dal 18avel tschientaner. Il 1798 avevan principalmain ils Gidieus da Hohenems survegni la permissiun da far commerzi. Ils mastergnants da Cuira avevan dentant reclamà ed ils 18 da schaner 1800 ha la Regenza intermala proclamà l'expulsiun immediata dals Gidieus dal Grischun. La patenta da commerzi è alura vegnida auzada massivamain.

Ils 27 d'avust 1803 ha la Regenza grischuna decretà in scumond absolut da dimora e commerzi per Gidieus cun l'argument ch'il Grischun stoppia vegnir preservà da donns economicos e morals tras il commerzi dals Gidieus. Quest decret è vegnì confermà danovamain il 1838. Il 1850 han ins snegà, conform a la Constituziun federala, il dretg da dimora e commerzi mo a Gidieus esters, en il Grischun èn il domicil ed ils dretgs politics dentant vegnids refusads era als Gidieus svizzers; ins admetteva mo quai che la Constituziun federala ordinava explicitamain.

A l'entschatta dals onns 1860 ha il suveran svizzer cumenzà ad abolir tut las restricziuns per Gidieus svizzers ed esters. Fin alura na chatt'ins nagins domicils da Gidieus en il Grischun; il martgà n'era betg attractiv e las autoritads pauc tolerantas. Il 1863 ha la famiglia Bermann avert a San Murezzan l'Hotel Edelweiss, l'emprim hotel manà d'ina famiglia gidieua en il Grischun. Alura èn suandads il Sanatori Etania a Tavau (da ses temp il sulet sanatori sut direcciun da Gidieus en Europa), e l'Hotel Metropol ad Arosa (famiglia Levin). Il pievel grischun aveva tradiziunalmain pouca simpatia per ils Gidieus, quai che vegniva era promovì da la baselgia. En il decurs dals tschientaners ha l'antigiudaïssem religius ed economic laschà numerus fastizs en la litteratura, en la publicistica ed en la lingua da mintgadi.

Las fronts antisemiticas (rassisticas) dals onns 1930 han però chattà pauc simpatizants en il Grischun, era sche l'antisemitissem (almain ils stereotips antisemitics) era generalmain derasà ed instrumentalisà sin il plaun politic-ideologic era en il Grischun. Moses Silberroth per exempel è stà expos (sco subject preferì) ad attatgas antisemiticas ordvart primitivas e virulentas da vart d'ina gruppa d'avocats da Cuira e Tavau. L'antisemitissem sco element dal cumbat economic-politic ha survivi (almain a Tavau) anc in temp sur la fin da la Segunda Guerra mundiala ora.

La preschentschiun:

Dossier «Istorgia dals Gidieus en Svizra ed en il Grischun».

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=4051
www.chatta.ch

«La rosa dals vents»

Ina staffetta litterara da translaziuns atras la Svizra quadrilingua

■ **Translatar in text litterar en roda atras tut las linguas nazionalas e puspè enavos en la lingua originala. E mintga translatur(a) ha mintgamai a disposiziun be il text precedent. Quai è stà l'idea da partenza da la publicaziun «La rosa dals vents. Ina staffetta litterara da translaziuns atras la Svizra quadrilingua» (1998).** Chatta preschenta il prolog e l'epilog da l'editur Robert Wunderli, l'emprim alineada dal raquint da Thomas Hürlimann en tut las tschintg versiuns linguisticas sco er las reacziuns dad Annalisa Zumthor-Cuorad sin l'odissea che ses text vallader ha fatg sin il viadi tras la translaziun taliana, franzosa, tudestga ed enavos en rumantsch grischun. Cun contribuziuns da Thomas Hürlimann, Annalisa Zumthor-Cuorad, Adolfo Jenni e Simone Collet; translaziuns: Flurin Spescha, Marcella Pult, Christian Viredaz e Marcel Schwander.

Prolog

En tut las zonas da contact da differentas culturas linguisticas èn naschidas en il decurs dal temp regiuns dal tuttafatg spezialas: periferias e tuttina spezialas da puncts centrals, zonas perifericas e tuttina puncts da colliaziun (chavazzins: «triangul d'aur», «zona neutrala», «punct central» e.u.v.).

Er la Svizra sa chatta en in tal punct da colliaziun, en ina tala cruschada. Ella n'è en quel senn ni dapli ni damain ch'in patchwork, in product da las quatter cul-

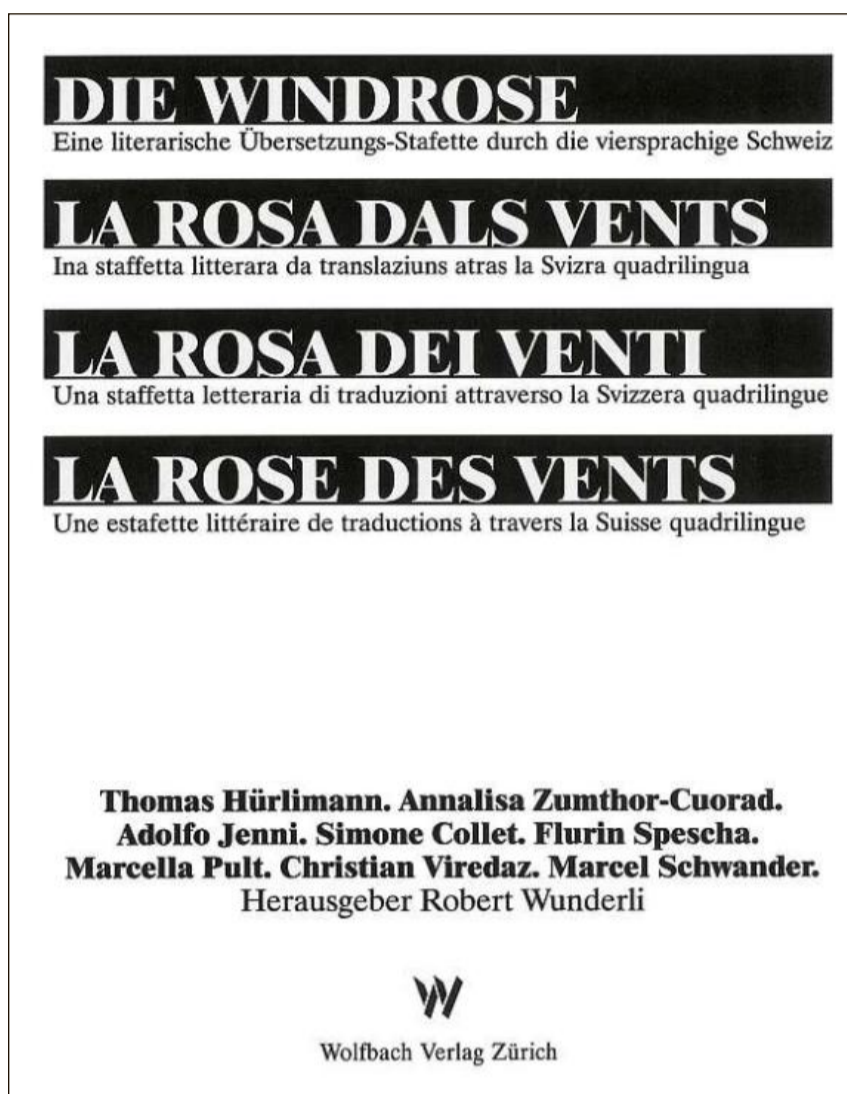
turas linguisticas da noss pajais: al nord il tudestg, a l'ost il rumantsch, al sid il talian ed al vest il franzos.

«La rosa dals vents» fa in gir litterar en quest angul u punct da rotaziun. Da mintgina da las quatter parts linguisticas svizras sa metta mintgamai in text en viadi e traversa en il senn da l'ura las trais autras regiuns linguisticas, per turnar puspè – quasi tras la porta davos – en la regiun da sia lingua materna. Il text original franzos, per exempel, vegn translaturà l'emprim en tudestg, la versiun tudestga vegn messa en rumantsch, la rumantscha en talian e la versiun taliana vegn a la fin puspè translaturada enavos en franzos. La furmla curta per mintgina da las quatter linguas nazionalas sa cloma damai sco suonda: in text original + quatter translaziuns en in turnus cuntinuant (en furma da staffetta).

I sa tschenta lura la suandanta dumonda interessanta: vegn ins a reconuscher puspè il text originar, turnà a chasa suenter ses lung viadi tras las autras regiuns linguisticas? U è l'original daventà in ester durant il viadi? Tge capita per exempel cun il «nina nana» onomatopeic en la poesia dad Annalisa Zumthor-Cuorad? Tge succeda cun il «bienenumsummen Weiler» paschaivel u cun il «gestrapster Stern» misterius en l'istorgia da Thomas Hürlimann «Der müde Lüdi»? Co sa sviluppa il raquint sensibel da Simone Collet, intitulà «Prochain arrêt l'Afrique» che gioga sin il plaun tranter in mund fictiv ed in mund reproduciv? Tge resta a la fin d'in text fitg atmosferic sco «Un'altra giornata lassù» dad Adolfo Jenni?

Quai ed auter pli vegnin nus a savair, sche nus ans prendain il temp e la peda d'explorar ils texts e d'accompagnar els sin lur viadi lung il fil da las translaziuns.

Nus pudain per exempel suandar ils fastizs ch'ils translatur e las translaturas ans han laschà, nus pudain dentant er

Frontispizi da la publicaziun.

chattar atgnas sendas, magari far sviadas u prender scursanidas. Nus pudain observar sco lecturs ils battasendas (mintgant inspirads, mintgant perplex) d'ina distanza confortabla e survesaivla. Nus pudain sfegliar, tenor plaschair, enavant ed enavos en il cudesch, surpassar per uschè da dir il translatur per guettar el tar ina cruschada complexa, nus ans pudain divertir, sch'insatgi metta ina faussa stgomia u dat sur in impediment. – Nus na dastgain dentant betg emblidar il suandant: ils translatur involvids n'avevan, per definiziun, betg tut questas opziuns. Els han stuì chattar lur atgna via, ina via realistica u lura l'unica via pussaivla, e quai sulets e cun eglis liads; l'emprim e l'ultim en ina posiziun da responsabladad sco curriders da partenza e d'arriv, tranteren en la rolla malengraziavla da curriders da colliaziun.

Thomas Hürlimann: «Der müde Lüdi»

Der müde Lüdi oder das Verhängnis
Lüdi war 52 Jahre alt, vermutlich ledig und wohnte im einzigen alten Haus, das vom früheren Weiler übriggeblieben war. Lüdi war das, was der Ethnologe einen Ureinwohner nennt, einen Eingeborenen. Das Haus stand windschief an der grossen Durchgangsstrasse, die Vorderseite geschindelt, das Dach steil, der Giebel spitz, und die wenigen Läden, die offen waren, hingen lottrig in den Rahmen. Fensterscheiben, vom Dreck der Morgen- und Abendkolonne blind. Ein Haus? Eher eine Kulisse, die zwischen den Betonkasernen, die von links und von rechts sich näherten, über kurz oder lang zermalmt, zersplittert, plattgepresst würde. Jedenfalls hatten die Kulissenbewohner ihre Rollen ausgespielt – sie waren aus der Wirklichkeit hinausgepurzelt.

Lüdi il stanchel u la dependenza fatale

Lüdi aveva 52 onns, era probablamain nunmaridà ed abitava en la suletta chasa veglia ch'era restada da l'aclaun da pli baud. Lüdi era quai che l'etnolog numna

in indigen, in aborigin. La chasa steva torta cunter il vent sper la gronda via da transit, la fatschada era surtratga cun schlondas, il tetg era taiss, la culmaina gieva a piz, ed ils paucs barcuns ch'eran averts pendevan luc e baracà en ils roms. Las fanestras, oramai tschoccas da la merda da las colonnas da la damaun e da la saira. Ina chasa? Plitost ina culissa, destinada a vegnir demolida, splattschada e smardegliada en curt temp da las casernas da betun che s'avischinavan da dretg e da sanestra. En mintga cas avevan ils avdants da la culissa giugà a fin lur rollas – els eran cupitgads or da la realitad.

Lüdi lo stanco o la dipendenza fatale

Lüdi aveva 52 anni, era probabilmente scapolo e abitava nell'unica casa vecchia rimasta del borgo di un tempo. Lüdi era quello che l'etnologo definisce indigeno, aborigeno. La casa stava sbilenca contro il vento, vicino alla grande strada di transito, la facciata era a scaglie, il tetto spiovente, il colmo aguzzo e le poche persiane aperte pendevano sgangherate, le finestre erano incrostate dal sudiciume delle colonne della mattina e della sera. Una casa? Piuttosto una quinta destinata a venir sventrata, abbattuta, schiacciata in poco tempo dai casermoni di cemento che si avvicinarono da destra e da sinistra. Comunque gli abitanti delle quinte avevano recitato fino in fondo la loro parte: erano precipitati fuori dalla realtà.

Lüdi la fatigue ou la dépendance fatale

Lüdi avait 52 ans, il était probablement célibataire et habitait la seule vieille maison qui restait du hameau d'autrefois. Lüdi était ce que les ethnologues appellent un indigène, un aborigène. La maison se dressait de guingois contre le vent, près de la grande route de transit, sa façade était recouverte de tavillons, le toit en pente, le comble pointu, les quelques volets ouverts pendaient hors de leurs gonds et les fenêtres étaient toutes incrustées de la crasse des colonnes de voitures du matin et du soir. Une maison? Plutôt un décor destiné à être éventré, abattu, écrasé bientôt par les casernes de béton qui se rapprochaient de droite et de gauche. Quoi qu'il en soit, les habitants du décor avaient joué leur rôle jusqu'au bout: ils étaient tombés hors de la réalité.

Der müde Lüdi oder die schicksalhafte Abhängigkeit

Lüdi war 52jährig, wahrscheinlich ledig und bewohnte das einzige alte Haus, das vom früheren Weiler übrigblieb. Lüdi war, was Ethnologen einen Einheimischen nennen, ein Ureinwohner. Das Haus stand windschief an der grossen Durchgangsstrasse, seine Fassade war mit Schindeln bedeckt, das Dach steil, der First spitz, einige offenstehende Fensterläden hingen aus den Angeln, Schmutz der morgens und abends vorbeihastenden Autokolonnen überkrustete die Fensterscheiben. Ein Haus? Schon eher ein Theaterdekor, dazu bestimmt, von den Betonkasernen, die sich von links und rechts heranmachten, bald einmal geschlitzt, niedergerissen und zerbröckelt zu werden. So oder so, die Bewohner des Dekors hatten ihre Rolle zu Ende gespielt, sie waren der Wirklichkeit entfallen.

Annalisa Zumthor-Cuorad: Dissonanzas silenziasas

L'emprim il plaschair: Mes texts han supportà bain il viadi tras las autras trais linguas da la Svizra. Plaschair er da pudair legger els en tut las linguas nazionalas per als chattar danovamain en la «tschintgavla» e pli nova, il rumantsch grischun, en ina versiun sorprendentamain fidaivla.

Las translaziuns èn però idas per part vias pulainas. Uschia furman las undas gia en la versiun franzosa da la poesia «Grisch» ina tgina, entant ch'ellas eran anc fitg occupadas en la versiun rumantscha e taliana cun ninar sasezzas. «Ondas fan nina nana», «le onde fanno ninna nanna» daventa grazia a la spontanitad franzosa «les ondes font une berceuse». L'exactezza tudestga fa lura da quest maletg in veritabel object: «Wellen schaukeln die Wiege». Nus ans chattain qua tuttenina al Nil ed amez il Vegl Testament, ma betg en il text original. La poesia mantegna il fragment da l'istorgia da Moses fin en la davosa translaziun.

Er ina frasa dal text «Naiv» ha fatg ina pitschna odisea: «Anna ha ün'otra vita. Schi almain». Gia la versiun taliana banduna levamain il curs. «Se non altro, Anna ha una vita diversa.» Pli correct fiss bain stà: «Anna ha una vita diversa. Almeno lei.» Il franzos ha qua il merit d'avair spendrà la situaziun, almain ad interim: «Au moins Anna a une vie différente» maina la bartga puspè vers chasa. Alura capiti. En la moda germana, betg experimentada en la navigaziun, maina la versiun tudestga en errur: «Es sei denn, Anna hätte ein anderes Leben». Ella ha però in'otra vita, e sia mamma è cuntenta, quai ch'ella exprima cun «Schi almain». Il plaschair da la mamma na poss jau betg parter dal tuttafatg en connex cun questa passascha da la translaziun.

L'exempel da la metamorfosa dad «E quiet» a «Senz'ina ramur», medemamain en il text «Naiv», è pli subtil. En la versiun originala èsi quiet. Pli exact: «E quiet». Quest silenzi total reducescha la versiun franzosa sin sia componenta fisica: «E pas un bruit». Ed il medem vala er per las autras linguas: senza naginas ramurs, ma er senza la quietezza paschaivla – il paradox da la dissonanza silenziasa per uschè da dir.

Las dissonanzas silenziasas allegadas qua sco exempel ed autras pitschnas dissonanzas naschidas en las translaziuns na m'han però insumma betg prendi il plaschair vi da la lavur en connex cun l'experiment dals «viadis linguisticas da texts».

Epilog

Ils strapatschs da la staffetta da translaziun tras la Svizra quadrilingua èn uss a fin, e nus pudain guardar enavos sin in percurs plain surpraisas. En tscherts cas scuntrain nus obstachels plitost insolits,

en auters cas n'è la prognosa da l'incap betg sa verificada.

Jau hai temi il pli fitg la sort dal bel raquint da Simon Collet. Gist quest text è però sa tegni sorprendentamain bain sur l'ava (er sche l'autura ha commentà a la fin ina massa detagls).

Quai na vala insumma betg per «Un'altra giornata lassù» dad Adolfo Jenni. Il text ha pati fermamain sin ses viadi tras la fradaglia dal nord da las Alps. L'original, che penda aut sur il lai en l'aria, daventa d'ina regiun a l'autra pli vid e pli pesant. La levezza originara cupitga en prepotenza, l'eloquenza degenescha ad in baterlim. In text oriundamain impressiunistic daventa per finir ina caricatura da sasez. Significativ per questa degeneraziun è la transformaziun dal pled «calura» (chalur). Il translatur da l'original talian en franzos è s'exaltà en «canicule» che vul dir a medem temp «di da chaun» e «staila dal chaun» (sirius). Il translatur dal franzos en tudestg ha preferì la segunda significaziun, uschia ch'igl è i da qua davent ina (fraida) staila dal chaun tras il text enstagl d'in (chaud) di da chaun. Sur il rumantsch «staila dal chaun» è el turnà finalmain a chasa en furma d'ina banala «stella del cane» enstagl da turnar sco «canicolare» poetic.

Il «nina nana» onomatopeic dal text da Zumthor-Cuorad percuter è puspè turnà exact sco tal en rumantsch. En la versiun taliana «ninnananna» ha il pled anc mantegnì sia significaziun precisa, en la translaziun franzosa ha el pers tut il chaud dal gnieu, da l'autra vart ha el qua in dubel senn: «berceuse» è a medem temp ina chanzun da ninanana ed ina sutga da ballabaina. Grazia a la locuziun salomonica «schaukelnde Wiege» en la translaziun dal franzos en tudestg turna el enavos intact en sia lingua materna (scrit en in pled è el perfin in pau pli originar).

Il fatg ch'il «gestrapste Stern» misterius dal raquint da Hürlimann turna puspè a ses origin senza avair subì donns è anc pli sorprendent. El traversa en maniera eleganta e bunamain incredibla tut las etapas, sco sch'il pled exotic fiss il pli normal dal mund. «Staila strapsada» sa numna la versiun immediata en rumantsch, «stella ingiarretterata» quella taliana in pau obscura e difficila da pronunziar, e la versiun franzosa, eleganta sco in bel Bordeaux, sa cloma «étoile jarretellée». L'expressiun na turna lura betg sco «gestrapster Stern», mabain en furma (anc pli raffinada) da «bestrapster Stern» a la maisa canorta dal Zürcher Oberland...

È quai forsà la clav per la «furmla magica da la Svizra»? È quai il misteri da l'identitad nazionala tant engirada?

Malgrà il famus «foss da la rösti» e «l'obstachel dals spaghettis» ch'existan en ils chaus dals politichers e dals experts ed en las arenas dals meds da massa – qua almain regna, sin il champ da las ambiguitads, in'unanimitad rara sur ils cunfins linguisticas ora.

Uffizialmain vegni dispità, privat èn ins puspè perina (mintgant er viceversa). L'emprim ans separain nus per ans unir puspè en sontga pasch. Nus essan indecis, pendulain permanentamain tranter ils extremes – il resultat final è la paritad nunspectaculara, la famusa neutralitad svizra.

Quai ha l'avantatg ch'i na capita mai insatge dal tuttafatg extraordinari en quest pajais, ed il dischavantatg ch'i na succeda mai insatge dal tuttafatg extraordinari qua tar nus...

La preschentaaziun:

Robert Wunderli (ed.). Die Windrose/La rosa dals vents/La rosa dei venti/La rose des vents. Turitg 1998.

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=533
www.chatta.ch

Las quatter staffettas en survista

Staffetta 1:	Thomas Hürlimann:	«Der müde Lüdi oder das Verhängnis»	D – R – I – F – D
Staffetta 2:	Annalisa Zumthor-Cuorad:	«Naiv e Culuors»	R – I – F – D – R
Staffetta 3:	Adolfo Jenni:	«Un'altra giornata lassù»	I – F – D – R – I
Staffetta 4:	Simone Collet:	«Prochain arrêt l'Afrique»	F – D – R – I – F

Rustgs derasads en Svizra: características, moda da viver, periclitaziun

■ A l'exempel dal rustg brin sa laschan illustrar ils tratgs tipics da questa gruppa d'amfibis: El ha ina pel sitga cun variclas e glondas da tissi davos ils eglis. Il corp è grassottel. Las chommas èn plitost curtas per sa ruschnar u sigliottar. Ils rustgs n'han quasi naginas palmettas. Cuntrari a las raunas startan els pli gugent sin la terra e van en l'aua be durant il temp da paregliament u – en singuls cas – per passentar l'enviern. Entaifer ils amfibis furman ils rustgs ensemble cun las raunas l'urden dals Anura. Da las spezias da rustgs indigenas tutgan trais tar la famiglia dals rustgs (Bufonidae), numnadain il rustg brin (Bufo bufo), il rustg verschè (Epidalea calamita) ed il rustg verd (Bufotes viridis). A la famiglia dals rustgets (Bombinatoridae) appartegna il rustget dal venter mellen (Bombina variegata), a la famiglia Alytidae il rustg spendrer (Alytes obstetricans).

Duas spezias che vivan plitost en la part orientala da l'Europa Centrala ed en

l'Europa da l'Ost – e da las qualas il territori da derasaziun inditgà cumiglia be excepziunalmain la Svizra – èn il rustget dal venter cotschen (famiglia Bombinatoridae) ed il rustg d'agl (famiglia Peolobatidae).

Caratteristiche dals rustgs

Rauna u rustg?

Las raunas ed ils rustgs èn ils amfibis ils pli enconuschents, perquai ch'els han in corp cun ina furma caratteristica. I n'è dentant betg adina lev da distinguer tranter raunas e rustgs. Ins po dir en general che las raunas èn pli activas, vivan en u sper l'aua, han la pel glischna e las chommas davos lungas. Els pes èn cuverts dal tut cun palmettas.

Ils rustgs èn main activs, vivan pli gugent sin la terra ed han pels sitgas e variclas. Els n'han strusch u naginas palmettas. I dat dentant er raunas che na vivan betg sper l'aua e rustgs ch'han ina pel glischa. Els experts dovran savens il pled rauna sch'els manegian tant las raunas sco ils rustgs.

Viver sin terra e sut terra

La vita sin terra è privlusa betg mo per ils rustgs, mabain per tut ils amfibis che vivan en quest ambient: Els pon vegnir magliads d'animals da rapina. Il privel da vegnir setgentà dal sulegl è grond. Els pon er murir da la fom, sch'els dovran memia blera energia per ir a chatscha da preda. Grazia al camuflagi pon els sa zuppar dals animals da rapina. Els amfibis pon reducir la perdita d'aua cun sa chavar en la terra. E cun sa mover damain dovran els pli pauca energia.

Ils blers amfibis pon sa chavar en la feglia u en terra luca. Intgins pon er sa chavar pli profund en la terra. I dat amfibis che s'enchavan fin ch'ins vesa mo pli lur chau. Auters sa sutterran dal tut. Els amfibis s'enchavan per fugir u dal fraid u dal chaud. Las foras ch'els chavan pon esser simpels tunnels curts sut plantas e crappa. Els tunnels pon er esser vaus verticals che fineschan en ina tauna averta. I dat er amfibis che chavan tunnels che s'extendan fin passa 8 meters. Quests tunnels han chombras, entradas e sortidas separadas per tegnair davent serps, misarogns e ratuns. Bliers amfibis dovran tunnels e taunas gia fatgas. Savens partan els lur dimora sutterrana cun auters animals.

Sa mover – ir a chatscha

Cuntrari a las raunas n'èn ils rustgs betg buns sigliders. Cun lur chommas curtas chaminan els, sa ruschnan u fan sigliots. Raunas e rustgs creschids nodan er auter che sitolas: La sitola noda cun moviments

Il rustg brin – la spezia la pli frequenta en tut l'Europa – è er da chasa en il Grischun.

MAD

serpegians; avant che la membra sa sviluppa, procura la cua per tut la forza ch'i dovra per sa mover. Cur che la membra sa sviluppa, degenerescha la cua. La sitola sa mida en ina raunetta u en in rustget e noda a la riva per bandunar il puz.

Ils rustgs èn chatschaders attents. Sch'in rustg chatta per exempel adagur in chariel da farina, sche volva el ses chau en direziun dal chariel ed al observa cun atenziun. Intgins rustgs s'avischan sco giats tut bufatg a lur preda. Il rustg sa sgoiba sur il chariel. Cun in spert culp da la lieunga svanescha il chariel en bucca. Per tragutter serra il rustg ils eglis. La pressiu da las poppas dals eglis guida a stranglar giuaden in bun baccun.

Sa defender – sa far da grond

La gronda part dals amfibis n'èn betg animals privlus; els han però da lur vart pluras inimis. Els amfibis produceschan tissi en la pel. Ma auter ch'els filiens, ils scorpions e las serps na pon els betg dar vivan il tissi cun morder u pizgar. Il tissi guida per ordinari be sch'in inimi emprova da magliar l'amfibi. La protecziun principala dals amfibis è quella da betg vegnir vesi. Cun colurs e dissegns zupentant els lur conturas, uschia ch'els restan savens nunvesaivels. Tscherts amfibis pon er tementar l'inimi avant che fugir, sch'els sa sentan en privel. Mo paucas spezias pon squittar tissi u in'odur che toffa.

Bliers rustgs sa scufflan, sch'els sa sentan smanatschads. Els paran alura pli gronds che quai ch'els èn, e quai spaventa l'attagader. Vegn in rustg brin per exempel smanatschà d'ina natra grisch, sa stenda el sin las chommas e stat sin la detta-pe. Cun corp e chau scufflads sa drizza el vers l'inimi. Sche la parita privlusa dal rustg na guida betg, dovra el il tissi da las glondas da l'ureglia. Uschia daventa il rustg nunprivlus in attagader ravgentà e la natra al lascha probablmain en ruas.

Paregliament

Tuttina sco las raunas han er ils rustgs ina vusch. Ella vegn producida, sco tar ils umans, da las cordas vocalas. Cura che la rauna da prada ed il rustg verschè cloman, scufflan els si la pel da la gula fin ch'ella daventa in'imposanta vaschia da sun. Quella augmenta la vusch pliras giadas. Perquai aud'ins lur cloms sur kilometers. Entant che tscherts raunas han schizunt pliras vaschias, n'ha per exempel il rustg brin nagina vaschia. Igl èn ils mastgels che fan il concert. Els tuns servan a la comunicaziun tranter ils members da la medema spezia durant il temp da copulaziun.

Il cumportament durant il paregliament è different d'ina spezia a l'autra. Uschia èsi pli probabel che dus animals da la medema spezia s'entaupan. L'amplexus – l'embratschada da paregliament – metta il mastgel en la buna posiziun per

fructifitgar ils ovs. Durant che la femella metta ils ovs, fructifitgescha il mastgel quels. L'emprim ston ils dus partenaris dentant chattar ina buna plazza per deponer ils ovs.

Entant che las raunas deponan ils ovs en mantuns, fan ils rustgs quai en furma da lungas cordas. Il mastgel dal rustg spendrer fascha la corda dals ovs enturn sias chommas davos. El porta enturn quella enfin che las sitolas sortan dals ovs.

Da la sitola a l'animal creschi

La vita d'ina nova raunetta u rustget cumenza cur che la cella centrala da l'ov sa dividea en duas, lura en quatter ed en otg parts. La divisiun da la cella cuntinuescha fin che quella sumeglia ina cocla en schelatina. L'embrio sa sviluppa e daventa pli e pli lung. Ins po ussa observar moviments avant che la sitola sorta da l'ov. La sortida da l'ov succeda var sis dis suenter la fructificaziun.

Sitolas gist sortidas da l'ov sa nutreschan da las restanzas da l'ov en lur begl. La cua, la bucca e las brantschas externas n'èn anc betg bain sviluppadas. La sitola sa tegna vi dad ervas en l'aua. Per far quai dovra ella ils dus organs tagtants che sa chattan tranter la bucca ed il venter. Cun set fin diesch dis maglia la sitola algas e cumenza a nudar.

Suenter intginas emnas creschan las brantschas externas en. Ellas svaneschan plaunsieu e vegnan remplazzadas da brantschas internas. Las sitolas maglian algas ch'ellas sgrattan cun ils dents davent d'ervas ed autras surfatschas. Cun las algas entra aua en la bucca. Ella cuntogna particlas vegetalas ed oxigen che vegn absorbà da las brantschas. L'aua sorta puspè or d'ina rusna specifica. Sitolas da quatter emnas han in begl lung ed ennullà. Uschia pon ellas trair a niz il pli blier nutriment pussaivel. Las sitolas èn animals socials. Ellas sa movan savens en rortschas per sa proteger.

Tranter la sisavla e la novavla emna cumenzan las chommas davos a crescher; quellans gidan la cua a nudar. Cun sis emnas vegn il corp pli e pli lung ed il chau sa sviluppa plaunsieu. La sitola sa nutrescha uss d'insects morts e schizunt da sitolas mortas, ma er dad erva. Lura sa furman las chommas davant or da las gobas. L'emprim sortan ils cunduns.

Suenter nov emnas sumeglia la sitola plitost ina raunetta cun ina cua lunga. Las nodas enturn las chommas davant musan nua ch'ellas èn sortidas dal corp. La cua degenerescha toc a toc. Las raunettas u rustgets sa rimnan alura a la riva dal puz.

Las singulas spezias da rustgs indigenas

Rustg brin

Il rustg brin enconusch'ins pervi da la pel brina cun variclas ed ils eglis oranschs. El

viva en gauds, curtins vegls e cuntradas cun saivs vivas. Il rustg brin è derasà en l'Africa dal Nordvest, en vastas parts da l'Europa e fin en l'Asia Centrala. I sa tracta da la spezia da rustgs la pli frequenta en tut l'Europa.

Il mars e l'avrigl va il rustg brin al plaz da fregar. Questa spezia viandescha fin 2 kilometers per turnar al lieu nua ch'el è naschi. Quai fa el per vita duranta. Deploablmain vegnan blers rustgs viandants sut las rodas cura ch'els traversan las vias (cf. sutvart).

Rustg verschè

Ils mastgels dal rustg verschè cuntanschan ina grondezza da 4 fin 7 centimeters, las femellas da 5 fin 8 centimeters. Sin in fund cler è il dies marmorisà brin fin brin-uliva. La surfatscha da la pel è sitga e plain variclas, magari èn quellans da color cotschnenta.

Las chommas davos dal rustg verschè èn spezialmain curtas; perquai sa mova questa spezia – a moda anc pli exprimida che auters rustgs – praticamain mai cun siglir, mabain cun ruschnar sin tuttas quatter chommas. Sur distanzas curtas sa el currer fitg svel.

Il rustg verschè è da chasa en ina strivla che tanscha da la Peninsula Iberica fin en il Balticum. En l'Europa dal Vest partan il rustg verschè ed il rustg spendrer savens lur dachasa. Questa relaziun po tegnair per vita duranta.

Rustg verd

Ils mastgels dal rustg verd cuntanschan grondezzas da fin 8, las femellas da fin 9 u 10 centimeters. La color da basa dals mastgels è grisch clera, entant che las femellas èn quasi alvas. Tant mastgels sco femellas èn surtrats cun gronds flatgs verds en furma dad inslas.

Las pretensiuns ecologicas dal rustg verd correspundan pli u main a quellans dal rustg verschè. Entant che lezza spezia ha in territori da derasaziun occidentalatlantic, cumpara il rustg verd plitost en las regiuns da steppa orientalas, segnadas d'in clima continental, ed en la zona mediterranea. Per part s'allontanescha il rustg verd fitg lunsch da l'aua. En Svizra è questa spezia fitg rara u vala schizunt sco sparida.

Rustget dal venter mellen

Il rustget dal venter mellen vegn strusch pli grond che 4,5 centimeters. Sin la vart sura è la pel grisch brina e cuverta cun bieras variclas (glondas da tissi). La vart suten ha flatgs mellen che dattan en egl. I sa tracta d'ina color d'avertiment sco quella dal salamander nair taclà.

Il rustget dal venter mellen viva en puzs planivs cun paucas plantas e savens en chavas da glera. Sch'ins disturba el, s'fusa el spert e sa chava en la glitta. La spezia è derasada en ina strivla che tan-

scha da la Frantscha e Germania dal Sid vers sidost fin en Rumania e sin il Balcan; er en Svizra cumpara ella vastamain, tranter auter en il Grischun dal Nord.

Rustg spendrer

Questa spezia viva surtut en l'Europa dal Vest e dal Sidvest; en Svizra è ella da chasa en la Bassa. Il rustg spendrer cuntanscha ina grondezza da 4 fin 5 centimeters. Las femellas vegnan be levet pli gronds ch'els mastgels. La vart sura è da color grisch fin grisch brina e munida cun pitschnas variclas ch'èn per part da color cotschnenta.

Il mastgel dal rustg spendrer pertgira ils ovs en ina moda fitg speziala. El porta ina corda da 35–50 ovs ch'è faschada enturn sias chommas davos. La femella metta l'emprim ils ovs ed il mastgel als fructifitgescha e sa tegna vinavant ferm vi da la femella. Alura mova el las chommas en roda enavant ed enavos tras ils ovs ed als ferma vi da las chommas davos. Trais emnas pli tard porta el quels en l'aua, nua che las sitolas sortan da l'ov e sa sviluppan vinavant.

Protecziun da biotips a l'exempel dal rustg brin

En Svizra èn tut ils amfibis protegids dapi l'onn 1966 tras la lescha. Igl è scumandà da mazzar u da tschiffar amfibis. Quests scumonds han pauc effect en vista als fatgs che numerus rustgs perdan mintg'onn lur plazs da fregar, vegnan smatgads dad autos u moran pervi da pesticides. Ina vaira protecziun dals amfibis dovra dapli che mo ina lescha. L'exempel dal rustg brin duai mussar, co ch'ins po proteger ina spezia.

L'emprim ston ins savair tge ch'in animal dovra per viver. La stad viva il rustg brin solitari en il gaud, en saivs vivas ed en curtins. El dovra in revier cun in diameter da circa 30 meters. L'atun sa chava el en ina tauna en la terra. El passenta l'enviern en in stadi marv. En il decurs da l'avrigl, cura che las notgs vegnan pli chaudas, viandeschan tut ils rustgs brins al medem temp tar il lajet, nua ch'els èn naschids. Per arrivar al lajet ston els savens traversar vias cun blier traffic. Il temp da fregar dura circa duas emnas. Lura returnan ils rustgs puspè en lur quartier da stad. Entant sa sviluppan las sitolas en il lajet. Il zercladur bandunan ils giuvens rustgs il lajet e van a viver sin la terra. Mintg'onn viandeschan els al plaz da fregar e puspè enavos tar lur dimora terrestre.

Pervi da la moda da viver dal rustg brin na tanschi betg da proteger sulettain ils lajets nua ch'el frega. Ins sto era mantegnair sias dimoras sin la terra. Pli-navant èsi impurtant da proteger ils rustgs cura ch'els viandeschan. I dovra damai ina protecziun cumpletta dals spazis vitals (protecziun dal biotop). A medem temp ston ils rustgs pudair bandunar lur dimoras usitadas, chattar novs spazis vitals e viver en novas cuminanzas da reproducziun. Uschia pon ils rustgs evitar donnas genetics che pudessan sa sviluppar, sch'els rustgs sa reproduceschan memia ditg en famiglia. Per quest motiv dovri in'entira rait da spazis vitals sumegliants. Quels ston esser colliads cun «corridors da viandar». Quai vul dir ch'els rustgs dovran ina cuntrada variada cun gauds, saivs vivas, lajets, auas e prada da pali. En ina tala cuntrada na po viver betg mo il rustg brin, mabain er bieras autras spezias d'animals e da plantas.

La preschentaziun:

Dossier «Las spezias da rustgs indigenas».

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=1798
www.chattà.ch

Charta europeica da las linguas regiunalas u minoritaras

■ **La Charta europeica da las linguas regiunalas u minoritaras è vegnida conclusida dal Cussegl da l'Europa a Strassburg il november 1992 e ratifigada da la Svizra l'onn 1997.** Ella sa cumpona da tschintg parts: Las parts I, IV e V cumpiglian disposiziuns formalas (obligaziuns, applicaziuns, rapports ed entrada en vigur da la Charta). La part II enumerescha princips generals che valan per l'entir stadi (t.a. promover il diever a bucca ed en scrit da las linguas regiunalas u minoritaras en la vita publica e privata; promover la chapientscha vicendaivla tranter tut las gruppas linguisticas dal pajais).

Da muntada centrala è surtut la part III da la Charta (art. 8-14) che cumpiglia in vast catalog da mesiras pussaivlas. En quel mument che la Charta vegn ratifigada, inditgescha il stadi contractant, tgeninas da questas mesiras ch'el s'oblighescha d'applitgar per tge lingua. Er la Confederaziun, ch'ha reconuschì il talian ed il rumantsch sco linguas minoritaras, inditgescha en la part III separadain ils champs d'applicaziun per las duas minoritads linguisticas. I suonda, en furma integrala, la part III da la Charta sco ch'ella vegn applicada per il rumantsch.

Art. 8: Furmazion

1. Areguard la furmazion s'obligheschan las parts contractantas, per quels territoris, en ils quals talas linguas vegnan duvradas, tenor la situaziun da mintgina da questas linguas e malgrà l'instrucziun da la(s) lingua(s) uffiziala(s) dal stadi:

- sche las pussanzas publicas n'han betg ina competenzaza directa sin il champ da l'educaziun prescolara, da favurisar e/u d'encuraschar d'applitgar las mesiras previsas [sut las cifras i fin iii qua survarti];
- d'offrir l'instrucziun da scola fundamentala en las linguas regiunalas u minoritaras respectivias;
- da prevair – entaifer l'instrucziun da scola secundara – l'instrucziun da la lingua regiunala u minoritara respectiva sco part integrala dal plan d'instrucziun;
- da prevair – entaifer la furmazion professiunala – l'instrucziun da la lingua regiunala u minoritara respectiva sco part integrala dal plan d'instrucziun;
- d'offrir il studi da questas linguas sco roms da l'instrucziun universitara e superiura;
- sche las pussanzas publicas n'han betg ina competenzaza directa en il sector da la furmazion da creschids, da favurisar e/u d'encuraschar la purchida da talas linguas sco roms da la furmazion da creschids e da la furmazion supplementara;
- da procurar per l'instrucziun da l'istorgia e da la cultura che la lingua regiunala u minoritara exprima;
- da procurar per la scolaziun e per la furmazion supplementara da las persunas d'instrucziun ch'èn necessarias per ademplir las disposiziuns da las literas a fin g che la partida contractanta ha acceptà;
- da crear in u plirs organ(s) da surveglianza che surveglia(n) las mesiras che vegnan prendidas per etabli e per sviluppar l'instrucziun da las linguas regiunalas u minoritaras ed ils progress che vegnan cuntanschids tras quai, e che scrivan regularmain rapports en chaussa che vegnan publicgads.

Art. 9: Autoritads giudizialas

1. Las parts contractantas s'obligheschan, per quels districts giudizialas, en ils quals il dumber da las abitantas e dals abitants che dovran las linguas regiunalas e minoritaras giustifitgeschan las mesiras qua sutvart, tenor la situaziun da mintgina da questas linguas e sut la cundiziun che il far diever da las pussaivladads dadas da quest'alea na vegnian betg consideradas da la derschadra u dal derschader sco in impediment per ina giurisdicziun regulara:

- en las proceduras penalas:

da garantir che l'accusada u l'accusà haja il dretg da s'exprimer en sia lingua regiunala u minoritara;

e/u da procurar che las propostas ed ils mussaments, a bucca u en scrit, na vegnian betg considerads sco inadmissibels mo per il motiv ch'els èn formulads en ina lingua regiunala u minoritara;

b) en las proceduras civilas:

da permetter cur ch'ina partida processuala sto cumparair persunalmain davant dretgira ch'ella s'exprimia en sia lingua regiunala u minoritara senza che quai chaschunia custs supplementars per ella; da permetter la produziun da documents e da mussaments en la lingua regiunala u minoritara; sche necessari cun recurrer ad interpretas u interprets ed a translaziuns;

c) en proceduras davant dretgiras per fats administrativs:

da permetter cur ch'ina partida processuala sto cumparair persunalmain davant dretgira ch'ella s'exprimia en sia lingua regiunala u minoritara senza che quai chaschunia custs supplementars per ella;

2. Las parts contractantas s'obligheschan:

- da betg refusar la validitad d'actas giuridicas redigidas en il stadi mo per il motiv ch'ellas èn scrittas en ina lingua regiunala u minoritara;

3. Las parts contractantas s'obligheschan da render accessibels, en las linguas regiunalas u minoritaras, ils texts legislativs nazionals ils pli impurtants dal stadi sco er quels che sa refereschan particularmain a las locuturas ed als locuturs da questas linguas, nun che quests texts sajan gia disponibels autramain.

Art. 10: Autoritads administrativas e servetschs publics

1. Entaifer ils districts administrativs dal stadi, en ils quals il dumber da las locuturas e dals locuturs da las linguas regiunalas u minoritaras giustifitgescha las mesiras qua sutvart, e resguardond la situaziun da mintga lingua, s'obligheschan las parts contractantas, en in rom raschunavel:

- da garantir che las autoritads administrativas dovrian las linguas regiunalas u minoritaras;
- da metter a disposiziun ils formulars ed ils texts administrativs che vegnan utilisads en general per la populaziun en las linguas regiunalas u minoritaras u en versiuns bilinguas;
- da permetter a las autoritads administrativas da rediger documents en ina lingua regiunala u minoritara.

2. Areguard las autoritads localas e regiunalas dals territoris, en ils quals exista in dumber da locuturas e locuturs da la lingua regiunala u minoritara che giustifitgescha las mesiras qua sutvart, s'obligheschan las parts contractantas da permetter e/u d'encuraschar il suandant:

- il diever da las linguas regiunalas u minoritaras entaifer l'autoritad regiunala u locala;
- da permetter che las locuturas ed ils locuturs da las linguas regiunalas u minoritaras possian far dumondas a bucca u en scrit en questas linguas;
- da laschar publicgar ils documents uffizials da las autoritads regiunalas er en las linguas regiunalas u minoritaras;
- da laschar publicgar ils documents uffizials da las autoritads localas er en las linguas regiunalas u minoritaras;
- da laschar duvrar las linguas regiunalas u minoritaras las autoritads regiunalas en las debattas da lur assembleas, senza dentant excluder il diever da la(s) lingua(s) uffiziala(s) dal stadi;
- da laschar duvrar las linguas regiunalas u minoritaras las autoritads localas en las debattas da lur assembleas, senza dentant excluder il diever da la(s) lingua(s) uffiziala(s) dal stadi;
- da duvrar u d'acceptar las furmas tradiziunalas e correctas dals numns locals en las linguas regiunalas u minoritaras, sche necessari en colliaziun cun la denominaziun en la(s) lingua(s) uffiziala(s).

Rapport periodic davart la Charta europeica da las linguas regiunalas u minoritaras

Sisavel rapport da la Svizra

Approvada dal Cussegl federal ils 11 da december 2015

Schweizerische Eidgenossenschaft
Confédération suisse
Confederazione Svizzera
Confederaziun svizra

#Cussegl federal

Davart l'applicaziun da la Charta inoltescha la Svizra regularmain rapports al Cussegl da l'Europa.

3. Areguard ils servetschs publics che vegnan exequids da las autoritads administrativas sezzas u per incarica da quellas, s'obligheschan las parts contractantas en quels territoris, en ils quals las linguas regiunalas u minoritaras vegnan duvradas, resguardond la situaziun da mintga lingua ed en in rom raschunavel:

- da garantir che las locuturas ed ils locuturs da las linguas regiunalas u minoritaras possian far ina dumonda e survegnian ina resposta en questas linguas.
- Per metter en vigur las disposiziuns da las alineas 1, 2 e 3 ch'ellas han acceptà, s'obligheschan las parts contractantas da prender ina u pliras da las mesiras qua sutvart:

a) la translaziun u l'interpretaziun dumandada tenor basegn;

c) sche pussaivel d'ademplier ils giavischs da las persunas che lavuran tar ils servetschs publics ch'han enconuschientschas d'ina lingua regiunala u minoritara da pudair lavurar sin quel champ, sin il qual questa lingua vegn duvrada.

5. Sin dumonda da las persunas perturgadas s'obligheschan las parts contractantas d'admetter u d'acceptar numns da famiglia en las linguas regiunalas u minoritaras.

Art. 11: Medias

1. Las parts contractantas s'obligheschan da prender las suandantas mesiras per las locuturas ed ils locuturs da las linguas regiunalas u minoritaras da quels territoris, en ils quals questas linguas vegnan duvradas, resguardond la situaziun da mintga lingua en quella dimensiun, en la quala las autoritads publicas han, en moda directa u indirecta, ina competenzaza, ina pussanza u in'influenza sin quest champ, tegnend quint dal princip da l'indipendenza e da l'autonomia da las medias:

- sche il radio e la televisiun adempleschan in'incumbensa publica; da prender mesiras adequatas per ch'els emetturs da radio porschian emissiuns en las linguas regiunalas u minoritaras;
- d'encuraschar e/u da facilitar d'endrizar almain in emettur da radio en las linguas regiunalas u minoritaras;

c) d'encuraschar e/u da facilitar ch'i vegnian emess regularmain programs da televisiun en las linguas regiunalas u minoritaras;

e) d'encuraschar e/u da facilitar da crear e da mantegnair almain in organ da presa en las linguas regiunalas u minoritaras; f) da cuvri il custs supplementars da quellas medias che dovran las linguas regiunalas u minoritaras, sch'il dretg prevesa in agid finanziel general a favur da las medias.

3. Las parts contractantas s'obligheschan da garantir ch'ils interess da las locuturas e dals locuturs da las linguas regiunalas u minoritaras sajan represchentads u vegnian resguardads en structuras ch'èn eventualmain vegnidas creadas tenor lecha per garantir la libertad e la pluralitad da las medias.

Art. 12: Activitads ed instituziuns culturalas

1. Areguard las activitads e las instituziuns culturalas – cunzunt bibliotecas, videotecas, centers culturalas, museums, archiv, academies, teaters e kinos sco er ovras literaras e produziuns cinematograficas, expressiun culturala populara, festivals ed industrias culturalas, inclusiv tranter auter l'utilisaziun da las technologies novas – s'obligheschan las parts contractantas, per il territori, en il qual talas linguas vegnan duvradas e per quella dimensiun, en la quala las autoritads publicas han ina competenzaza, ina pussanza ed in'influenza sin quest champ:

- d'encuraschar l'expressiun ed iniziativas tipicas da las linguas regiunalas u minoritaras e da promover ils differents meds d'access a las ovras producidas en questas linguas;
- da promover ils differents meds d'access en autras linguas a las ovras producidas en las linguas regiunalas u minoritaras, cun sustegnair e cun sviluppar las activitads da translaziun, da sincronisaziun, da sincronisaziun posteriura e da suttitulaziun;
- da promover ils access en las linguas regiunalas u minoritaras ad ovras ch'èn vegnidas producidas en autras linguas, cun sustegnair e cun sviluppar las activi-

tads da translaziun, da sincronisaziun, da sincronisaziun posteriura e da suttitulaziun;

e) da promover mesiras per garantir ch'ils organs ch'èn responsabels per organisar u sustegnair differentas furmas d'activitads culturalas disponian da personal che dumogna la lingua regiunala u minoritara respectiva sco er la(s) lingua(s) da l'ulteriura populaziun;

f) d'encuraschar la participaziun directa da represchentantas e represchentants d'ina tscherta lingua regiunala u minoritara cur ch'i vegnan instituidas e planisadas activitads culturalas;

g) d'encuraschar e/u da facilitar la creaziun d'in u da plirs organs ch'èn responsabels per collecziunar, per tegnair en salv e per preschentar u per publicgar las ovras ch'èn vegnidas producidas en las linguas regiunalas u minoritaras;

h) sche necessari, da crear e/u da promover e da finanziar servetschs da translaziun e da retschertga terminologica, en spezial per mantegnair e per sviluppar ina terminologia adequata en mintga lingua regiunala u minoritara per ils secturs administraziun, commerzi, economia, societad, tecnica u dretg.

2. Areguard auters territoris che quels, en ils quals la lingua regiunala u minoritara vegn duvrada tradiziunalmain, s'obligheschan las parts contractantas d'autorisar, d'encuraschar e/u da prevair – sch'il dumber da las locuturas e dals locuturs d'ina lingua regiunala u minoritara giustifitgescha quai – activitads ed instituziuns culturalas adequatas conform a l'alea 1 qua survart.

3. Las parts contractantas s'obligheschan da resguardar adequatamain las linguas regiunalas u minoritaras e las culturas ch'ellas esprimen en lur politica culturala a l'exteriur.

Art. 13: Vita economica e sociala

1. Areguard las activitads economicas e socialas s'obligheschan las parts contractantas per tut il pajais:

d) da facilitar u d'encuraschar il diever da las linguas regiunalas u minoritaras [tras auters meds che quels menziunads sut las literas a fin c qua survarti].

2. Areguard las activitads economicas e socialas s'obligheschan las parts contractantas, per quant che las autoritads publicas èn competentas, en quel territori, en il qual las linguas regiunalas u minoritaras vegnan duvradas, ed en il rom da quai ch'è raschunavel:

b) da prender mesiras per promover il diever da las linguas regiunalas u minoritaras en ils secturs economic e socials che stattan directamain sut sia controlla (sector public).

Art. 14: Barat transcunfinal

Las parts contractantas s'obligheschan:

a) d'applitgar convengnas bilaterales e multilaterales existentas che las lian cun ils stadis, en ils quals la medema lingua vegn duvrada en la medema furma u en ina furma sumeglianta, ubain da sa stentar, sche necessari, per concluder talas convengnas, per promover contacts tranter las locuturas ed ils locuturs da la medema lingua en ils stadis respectiv, sin ils champs da la cultura, da la furmazion, da l'infurmaziun, da la furmazion professiunala e da la furmazion supplementara;

b) da facilitar e da promover la collavuraziun transcunfinala en favur da las linguas regiunalas u minoritaras, cunzunt tranter las autoritads regiunalas u localas, e quai sin il territori da las qualas vegn duvrada la medema lingua en la medema furma u en ina furma sumeglianta.

La preschentaziun:

Dossier «Charta europeica da las linguas regiunalas u minoritaras».

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=172
www.chattà.ch

Scanvetg, Partenz e Tavau

Purtrets dals museums ed archivs culturals dal Grischun

■ Questa presentaziun cumpiglia ils museums situads en l'intschess gualser Scanvetg/Arosa, Partenz e Tavau. Dapli infurmaziuns èn da chattar sut www.museums-grischuns.ch.

Museum regional Scanvetg-Arosa

Il Museum regional Scanvetg-Arosa musa en ina da las pli veglias chasas d'Arosa – l'«Eggahuus» menziunà l'emprima giada il 1550 – il mintgadi dals purs da muntogna durant il temp preindustrial. En il museum pon ins scuvrir tranter auter ina stiva da taiser endrizzata cumpletmain, in'orgla da chasa ed in armonium. Il museum documentescha era co che Arosa è sa sviluppà a la fin dal 19avel tschientaner d'in abitadi gualser sparpaglià ad in lieu da cura e da sport.

La gronda ustaria, nua che schizunt las giaglinas survegnivan suttetg l'envern en l'uschenumnada «Hennachbia», vegn nizzegiada oz per differentas occurrenzas culturals. In deposit dal museum sa chatta en la chasa «Leinegga» che vegn duvrada sco ulterior lieu d'exposiziun. Plinavant dispona il museum regional d'in archiv e da differentes edifizis annexs sco per exempel d'in kiosk cultural en la chasa communal.

Archiv cultural Partenz Grösch

L'Archiv cultural Partenz Grösch rimna ed archivescha perditgas en scrit e graficas ch'han in connex tematic cun il Partenz. L'archiv è dividì en ina biblioteca da consultaziun, en in tract d'archiv ed en in tract da documentaziun.

La collecziun cumpiglia documents istorics sco cronicas, actas, manuscrits, brevs (incl. brevs d'emigrants), contracts, cudeschs, fotografias e cartas postalas.

Ensem cun il Museum regional Partenz furma l'archiv ina memoria collectiva da la vallada. Tuttas duas instituziuns èn collocadas en la chasa da cultura Rosengarten a Grösch. Quella è vegnida costruida mez dal 16avel tschientaner per la famiglia aristocratica locala von Ott ed è stada en possess da la famiglia fin l'onn 1971. Dapi l'onn 1981 serva l'edifiziu sco chasa da cultura cun teater, museum ed archiv. In'atgna collecziun furma la Biblioteca von Ott che tutga tar la chasa.

Museum regional Partenz Grösch

En la chasa da cultura Rosengarten a Grösch preschenta il Museum regional Partenz Grösch in'exposiziun permanenta davart la cultura da la vallada. Exponida è ina stiva tradiziunala; la collecziun istorica cumpiglia er pumpas da pumiers, apparats da regnairchasa, guaffens da professiuns tradiziunals sco era models da ruinas da chastels dal Partenz e da tut las staziuns da la Viafier retica en il Partenz. En il palantschin da la chasa da cultura è vegnì endrizzà il lavuratori cumplet da l'ultim chalger da Seewis, cun tschients da guaffens e da materials.

En exposiziuns spezialas vegnan tractads temas sco l'aua gronda tschientanara en il Partenz l'onn 1910 u ils emprims fotografas ch'èn stads activs en la vallada. Il museum collavura cun l'Archiv cultural Partenz Grösch ch'è medemamain collocà en la chasa da cultura.

Museum d'alp Fasons Seewis

Davant la culissa dal Schesaplana dat il Museum d'alp Fasons sin 1715 meters sur mar in'invista en la chascharia tradiziunala sin l'alp. La chamona, nua ch'igl è vegnì produci chaschiel fin l'onn 1985, documentescha il mintgadi dals signuns e da la pastriglia a maun d'iseglia istorica e da la sgramera u l'arpa da chaschiel.

Ultra da la chamona d'alp dal 1877 tgira l'uniun dal museum er la resgia isto-

Vers il 1900 sa chattavan ils bains gualsers da Tavau gia en cumplain svilup vers il lieu da cura e turissem. (Stereogram da Johannes Meiner).

rica Valar ch'è vegnida costruida l'onn 1897 per tagliar laina per la chasa Schesaplana e per las chamonas vischinas. La resgia ch'era avant en funcziun a Seewis ha l'ustier dal Schesaplana e chatschader Andreas Jost (1853–1919) cumprà e laschà transportar cun asen e chaval sin l'alp sper l'aua da Valar. La resgia che vegniva messa en moviment cun agid d'ina roda d'aua è restada en funcziun fin ils onns 1950.

Museum local Poscht-Chäller St. Antönien

Il Museum local Poscht-Chäller a St. Antönien è ina vaira chombra da stgazi, nua che vegn preschentada l'istorgia locala cun objects da l'agricultura e dal turissem (guaffens agriculs, skis e.a.).

Il museum local mussa ultra da quai products ch'èn vegnids fatgs en la vaschlaria istorica Löttscher da St. Antönien. Tranter la fin dal 18avel tschientaner e la fin dal 19avel tschientaner ha questa vaschlaria produci sur quatter generaziuns pignas e vaschella. Partind da models enconuscents da Heimberg e da Langnau han quests products survegnì en pauc temp in'atgna estetica che parant archaica sco funcziunala.

Vesair vesan ins dentant er ossa e dents d'urs da cuvels ch'han ina vegliadetgna tranter 80000 e 100000 onns. Las restanzas da questa spezia d'animals svaniada èn vegnidas scuvertas a partir dals onns 1970 en il vast sistem da cuvels dal massiv da muntognas dal Sulzfluh. Il cuvel il pli grond, il cuvel d'Apollon, ha ina lunghezza da passa trais kilometers ed in'extensiu verticala da var 250 meters.

Museum Nutli Hüschli Claustra

Ensem cun ses clavà preschenta il Nutli Hüschli a Claustra in manaschi puril pitschen da tempru gualsra. Tals manaschis eran tipics per il Partenz fin al cumenzament dal 20avel tschientaner. En la chasa da l'onn 1565 ed en il clavà che deriva dal 18avel tschientaner vegnan exponids objects e guaffens tradiziunals dal 17avel fin il 19avel tschientaner. Il Nutli Hüschli, ch'ha ses num da ses constructur Christian Nutli, cuntegna ultra da quai sin il plaun sura ina collecziun da cheramica dal lavuratori da vaschler istoric Löttscher da St. Antönien sco er mobiglias anticas da chasas burgaisas signurilas.

Al museum appartegna er in mulin da graun istoric, cuntanschibel en diesch minutas davent dal Nutli Hüschli. Il vegl mulin da graun preindustrial che funcziuna cun aua è il sulet dals bundant 20 mulins da Claustra ch'è anc mantegnì.

Museum da grammofons e da radios d'Ernesto Claustra-Serneus

Il Museum da grammofons e da radios d'Ernesto Claustra-Serneus documentescha il svilup tecnic da la televisiu, dal radio e d'ulterius mediums technics a

maun d'apparats originals, dal fonograf fin al player MP3. La collecziun cumpiglia 72 televisiuns, numerus radios a partir dals onns 1920, differentes grammofons, fonografs, radios purtabels sco er in tefifon. Ultra da quai dispona il museum d'in agen indriz da transmissiuin multipel. Tut ils apparats en il museum funcziunan, intgins vegnan er duvrads en visitas guidadas per mussar films correspundents u programs da quel temp.

Biblioteca da documentaziun Tavau

La Biblioteca da documentaziun Tavau renda accessibla l'istorgia da Tavau plain fassetas cun in inventari da passa 20 000 medias. Sper manuscrits, documents illustrads e documents auditivs vegls dispona la biblioteca era d'ina vasta collecziun da passa 8000 fotografias inventarisadas. En pli cumpiglia l'inventari da la biblioteca tut las ediziuns da las trais pli impurtantas periodicas davart Tavau: la revista culturala che vegn publicada dapi il 1925 «Davoser Revue», la gasetta locala che vegn publicada dapi il 1890 «Davoser Zeitung» ed ils «Davoser Blätter» (1874 fin 1942), en ils quals èn vegnidas stampadas las renumadas glistas da giasts da las chasas da cura e dals hotels da Tavau. L'istorgia locala entra en la Biblioteca da documentaziun Tavau en dialog cun fenomeni da l'istorgia internaziunala da cura, da cultura e da turissem.

Per numerus personas activas sin il champ cultural sco Robert Louis Stevenson («Die Schatzinsel») e Thomas Mann («Der Zauberberg») ha Tavau furmà in impurtant punct da partenza e lieu da lavur. Il motiv è stà il renum da Tavau sco lieu da cura climatic internaziunel per cumbatter la tuberculosa. In complex architectonic che regorda a quest temp è l'Hotel Schatzalp. L'hotel e la funiculara che tutga a quel èn vegnids costruids a la sava dal 20avel tschientaner.

Museum regional Tavau

La collecziun dal Museum regional Tavau consista d'objects dals secturs isanzas, artisanadi e vita da mintgadi sco era da documents istorics. In punct central è la cultura dals Gualsers ch'han populà la cuntrada da Tavau a partir dal 13avel tschientaner. Documentada vegn dentant era l'emigraziun per motivi economics da pli baud sco er il svilup dal vitg al lieu da cura da renum mundial.

Il Museum regional Tavau sa chatta en la gronda chasa Jenatsch ch'era vegnida costruida il 16avel tschientaner per la famiglia Beeli. Paul Jenatsch (1620–1676), il figl dal famus politicher grischun Gieri Genatsch (1596–1639), ha alura transfurmà la chasa en ina chasa burgaisa represchentativa. Enturn il museum sa gruppeschan ina veglia remisa che serva sco susta per ina veglia charrotscha da posta dal Flüela, in graner dals

Gualsers ed in mulin che vegn anc duvrà per moler farina.

Museum da medischina Tavau

Il Museum da medischina Tavau preschenta numerus utensils da l'istorgia da la medischina che documenteschan l'istorgia da Tavau sco il pli grond lieu da cura da l'Europa per malsaus dals pulmons da la fin dal 19avel e dal cumenzament dal 20avel tschientaner. La collecziun che cumpiglia passa 500 objects cuntegna anteriurs apparats sco forschs per tagliar costas per reducir il spazi dal torax u spiders da personas malsaus da tuberculosa. Ils objects stattan bain en in context museal e documenteschan uschia l'istorgia da la medischina da Tavau, blets apparats pon ins dentant tutgar en e schizunt empruvar or. L'exposiziun vegn endrizzata mintg'onn da nov e cumpletada cun exposiziuns spezialas d'instituts da perscrutaziun da Tavau. La visita dal museum sa lascha cumbinar cun in pitschen tur che maina a las anteriuras chasas da curas ed als instituts da medischina a Tavau Plaz. L'istorgia dal lieu da cura vegn preschentada a partir dal cumenzament, cura che Alexander Spengler (1827–1901) ha scuvert l'effect curativ dal clima alpin, enfin la fin dals gronds sanatoris ed il svilup sequent dals novs instituts medicinali. Tavau sco lieu da cura è er collià inseparablmain cun il roman da Thomas Mann «Der Zauberberg». Ma tge ha Thomas Mann (1875–1955) inventà e tge ha el surpiglià dal Tavau real? Co ch'il roman è vegnì realisà e co ch'il lieu d'aziun veseva propi ora pon ins leger suenter en il cudesch da Thomas Sprecher «Davos im Zauberberg».

Museum da sport d'enviern Tavau

Il Museum da sport d'enviern Tavau musa a maun d'objects istorics il svilup dal sport da naiv e da glatsch dal cumenzament fin al preschent. Preschentads vegnan tant bobs e scarsolas da lavuratori da Tavau sco era skis, patins, telecabinas e sutgeras veglias u maschinas da preparar pistas. Exponida è era vestgadira da sport istorica. La collecziun dal museum vegn en pli enritgida cun buccals dal temp avant l'Emprima Guerra mundiala. Tranter quels sa chatta er ina trofea ch'è vegnida regalada da Sir Arthur Conan Doyle (1859–1930), l'inventader da la figura da roman Sherlock Holmes.

En il museum vegn l'istorgia dal sport d'enviern colliada fermamain cun la midada da Tavau dal lieu da cura a la destinaziun turistica. Tematisadas vegnan innovaziuns impurtantas per Tavau, sco per exempel il Cup da Spengler ch'ha lieu dapi l'onn 1923 e ch'è il turnier da hockey sin glatsch internaziunel il pli vegl.

Il mars 1894 na sesa Arthur Conan Doyle betg davos ses pult, mabain chamin cun ils guids da muntogna Johann e Tobias Branger da Tavau ad Arosa. La tu-

ra da skis sur la Maienfelder Furgga dura set uras. Conan Doyle la descriva en in magazin englais – e promovava uschia l'interess per activitads sportivas en las muntognas svizras.

Museum da Kirchner Tavau

Il Museum da Kirchner Tavau musa l'ovra multifara da l'artist tudestg Ernst Ludwig Kirchner (1880–1938) en ses lieu d'abitare e da lavur da blets onns. Kirchner ha vivi da l'onn 1918 fin a sia mort l'onn 1938 a Tavau. La cuntrada alpina al ha ispirà per ina gronda part da sias ovras impurtantas.

Cun sia collecziun d'ovras dad Ernst Ludwig Kirchner ch'è unica sin il mund, cun ses archiv da documents cumplexs davart la vita e davart l'ovra da l'artist sco era cun sia biblioteca da l'expressiunsem tutga il Museum da Kirchner oz tar ils lieus d'exposiziun e da perscrutaziun ils pli impurtants da la moderna classica.

La collecziun cumpiglia var 50 malets, set sculpturas, 700 disegns ed aquarels sco er passa 300 entagls en lain, gravuras e litografias, 160 carnets da skizzas cun passa 9000 skizzas, 900 fotografias e 20 ovras textilas ch'èn vegnidas regamadas u tessidas tenor sbos da Kirchner. En exposiziuns spezialas preschenta il museum er auters artists da la moderna classica e da l'art contemporan. Pervi da sia architectura ha l'edifiziu dal museum dals architects Anette Gigon e Mike Guyer, ch'è vegnì avert l'onn 1992, chattà l'attenziun internaziunala.

Ernst Ludwig Kirchner ha passentà 21 onns a Tavau. Ses emprim domicil è stà la Stafelalp, ina chamona senza aua currenta u auter confort. Dal 1918 fin il 1923 ha el abità en la chasa «Haus in den Lärchen» a Tavau Frauenkirch, suenter en la chasa sin il «Wildboden» a l'entrada da la Val Sertig. Il Museum da Kirchner Tavau porscha era gitas a quests lieus d'abitare e da lavur da Kirchner.

Museum da minieras Grischnun Tavau-Schmelzboden

Il Museum da minieras Grischnun preschenta l'industria da minieras grischuna. L'istorgia vegn explitgada cun ina seria audiovisuala e las modas da lavurar en las minieras vegnan decleradas a maun da plans, utensils, models e fotos. Ils visitaders pon smirvegliar da la collecziun da calcit singulara en tut il mund, dal model d'in furn da quarz da fim e da la collecziun da cristals. Il museum è endrizzà en l'edifiziu da l'administraziun da l'antieriura «Davoser Gewerkschaft» a Schmelzboden. Igl è in dals paucs edifizis da l'industria da minieras dal 19avel tschientaner tempriv ch'è anc mantegnì bain en il Grischnun.

En la vischinanza dal museum cumenza per lung da la via veglia da Zügen ina senda instructiva davart crappa, nua che vegnan preschentads indesch craps ch'èn tipics per la cuntrada da Tavau. La visita dal museum sa lascha en pli cumbinar cun ina tura guidata en la miniera da demonstraziun Silberberg, nua ch'ins po vesair differentas galarias e la chasa dals miniers restaurada. Tenor ils documents chattads è vegnì explotà qua a l'engronda mineral da plum e da zinc da la fin dal 15avel tschientaner enfin l'emprima mesadad dal 17avel tschientaner e puspè en l'emprima mesadad dal 19avel tschientaner. La miniera da demonstraziun sut e sur terra è vegnida segirada ed è puspè accessibla.

La presentaziun:

Dossier «Museums ed archivs culturals dal Grischnun: Scanvetg, Partenz e Tavau».

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=4239
www.chattà.ch

Sche Kira u Stroli na turnan betg...

Animals da chasa sparids u chattads

■ **Chauns e giats, uschia vegni ditg, sajan ils amis ils pli fidaivels da l'uman. Ma co reagir sch'in animal da chasa è spari u vegn chattà? Ils posts responsabels han endrizzà ina banca da datas naziunala che presta en quest cas buns servetschs (www.stmz.ch).** Per facilitar l'identificaziun dals animals vegn en pli recumandà da nudar ils animals cun in microchip. Tar chauns è quest proceder obligatoric, tar ils ulteriurs animals da cumpagnia sa lascha quai far facultativamain. Il 2016 eran registrads en Svizra radund 552 000 chauns (registraziun obligatorica) e 446 000 giats (registraziun facultativa).

In animal da chasa è spari u vegn chattà – tge far?

Voss animal da chasa è spari...

El ha ina caracterisaziun (chip) ch'è registrada en la banca da datas d'animals da chasa (amicus.ch tar chauns, anis.ch tar ils ulteriurs animals da cumpagnia): Annunziai ad Amicus resp. ANIS la perdita e controllai Vossas datas persunalas en la banca da datas.

El n'ha nagina caracterisaziun: Al annunziai sco spari al post d'annunzia chantunal. Infurmai eventualmain las autoritads communalas e faschai ina comunicaziun sin la pagina d'internet da la Centrala svizra per animals sparids e chattads (STMZ).

Vus avais chattà in animal da chasa...

Al laschai controllar, sch'el porta eventualmain in chip en sai. Apparats che legian quests chips datti en praticas da veterinaris, en pensiuns d'animals u tar la polizia.

L'animal ha in chip: A maun dal numer dal microchip po Amicus/ANIS identifitgar l'animal e ses possessur.

L'animal n'ha betg in chip: L'annunziai tar il post d'annunzia chantunal ed infurmai l'autorità communal cumpetenta. Annunziai ses chat eventualmain a la Centrala svizra per animals sparids e chattads.

Obligaziun d'annunzia: Sche Vus chattais in animal, al stuais Vus annunziar tar il post chantunal d'annunzia d'animals chattads. Sche l'animal po – grazia al chip – puspè vegnir dà enavos immediatamain a ses possessur, n'al stuais Vus betg annunziar al post d'annunzia d'animals chattads.

Posts d'annunzia

Tgi che chatta in animal spari, sto cumunitgar quai al proprietari da l'animal; sch'ins n'enconuscha betg il proprietari, ston ins annunziar l'animal chattà ad in post d'annunzia designà dal chantun. En

il chantun Grischun pon talas annunzias vegnir drizzadas a las vischnancas che las transmettan a l'Uffizi per la segirezza da victualias e per la sanadad d'animals (USVA). Igl è dentant er pussaivel d'annunziar in animal chattà directamain al USVA, a mintga post da polizia u a la Centrala svizra per animals sparids e chattads.

Identifitgar animals tras in microchip

Sin fundament da la discussiun publica davart chauns privlus l'onn 2001 è vegnida introducida sin plaun federal la basa legala per ina nudada e registraziun unitara e durabla adequata dals chauns. Chagniels han stuì vegnir provedids a partir dal cumenzament dal 2006 cun in chip (transponder) tras in veterinari e vegnir registrads en ina banca da datas. Possessurs da chauns pli vegls han gi pedà da far quai fin la fin da l'onn 2006. Dapi il 2007 pon pia tut ils chauns vegnir identifitgads tras in microchip. Questas indicaziuns ston – tenor il dretg federal – vegnir registradas en ina banca da datas (www.amicus.ch).

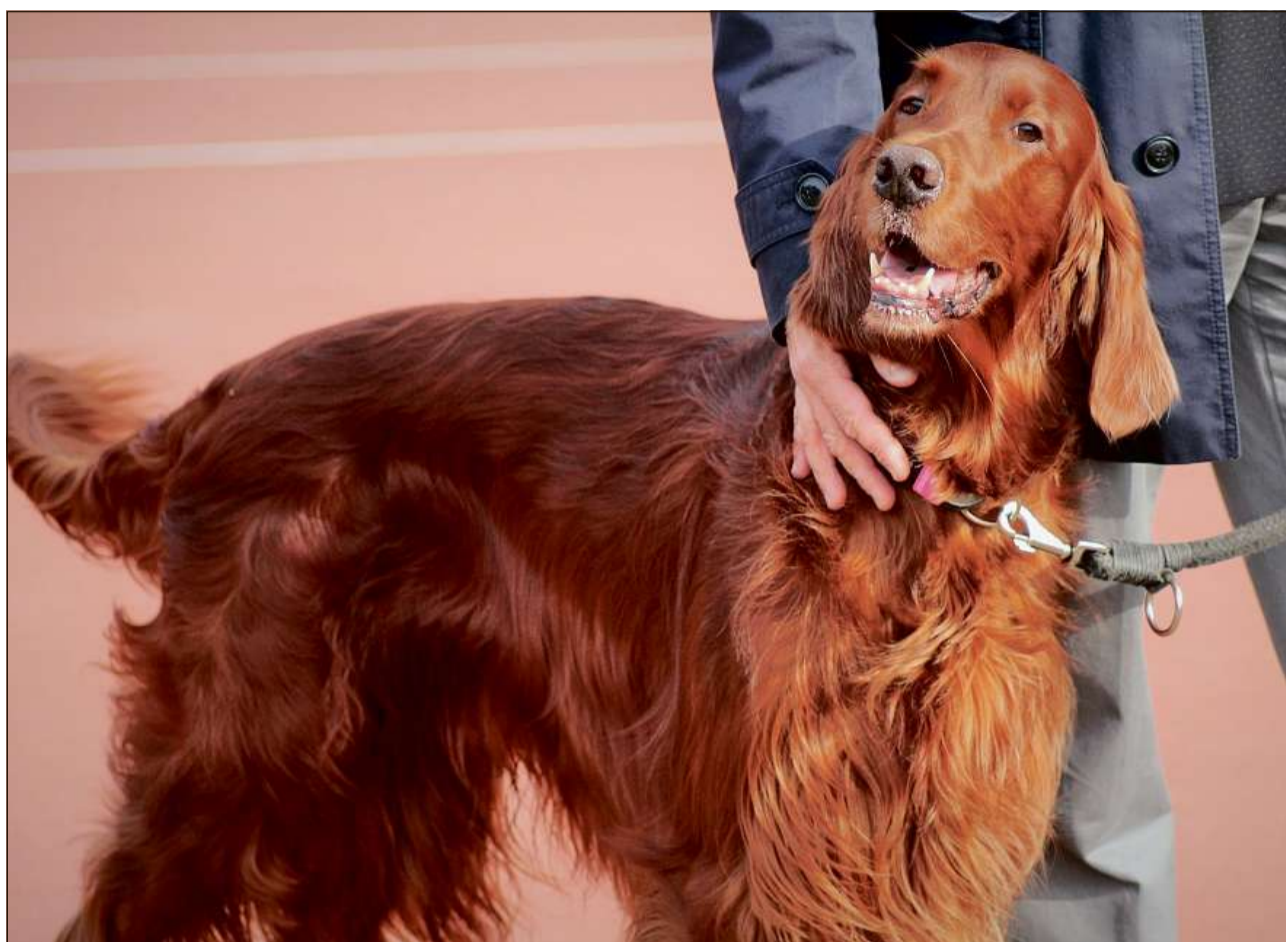
Responsabels per la caracterisaziun e per la registraziun dals chauns èn ils possessurs da chauns; l'annunzia succeda tras il veterinari cumpetent. Il microchip cuntegna in numer ch'è unic sin tut il mund sco er in code per la Svizra. Uschia pon vegnir consultadas las indicaziuns davart il possessur dal chaun sco er davart la razza, la color dal pail, la vegliadetgna, il num e la schlattaina dal chaun. Il chip gida a far scleriments en cas d'epidemias u d'accidents tras morsas sco er tar chauns sparids, negligids u bandunads.

Giats n'èn cumpareglià cun chauns betg privlus per la publicità e na furman er betg ina ristga tuttina gronda areguard epidemias. Per giats na datti perquai betg l'obligaziun da registrar en ina banca da datas centrala. Mintga possessur da giats (e d'ulteriurs animals da cumpagnia) po dentant laschar nudar e registrar ses animals facultativamain (www.anis.ch).

Centrala svizra per animals sparids e chattads (STMZ)

La Centrala svizra per animals sparids e chattads (STMZ) è vegnida creada l'onn 2001 cun la finamira da stgaffir in post d'annunzia unitar per l'entira Svizra. La fundaziun da la STMZ è vegnida sustegnida da la Protecziun svizra dals animals, da la Societad svizra da las veterinaris e dals veterinaris e da l'organisasiun Animal Identity Service (oz Identitas, l'organisasiun purtada dals servetschs ANIS ed Amicus).

Sco partenaria dals uffizis veterinaris chantunals metta la STMZ a disposiziun sia banca da datas per la registraziun d'animals chattads e per la tschertga simplifitgada dals possessurs dals animals. Tras l'utilisaziun da la banca da datas d'animals chattads da la STMZ èsi puspè

Dapi il 2007 pon tut ils chauns vegnir identifitgads tras in microchip.

FOTO PD

saivel da colliar di e notg en moda professiunala las annunzias d'animals sparids e chattads entaifer l'entir chantun sco er en il rest da la Svizra. Las annunzias d'animals chattads vegnan cumparegliadas immediatamain cun tut las infurmaziuns davart animals tschertgads ch'èn avant maun en la banca da datas.

Da las annunzias ch'èn anc avertas suenter quatter emnas, èn circa 40 perschiens dals animals sparids turnads a chasa da sasez en il fratemp. Tut tgi ch'ha annunzià in animal spari u chattà vegn perquai contactà suenter quatter emnas da la STMZ per telefon u per e-mail, sch'il cas n'è betg anc scleri. Mo uschia èsi pussaivel da mantegnair ina survista actuala da tut ils animals ch'èn vegnids annunziads sco sparids u sco chattads.

Animals chattads – dumondas frequentas

Jau hai chattà in animal – tge stoss jau far? Sche la possessura u il possessur da l'animal vegn tschertgà e na po betg vegnir identifitgà, per exempel tras in'inscripziun vi dal cularin, vegni recumandà da pletentar ils abitants dal contorn dal lieu da chat u persunas enconuschantas en la vischnanca, e da dumandar questas persunas, sch'ellas enconuschian eventualmain il possessur. Sche questas persunas na pon far naginas indicaziuns en chausa, ston ins contactar ils organs communalis u il proxim post da polizia ch'han eventualmain gia survegnì in'annunzia da l'animal spari. Sch'il possessur na vegn betg chattà immediatamain, ston ins annunziar l'animal chattà al post chantunal d'annunzia.

Numerus animals (tut ils chauns, bliers giats ed er autras spezias d'animals) portan oz microchips che permettan d'identifitgar facilmain e svelt il possessur da l'animal. As infurmai davart questa pussaivladad d'identifitgar l'animal. Lecturs da microchips èn avant maun en la gronda part da las praticas veterinaras e dals posts da polizia sco er tar l'Uffizi per la segirezza da victualias e per la sanadad d'animals a Cuira.

Sch'il possessur da l'animal na po betg vegnir chattà entaifer il termin legal da 2 mais suenter ch'il chat è vegnì annunzià uffizialmain, han ils organs communalis da procurar per in nov da chasa per l'animal (p.ex. tar la chattadra u tar il chattader, en ina pensiun d'animals u en in auter lieu da tgira d'animals).

Tge posts d'annunzia existan en il chantun Grischun?

Ils organs communalis da la vischnanca en la quala l'animal è vegnì chattà, mintga post da polizia, l'Uffizi per la segirezza da victualias e per la sanadad d'animals (post d'annunzia chantunal; glindesdi fin venderdi, 08–12 h e 14–17 h, tel. 081 257 24 15 u www.alt.gr.ch) ubain la Centrala svizra per animals sparids e chattads, STMZ (365 dis ad onn / 24 uras a di, tel. 0848 357 358 u www.stmz.ch). L'annunzia d'in animal chattà è, abstrahà da las taxas da telefon usitadas, gratuita.

Tge fa il post d'annunzia cun l'annunzia d'in animal chattà?

L'annunzia vegn registrada en ina banca da datas electronica e cumparegliada online cun annunzias d'animals sparids. Sche l'annunzia da l'animal chattà correspunda a l'annunzia da l'animal spari, vegnan infurmads la chattadra u il chattader sco er la possessura u il possessur.

Dastg jau salvar in animal che jau hai chattà?

Sch'il possessur da l'animal na po betg vegnir erui entaifer in termin adequat (per regla 60 dis), ha la chattadra u il chattader da l'animal la pussaivladad da far a la vischnanca la dumonda da surpigliar l'animal.

Tgi è responsabel per metter sut tetg in animal chattà?

Tgi ch'ha chattà l'animal, è responsabel che quest animal vegnia surdà als organs communalis u mess sut tetg en il lieu fixà dals organs communalis, fin ch'il possessur è chattà (p.ex. tar il chattader, en ina pensiun d'animals u en in auter lieu da tgira d'animals).

Nua pon animals chattads vegnir surdads u mess sut tetg?

Animals chattads vegnan surpigliads dals organs communalis e surdads a sia possessura u a ses possessur.

Tgi paga ils custs per metter sut tetg in animal chattà?

Las expensas per pavar e per metter sut tetg in animal chattà, las expensas per retschertgas sco er tut las ulteriuras spensas ston vegnir surpigliadas dal possessur da l'animal. Sch'il possessur na po betg vegnir erui, van ils custs a quint da la vischnanca.

Tge capita, sch'il possessur da l'animal na po betg vegnir chattà?

Sch'il possessur da l'animal na vegn betg erui entaifer in termin adequat, vegn l'animal piazzà – sin ordinaziun da la vischnanca – en in lieu adattà. En quest cas n'ha il possessur da l'animal nagin dretg d'indemnisaziun.

Survegn la chattadra u il chattader ina recumpensa?

Il possessur da l'animal è liber da pajar ina recumpensa. Sch'il chattader da l'animal spertgass u pretendess dapli, stuess quai vegnir reglà sin la via da dretg civil.

Tge basas legalas èn decisivas areguard animals chattads?

Il Cudesch civil svizzer (art. 720a al. 1 e 2), la Lescha chantunala davart ils fatgs veterinaris (art. 67), en pli la legislaziun svizra davart la protecziun dals animals (Lescha federala davart la protecziun dals animals ed Ordinaziun federala davart la protecziun dals animals).

Tge di la lescha?

Lescha chantunala davart ils fatgs veterinaris (art. 67):

- 1) Animals senza patruna u senza patrùn ed animals fugids ston vegnir prendis en salv dals organs communalis e surdads a la possessura u al possessur. Las expensas per pavar e per collocar l'animal, las expensas per retschertgas sco er tut las ulteriuras spensas ston vegnir surpigliadas da la possessura u dal possessur d'animals.
- 2) Sche la possessura u sch'il possessur d'animals na po betg vegnir erui entaifer in termin adequat, vegn l'animal – sin ordinaziun da la vischnanca – collocà en in lieu adattà. Sche la possessura u sch'il possessur na po betg vegnir erui, van ils custs a quint da la vischnanca.
- 3) Sche l'animal na po vegnir collocà nagliur, vegn el mazzà. La possessura u il possessur n'ha nagin dretg d'indemnisaziun.

La preschentaziun:

Dossier «Animals da chasa sparids u chattads».

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=3514
www.chatta.ch

Betg be chauns e giats, mabain er ulteriurs animals da chasa sa laschan tschertgar sur la Centrala svizra per animals sparids e chattads.

FOTO PD

«La Demoiselle sauvage»

Vita ed obra da l'autura vallesana S. Corinna Bille (1912–1979)

■ **S. Corinna Bille è naschida ils 29 d'avust 1912 a Losanna e morta ils 24 d'october 1979 a Sierre. Ses num oriund Stéphane ha ella midà pli tard en Corinna, rendend omagi al vitg natal da sia mamma (Corin, situà en la vischnanca vallesana da Crans-Montana). Corinna Bille è creschida si en il Vallais sco figlia dal vaidrer Edmond Bille. Durant ses temp da scola ha ella tranter auter passatà in onn en l'internat da las dominicanas a Lucerna; da quel temp è ella vegnida a savair da la mort da ses mez frar. Suenter avair terminà la scola commerciala a Sierre (1930) ha Bille frequentà ina scola superiura a Turitg ed er visità curs da litteratura a la Scola politecnica federala.**

L'onn 1934 ha Corinna Bille maridà l'actor Vital Geymond. Cun el ha ella vivì a Paris (fin il 1936) ed è viaggiada en l'Italia ed en Spagna. Ma la lètg è ida dapart e Bille è returnada en il Vallais. Là ha ella emprendì a conuscher l'autur Maurice Chappaz (1916–2009). Els han maridà il 1947 e gi trais uffants; vers la fin dals onns 1950 èn els ids a star a Veyras.

Il 1939 è cumparì l'emprim cudesch da Bille, la collecziun da poesias «Printemps»; il

1944 è suandà ses emprim roman «Théoda». En il center da ses ritg operar litterar stattan però ils raquints e las novellas. Cun «La Fraise noire» (1968) è l'autura vegnida enconuscha sur ils cunfins da la Svizra ora; e cun «La Demoiselle sauvage» (1974) ha ella gudagnà il Prix Goncourt de la Nouvelle.

Corinna Bille è vegnida malsauna il 1979 durant in viadi tras l'Uniu sovietica ed è morta curt suenter ses return en l'ospital da Sierre.

En sia prosa realistica tematisescha l'autura per exempel la direzza da las cundiziuns da viver dal mund alpin, integrond però en sia lingua transparenta elements fantastics (siemis, il mund da la flora e fauna che sa maschaidan) e psicologics (malruaus, in'erotica innocenta, la brama suenter l'unitad paradisisca).

Sin la dumonda «Pertge scrivais Vus?» ha Corinna Bille respundì: «La ventura è insupportabla e la suffrientscha è insupportabla. Scriver è in remedi cunter l'insupportabel. Be mia lavur ma renda equilibrada, ma proveda cun la coerenza necessaria che ni il social, ni il religius, ni l'aventura e gnanc la maternità na ma pon dar.»

Il relasch en l'Archiv svizzer da litteratura

S. Corinna Bille ha prendì diversas chaschuns per documentar sia relaziun cun la Biblioteca naziunala svizra. L'onn 1967 ha ella per exempel laschà stampar en num da questa instituziun in exemplar da l'ediziun bibliofila da «Théoda», il 1974 ha ella deditgà a la Biblioteca naziunala l'ediziun originala e signada da «La Demoiselle sauvage» ed il 1979 quella dals «Invités de Moscou».

L'onn 1996 ha la Posta svizra deditgà a S. Corinna Bille ina marca postale.

Dus onns pli tard è Maurice Chappaz sa decidì da confidar a la Biblioteca naziunala tut ils manuscrits e documents e tut las brevs da Corinna Bille, sco er sias atgnas materialias. Grazia a questa decisiun, che sia dunna n'avev segiramain betg dischapprovà, malgrà sia stretga relaziun cun il Vallais, sa chatta l'Archiv svizzer da litteratura sco ertavel dals manuscrits da la Biblioteca naziunala en la venturaiva situaziun da pudair tgirar ils archivs da dus dals pli impurtants scripturs da la litteratura en lingua franzosa da la Svizra, che derivan ultra da quai da duas famiglias ch'han influenzà decisivamain las midadas en il Vallais a la fin dal 19avel tschientaner. Maurice Chappaz scriva perquai cun raschun ils 25 da settember 1980: «La vie d'un pays avec tous ses changements se trouve directement dans nos vies et dans nos oeuvres.»

Ils manuscrits da Corinna Bille èn arrivads tranter il 1981 ed il 1990 en diversas furniziuns en l'Archiv svizzer da litteratura. Las emprimas lavurs da zavrada e d'ordinaziun han gi la finamira da stabilir in inventari summaric, la basa indispensabla per in catalog pli detaglià. Las lavurs ch'èn suandadas han pertutgà la denominaziun dals documents e da las parts spezialas dal relasch. Cumplettand sia dissertaziun ha Maryke de Courten descrit minuziusamain ils «Carnets de rêves» da Corinna Bille che furman per uschè da dir il coc da si'ovra.

Vesend ils problems d'identificaziun, han ils documents fotografics spertamain attratg l'attenziun. Las plattas da vaider ed ils negativs èn vegnids zavrads ed ordinads provisoricamain tenor temas; quai è succedi cun agid dals albums prezios ch'èn cun questa chaschun vegnids descritti sistematicamain e ch'èn vegnids copiads selectivamain, mintgamai tenor basegn. Parallelamain cun questas lavurs èn vegnids ordinads e cataloghisads ils 43 albums cun documents e cun retagls da gasettas. Ed en vista a lur publicaziun èn er las brevs da Corinna Bille stadas da l'entschatta enna l'object da lavurs intensivas.

Per motivs editorials stringents è il manuscrit da «Le Vrai Conte da ma vie» vegni surdà a l'Archiv da litteratura pir suenter la publicaziun dal cudesch da Christiane Makward. Els onns 1994/95 ha l'Archiv ordinà ils palpiris da «Le Vrai Conte da ma vie». Questa lavur ha surtut pertutgà la descripciun dals carnets, dals diaris, da las agendas, dals blocs e cudeschs da notizias e.u.v. ch'èn reunids sut quest titel. Ultra da quai èn vegnidas cataloghisadas las istorgias, novellas, raquintaziuns e rapports da Corinna Bille. Ses relasch è pia per la gronda part ordinà ed accessibel.

Parallelamain a questas lavurs d'ordinaziun e grazia a l'iniziativa da Maurice Chappaz èn vegnidas realisadas numerusas novas ediziuns, publicaziuns postumas, lavurs da licenziat e dissertaziuns.

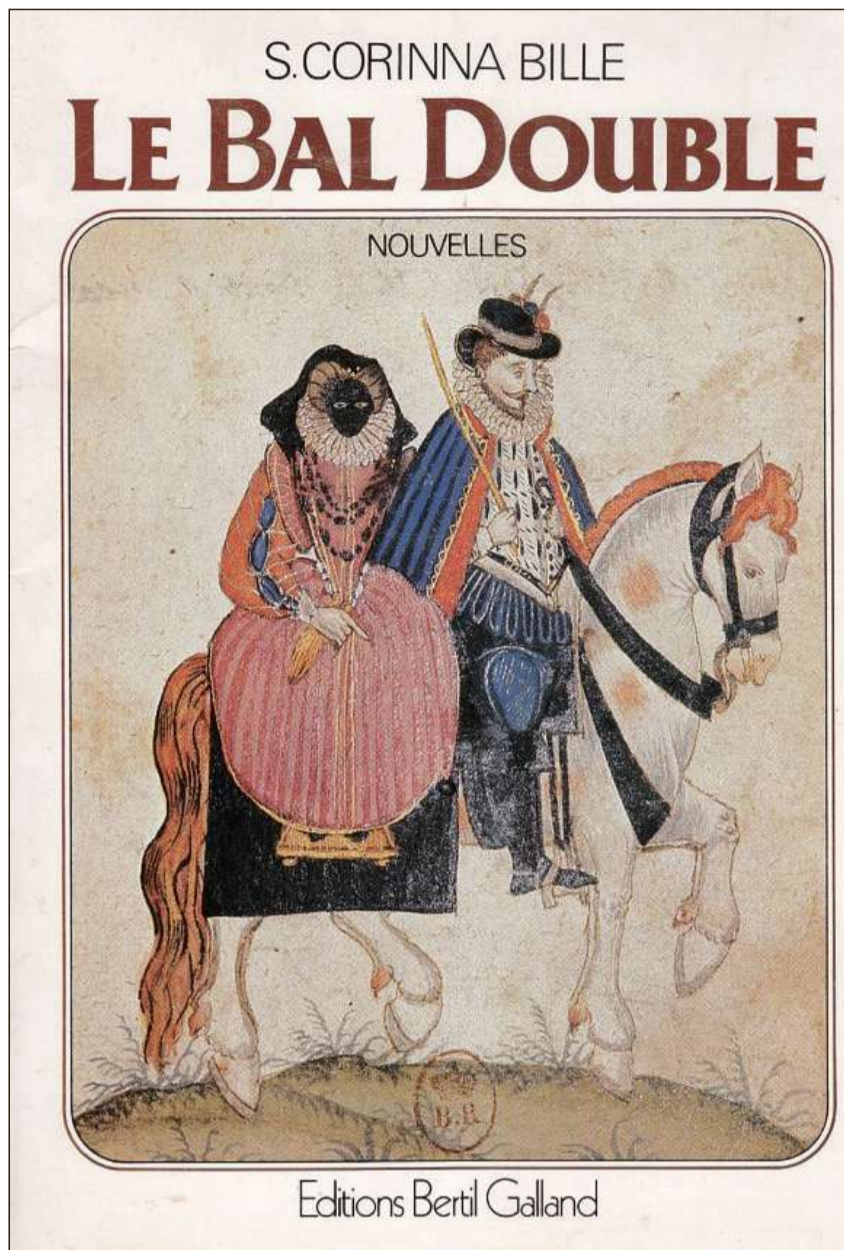
Analisis, documentaziun e publicaziuns

La novella – il gener litterar che correspunda en blers regards a l'autura

En connex cun l'interess ch'è avant maun per l'ovra da Corinna Bille, èsi da muntada essenziala d'examinar la relaziun tranter ils temas ch'interessan l'autura e sia tscherna da la novella sco gener litterar. Pervi da l'impurtanza che vegn attribuida al siemi, al mument ed al detagl, correspunda la novella a quai che Corinna Bille tschertga en il scriver. Ultra da la caratteristica dal gener correspunda la furma da la novella a la scriptura, pertge ch'èn quella preschenta ella experientschas da limits: Corinna Bille situa sias persunas al cunfin tranter l'enconuscent ed il nunenconuscent. Partind da quest fatg, metta ella en dumonda las structures tradiziunalas da nossa vita e maina nus sur quellas ora.

Ina spontanadad ch'engiona

Las novellas da Corinna Bille èn structuradas cun inschign; lur spontanadad apparenta engiona. In exemplar furma la ma-

La novella ed il raquint furman ils genres-clav en la vasta obra narrativa da l'autura.

niera efficazia cun la quala la color cotschna punctuescha la concisadad vulida da la novella «Garçon d'Aurore». Il stil maisteril da laschar cular u da manar d'ina realitad exteriura en il temp respectiv dal raquint resorta en spezial da la part iniziuala progressiva da la novella «La Dernière Confession». Ed il titel da la collecziun «La Demoiselle sauvage» mussa a medem temp la personalitad da l'autura e sia dubla derivanza «nobla» e rurala.

Las funtaunas d'inspiraziun èn numerusas. En pliras novellas chattan ins la tempra d'in raquint da Joseph d'Arbaud, «La Bête du Vaccarès» (1926). Pertutgant l'art vegn ins a citar Gustave Doré, Leonor Fini, Lucas Cranach ed auters. In film dad Alfred Hitchcock, «Psycho» (1960), lascha enavos fastizs en «L'Envoûtement», dal qual l'entschatta tradescha in'influenza russa. Ils nums propriis pledan per sasez: Elysée, Théodore, Orphée, Orphelin. La translaziun tudestga frunta sin tscherts problems, tant pli che tschertas figuras retoricas sco l'oximoron stattan fitg a cor a Corinna Bille.

Tratgs fantastics e persunas realas sa cruschian

In dals 19 «Carnets de rêve» da Corinna Bille cuntegna il sboz da «Ma forêt, mon fleuve» – ina novella ch'è vegnida publicada il 1968 en «La fraise noire». En quest carnet sa chattan sbozs d'istorgia, skizzas e numeruzas descripciuns. El cuntegna er notizias datadas: uschia en il diari da vacanzas da stad, passentadas en la Forêt de Finges sper Sierre. In studi precis da quest carnet permetta da constatar co ch'èn naschidas tschertas parts dal text definitiv. Scenas ch'èn naschidas da la fantasia da l'autura sa cruschian cun talas descrittas en il diari d'ina stad. Las persunas realas daventan, descrittas cun auters tratgs, quellas da la novella «Ma forêt, mon fleuve», il diari intim d'ina giuvna matta.

Correspondenza da famiglia

La corrispondenza da Corinna Bille tranter il 1923 ed il 1958 permetta da reconstruir ina part da l'istorgia d'ina famiglia ch'è circumdada d'in mund d'amis, artists

e personalitads da tut gener. Ultra da l'istorgia da famiglia permettan questas brevs er da s'approximar a divers aspects da l'istorgia da la Suisse romande e particularmain dal Vallais.

Ils manuscrits che vegnan conservads en l'Archiv svizzer da litteratura a Berna (relasch Bille-Chappaz) ed en l'Archiv chantunal dal Vallais (relasch Edmond Bille) èn vegnids tschernids per ina publicaziun selectiva tenor ina rait da criteris definids minuziusamain. Particularmain èn vegnidas resguardadas las brevs, en las qualas Edmond Bille e sia figlia rapportan explicitamain davart la genesa e la realisaziun da lur obras. Ina muntada tut speziala è vegnida dada a quellas brevs che pon vegnir legidas sco in text litterar quasi elavurà u sco l'entschatta d'ina obra litterara en il stadi da naschientscha: descripciuns da lieus, rapports davart eveniments reals, evocaziuns da scuntradas... Ultra da quests criteris spezialas, han las brevs da questa giuvna dunna a ses geniturs pertutgà tut ils aspects da la vita: studi, temp liber, scriver, viagir, amicizias ed amurs, la gravidanza e la naschientscha dals uffants, ils problems d'existenza.

Questa correspondenza selecziunada, ma tuttina extendida (325 brevs, 600 paginas) permetta in'invista en las relaziuns da la famiglia Bille. Il bab Edmond cumpara sco um dinamic, occupà cun bleras activitads: picturar, scriver, disegnar, gravar, lavurs sin vaider... e schizunt lavurs sin ses bain puril durant sias dimoras en Portugal. Tar quest bab, plain da creativitat, sa manifestescha cuntinuadamain il gjavisch da scappar en spazis fisics, litterars u picturals. Las brevs tschertgan savens da surmuntar la distanza spaziala che sparta el dals ses.

Cathrine Bille, che viva en la sumbriva da ses consort, s'allegra dals success da quel e lavura per promover la ventura dals ses. Las brevs mussan ella sco ammiratura da tuttas tentativas da scriver da la figlia. Corinna Bille manifestescha in elan sumegliant a quel da ses bab, ma quest elan è pli siemiand e pli introvertì. Er sche si'afecziun per la mamma vegn piazzada dad ella sezza (l'onn 1953) sur tut las autras re-

laziuns emoziunalas, dat ella ina paisa tut speziala a las opiniuns dal bab en ses profund desideri dad esser reconuschiada en ses status da scriptura. Quel na trumpe-scha betg ella. La confidenza e l'admira-zion ch'el demussa vers la figlia èn accompagnadas d'encurashaments cuntinuants da tschertgar en la lavur il stimol per l'art.

L'autobiografia postuma

Ina suletta scuntrada da la scienziada Christiane Makward (Pennsylvania State University, USA) cun Corinna Bille e diversas casualitads consecutivas han gi per consequenza in cudesch extraordinari: la valitaziun, la cumpilaziun, l'ordinaziun e la structura da las scrittiras autobiograficas nunpublitgadas ch'èn cumparidas sut il titel: «Le Vrai Conte da ma vie» («Il vair raquint da mia vita»). A moda e maniera subjectiva vegnan intermediadas las numerusas visitas indispensablas a la Biblioteca naziunala svizra ed en il Vallais. L'autura explitescha ultra da quai las circumstanças, sut las qualas il titel dal cudesch è l'emprim vegni sbittà e pli tard puspè vegni acceptà da Chappaz e da dus differents editurs. Makward accentuescha ch'il cudesch na saja betg simplamain naschi or da la collavuraziun cun Maurice Chappaz, mabain – partind da «millis palpiris» – or d'ina lunga perioda da lavur cun l'agid da Maurice Chappaz, che l'ha sustegnì amicablemain e permanentamain cun ses pled e cussegl. Quel designescha dal reminent en sia prefaziun la professuressa Makward sco «cunautura» dal cudesch.

Il manuscrit da «Le Vrai Conte da ma vie» – in dossier fitg cumplex

Il dossier dal manuscrit da «Le Vrai Conte da ma vie» è in dossier fitg cumplex ch'appartegna al relasch Bille-Chappaz. En quel sa chattan d'ina vart annotaziuns, sbos, plans, copias bellas, copias curregidas e da l'autra vart materialias documentaras las pli differentas. I sa tracta qua da simpels prospects da viadi fin a sbos da novellas, da receipts da cuschina fin a concepts da romans, d'annunziada da mort fin a poesias, da passaports, certificats d'AVS u certificats da stadi civil fin a primas versiuns las pli remartgablas. Uschia sa tschenta la dumonda co che questas numerusas parts da texts sa laschan preschentar a las perscrutadras ed als perscrutaders en ina furma pli u main coerenta. Vulair conservar questa documentaziun en ses stadi original avess gi per consequenza da desister da tuts criteris d'urden e da laschar ella en ses stadi nunordinà. Per quest motiv èsi vegni decidì da separar ils documents da pura natira redacziunala dal material documentar. Uschia èn sa resultatadas las suandantas grupparziuns: a) Carnets, carnetins, agendas, cudeschs da notizias e.u.v. da «Le Vrai Conte da ma vie» (71 documents ordinads cronologicamain). b) Singuls fegls, manuscrits e tiposcrits da «Le Vrai Conte da ma vie» (37 dossiers). c) Brevs. d) Tags or da gasettas, manuscrits da terz, divers documents (passaports e.u.v.), carnets da disegnar e da scola, cudeschs e manuals da scola. e) Materialias da publicaziun da «Le Vrai Conte da ma vie». Documents, tiposcrits, copias dal tom da Christiane Makward e Maurice Chappaz.

La cumplicitad dal manuscrit, la varietad dals documents sco er la necessitad da procurar al tschertgader in access uschè simpel sco pussaivel, han pretendì ina metoda da descripciun, da classificaziun e d'inventarisaziun fitg detagliada per far ressortir cumplainamain la muntada da quest relasch.

La presentaziun:
Dossier «S. Corinna Bille».

Dapli infurmaziuns:
chatta.ch/?hiid=4249
www.chatta.ch

Bun da savair: Sistem d'assicuranças socialas

Rentas da vegliadetgna e protecziun en cas d'invaliditad, da malsogna e d'accident

■ Co ch'il sistem dal dretg d'assicuranza sociala è concepì en Svizra, co che funcziunescha l'assicuranza per vegls e survivors (AVS), co ch'ins po spargnar per la vita suentar il pensiunament e tgi che survegn supplements da famiglia – respostas a questas ed ad ulteriuras dumondas porscha hallo. gr.ch, il portal dal chantun Grischun per persunas novarrivadas. Tut las indicaziuns statisticas ed areguard la legislaziun vertenta sa refereschan a la situaziun dal schaner 2016.

Sistem d'assicuranças socialas

En Svizra datti in sistem d'assicuranças socialas bain sviluppa. El duai garantir a la persuna assicurada in standard da vita adequat en la vegliadetgna sco er la protecziun en cas d'invaliditad, da malsogna e d'accident. Ultra da quai porscha el ina garanzia finanziaria per persunas parentas, sche la persuna assicurada mora. Ulteriuras assicuranzas cuvran las ristgas sco malsogna, accident, dischoccupaziun, maternitad e famiglia.

Las prestaziuns dals singuls secturs d'assicuranza vegnan finanziads en emprima lingia tras contribuziuns da l'activitad da gudogn. Quai vul dir, las contribuziuns vegnan deducidas directamain dal salari dals emploiads. Ed er patruns, persunas cun in'activitad da gudogn independenta sco er persunas senza activitad da gudogn pajan contribuziuns.

L'assicuranza da malsognas è obligatoria en Svizra e vegn finanziada tras contribuziuns (premijs) da las singulas persunas assicuradas. Cunquai che l'au-tezza da questas contribuziuns na dependa betg da las entradas, conceda il chantun a persunas cun entradas modestas contribuziuns da sustegn (= reducziun individuala da las premias).

La Confederaziun ed ils chantuns sa participeschan ultra da quai cun differents summas er a la finanziaziun da las assicuranzas socialas (cun excepziun da l'assicuranza cunter accidents e da la prevenziun professiunala).

Il sistem da las assicuranzas socialas per la vegliadetgna è la segirezza sociala la pli impurtanta en Svizra e sa basa sin in princip da trais pitgas: l'assicuranza per vegls e survivors (AVS), la prevenziun professiunala (cassa da pensiun) e la prevenziun da vegliadetgna voluntara (terza pitga).

Assicuranza per vegls e survivors

La scursanida AVS stat per assicuranza per vegls e survivors. Ella è vegnida introducida l'onn 1948 ed è l'assicuranza sociala la pli impurtanta en Svizra.

Cun las rentas da vegliadetgna gida l'AVS a garantir a las persunas assicuradas in temp da pensiun segirà materialmain suentar ch'ellas sortan da la vita professiunala. La vegliadetgna da pensiun cumenza en Svizra per dunnas cun 64 onns e per umens cun 65 onns. Grazia a las rentas per survivors gida l'AVS er ch'els conjugal ubain ils uffants na vegnan betg en miseria finanziaria suentar la mort da la nutridra u dal nutridor.

L'AVS sa basa sin l'idea fundamentala da la solidaritad. La populaziun che lavura finanziescha mintgamai las rentas currentas e sa fida che generaziuns futuras vegnian a far il medem. L'assicuranza è obligatoria per tut las persunas a partir da 18 onns che vivan en Svizra e ch'han in'activitad da gudogn. Finanziada vegn l'AVS tras las contribuziuns da las lavurantas e dals lavurants che vegnan deducidas dal salari, tras las contribuziuns dals patruns, da la Confederaziun e dals chantuns.

La Svizra enconuscha in sistem d'assicuranças socialas bain sviluppa.

Assicuranza d'invaliditad

La scursanida AI stat per assicuranza d'invaliditad. Sper l'AVS è ella in'ulteriura assicuranza sociala impurtanta en Svizra. Sco invalida vala ina persuna, sch'ella na po betg pli lavurar per in temp pli lung (almain 1 onn) u per adina, e quai pervi d'in donn da sanadad corporal, psychic u mental.

L'AI ha en emprima lingia l'incumbenza da reintegrar las persunas assicuradas pertutgadas en la vita professiunala. Latiers tutga in'entira retscha da mesiras d'integraziun. Mo sche quellas na mainan betg a la finamira, paja l'AI ina renta a las persunas assicuradas.

Las prestaziuns supplementaras (PS) tar l'assicuranza per vegls e survivors (AVS) e tar l'assicuranza d'invaliditad (AI) gidan là, nua che las rentas, las ulteriuras entradas e la facultad da la persuna assicurada na cuvran betg ils custs minimalis da la vita.

Assicuranza da malsognas

Mintga persuna che viva en Svizra sto s'assicurar obligatoricamain tar ina cassa da malsognas. Cun la cassa da malsognas essas Vos assicurà per ils custs en cas da malsogna, da maternitad u d'accident. Quai vul dir, Vos stuais pajar mo ina pitschna part dals custs per visitas tar il medi, per dimoras a l'ospital u per tscherts medicaments. Il rest paja la cassa da malsognas.

Obligatorica è l'uschenumnada assicuranza da basa. Las cassas da malsognas ston acceptar mintga persuna en l'assicuranza da basa, e quai independentamain da la vegliadetgna e dal stadi da sanadad. Las persunas assicuradas pon tscherner libramain la cassa da malsognas.

Tuttas èn assicuradas per las medemas prestaziuns en l'assicuranza da basa. Latiers tutgan per exempel il tractament en ina pratica da medi ed en in'ospital, medicaments ed analisis da labor ordinads dal medi, psicoterapia e fisioterapia, controllas durant la gravidanza, vaccinaziuns, controllas da sanadad tar uffants sco er custs parzialis en cas da transports d'urgenza. Betg assicurads en l'assicuranza da basa èn tractaments ordinaris dals dents.

Vos pudais far facultativamain in'assicuranza supplementara e stuais pajar per quai ina premia pli auta. Tras quella vegnan pajadas prestaziuns supplementaras sco per exempel tractaments dals dents ubain il confort d'ina chombra dubla u singula en l'ospital. Tras l'assicuranza da basa senza assicuranza supplementara èn cuvids ils custs da la partiziun generala per ina chombra da quatter persunas.

Assicuranza cunter accidents

L'assicuranza cunter accidents surpiglia ils custs per il tractament medical suentar in accident. Ultra da quai paja ella ina diaria (cumpensaziun da salari) en cas d'ina incapacitad da lavurar temporara resp. prestaziuns da rentas en cas d'ina incapacitad da lavurar permanenta u en cas da la mort. Tut las lavurantas e tut ils lavurants ch'èn occupads en Svizra èn assicurads cunter accidents.

Sche Vos lavurais 8 uras u dapli per emna tar in patron: Lura essas Vos assicurada u assicurà cunter accidents da lavur e cunter uschenumnads accidents ordaifer la lavur (accidents che capitin sin il viadi da lavur ed en il temp liber).

Sche Vos lavurais main che 8 uras per emna tar in patron: Lura essas Vos assicurada u assicurà mo cunter accidents da lavur e cunter accidents che capitin sin il viadi da lavur. Per accidents che capitin en il temp liber (per exempel en il tegnairchasa) stuais Vos far in'assicuranza cunter accidents tar la cassa da malsognas.

Persunas dischoccupadas ch'han il dretg da survegnir in'indemnisaziun da dischoccupaziun èn assicuradas obligatoricamain.

Betg assicuradas n'èn persunas senza activitad da gudogn, per exempel dunnas ed umens da chasa, uffants, studentas e students, persunas pensiunadas u persunas dischoccupadas che na survegnan betg pli l'indemnisaziun da dischoccupaziun. Questas persunas ston far obligatoricamain in'assicuranza cunter accidents tar la cassa da malsognas.

Assicuranza cunter dischoccupaziun

Tgi ch'ha in'activitad da gudogn dependenta en Svizra, pia tgi che survegn in salari, è assicurà cunter dischoccupaziun. La contribuziun d'assicuranza vegn deducida directamain dal salari ed è vesavla sin l'attest da salari. L'assicuranza cunter la dischoccupaziun paja a las persunas ch'èn assicuradas ina indemnisaziun da dischoccupaziun en cas da dischoccupaziun, da lavur curta, da perditas da lavur chaschunadas da l'aura ed en cas d'insolvenza dal patron. Per regla vegnan pajads 70 pertschient dal salari assicurà ch'è sutmess a l'AVS sco indemnisaziun da dischoccupaziun. 80 pertschient dal salari assicurà ch'è sutmess a l'AVS vegnan pajads, sch'ins ha uffants, sch'ins gudogna main che 4000 francs u sch'ins è invalida u invalid. Persunas cun in'activitad da gudogn independenta na pon betg s'assicurar tar l'AD.

Assicuranza da maternitad

En Svizra datti in'assicuranza da maternitad ch'è prescritta da la lescha: Quai vul

dir che mammas cun activitad da gudogn survegnan suentar la naschientscha durant 14 emnas in congedi ed 80 pertschient da la media dal salari (quai vegn er numnà indemnisaziun en cas d'ina maternitad u congedi da maternitad). In congedi da paternitad tenor lescha na datti betg en Svizra. Singuls patruns concedan als babs suentar la naschientscha in congedi da paternitad pajà d'intginas emnas.

Supplements da famiglia

Tut las persunas emploiadas survegnan in supplement da famiglia per uffant. En il chantun Grischun vegnan pajadas las suandantas contribuziuns: 220 francs per uffant e per mais; 270 francs per mais per uffants en scolaziun da 16 fin 25 onns (uschenumnà supplement per scola-zuon). Il supplement da famiglia vegn pajà al genitur cun il salari il pli aut.

En tut ils chantuns han er persunas senza activitad da gudogn il dretg da survegnir in supplement da famiglia. En il chantun Grischun dastga lur entrada ch'è sutmess a la taglia betg surpassar 42 300 francs per onn. Manegiads èn persunas cun ina pitschna occupaziun u per exempel studentas e students ch'han pitschnas entradas d'in gudogn accessoric. Persunas cun activitad da gudogn independenta ch'èn annunziadas tar la cassa da cumpensaziun e ch'han entradas minimalas da 7050 francs per onn, han medemamain il dretg da survegnir supplements da famiglia.

A las persunas emploiadas vegn il supplement da famiglia per regla pajà dal patron ensemen cun il salari. Persunas senza activitad da gudogn e persunas cun activitad da gudogn independenta survegnan il supplement da famiglia da l'institut d'assicuranza sociala dal chantun Grischun.

Prevenziun professiunala

L'emprima pitga da la prevenziun da vegliadetgna è l'AVS. Ella funcziuna tenor il princip dal sistem da repartiziun. La generaziun che lavura paja las rentas da las persunas pensiunadas. Per amplifitgar la renta da l'AVS datti la segunda pitga, la prevenziun professiunala. Ella funcziunescha tenor il princip dal spargnar preventiv: Vos pajais contribuziuns e survegnis a partir da la pensiun ina renta che sa drizza tenor ils imports che Vos avais pajà.

Las bleras differentas cassas da pensiun ed assicuranzas organischeschan la prevenziun professiunala. Analogamain a l'AVS èn tut ils lavurants emploiads assicurads obligatoricamain tar ina cassa da pensiun. I dat però er excepziuns, per

exempel, sche Vos gudagnais main che 21 150 francs per onn. Per persunas cun activitad da gudogn independenta n'è la prevenziun professiunala betg obligatoria. Ellas pon dentant s'assicurar facultativamain tar ina cassa da pensiun. Savens organischeschan las federaziuns da branscha ina tala cassa per persunas cun activitad da gudogn independenta.

Vos survegnis mintg'onn da Vossa cassa da pensiun in extract che cuntegna tranter auter infurmaziuns davart l'import che Vos avais gia spargnà e davart la renta che Vos survegnis cun quests daners. L'entir import da daners pudais Vos As laschar pajar ora sut tschertas cundiziuns: per exempel, sche Vos bandunais la Svizra per adina ubain sche Vos fundais in'atgna firma. Avant che Vos faschais in tal pass, As duessas Vos laschar cussegljar bain.

Prevenziun privata

Ultra da l'AVS e da la segunda pitga datti la prevenziun privata, la terza pitga. En la terza pitga (pli exact: en la pitga 3a) pon ins spargnar facultativamain daners per la vita suentar il pensiunament. Il stadi promova quest spargnar cun avantatgs fiscals, dentant mo en moda limitada.

Ils emploiads che pajan gia contribuziuns en l'AVS ed en la cassa da pensiun, pon pajar supplementarmain stgars 7000 francs per onn (l'import vegn fixà mintg'onn da nov) en la terza pitga e deducir quest import da la taglia. Persunas cun activitad da gudogn independenta pon pajar 20 pertschient da lur entradas annualas en la terza pitga e deducir quest import da la taglia. (Er qua datti ina limita maximala.) La terza pitga è pervi da quai la furma la pli impurtanta da prevenziun da vegliadetgna per persunas cun activitad da gudogn independenta.

Cussegliazioni sociala ed agid social

L'Uffiz dal servetsch social dal Grischun ha in'incumbenza cumplessiva en il sectur da la cussegliazioni persunala e famigliara sco er da l'agid social economic. Per cussegliazioni persunalas èn cumpetents ils collavurants dals servetschs socials regionalis. Ultra dals servetschs socials regionalis datti ils servetschs socials spezialisads en il sectur da la protecziun d'uffants, da l'agid a victimas sco er da problems da dependenza.

Da princip è mintga persuna senza responsabla per la garanzia da si'existenza. Umans che sa chattan en ina situaziun finanziaria d'urgenza transitorica u permanenta e che na pon – malgrà agens sforzs – betg superar quella han il dretg da survegnir agid social. La premissa per quai è che la persuna pertutgada haja ses domicili en il chantun Grischun.

L'agid social vegn concedì, sch'i na dat nagin dretg da survegnir autras prestaziuns legalas, sco per exempel la renta d'invaliditad, e sche la famiglia u persunas singulas na pon betg finanziar lur vita. Las prestaziuns d'agid social vegnan calculadas en mintga cas en moda individuala ed èn dependentas da las relaziuns persunalas, dals custs da viver, da las entradas sco er da lur durada.

La calculaziun vegn fatga sin basa da las disposiziuns chantunalas e da las recumandaziuns da las vischnancas sco er sin basa da las directivas da la Conferenza svizra da l'agid social. En il chantun Grischun decidan las vischnancas davart la concessiun da prestaziuns d'agid social.

La presentaziun:

Dossier «Sistem d'assicuranças socialas».

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=643
www.chatta.ch

Da la plima a la mieur dal computer: istorgia culturala dal biro 1850–2000 (part 1)

■ Plima, sablun fin e ballabaina da stizzar? Da blers utensils ch'eran pli baud da muntada centrala entaifer la lavur da biro han ins oz tut il pli in'idea vaga. E co sa laschavan administrar texts, glistas e cifras senza il computer? Talas dumondas, ma er la transfurmaziun dal mobigliar e da la concepziun dals biros vegnan tractadas qua a l'exempel da l'administraziun federala. Co pudain nus ans imaginar ils emprims locals da lavur da l'administraziun federala? Ils biros han palantschieus da lain e palantschieus sura da gip, las paraids en tavlegiadas – cun tavlegiadas basas u autas. La paraid tranter las tavlegiadas ed il palantschieu sura è surtratga d'ina tapeta. La glisch al plaz da lavur è en emprima lingia glisch dal di che vegn en da la fanestra. La glisch dal di vegn sustegnida da lampas da gas.

Tge lavur fan ins? Tge signifitgescha «administrar»? E co è sa midà quest «administrar» ils ultims 150 onns? Administrar signifitgescha oravant tut scriver. E scrit vegni sesend davos in pult. Ins po pia pretendere ch'il pult e la sutga represchentian atgnamain l'unitad centrala da l'administraziun, pli baud ed oz. Da questa unitad resulta il raster da construcziun per l'emprim edifiziu – la Chasa federala ost –, ed anc oz determinescha l'unitad il raster da construcziun dals

novs edifizis da l'administraziun ad Ittigen u sin la Piazza Guisan a Berna. Bler sa mida; la plima vegn remplazzada – oz utilischeschan tuts la mieur dal computer.

Ils plazs da lavur da l'administraziun federala

Suenter la fundaziun da la Confederaziun l'atun 1848 metta la citad da Berna a disposiziun ils emprims plazs da lavur probablmain gia endrizzads per la Confederaziun. I sa tracta da locals da lavur per ils emprims set cussegliers federals e l'emprim chancelier federal sco er plazs da lavur per il stab da l'administraziun ch'è al cumenzament anc pulit pitschen. Ils emprims locals da lavur che vegnan erigids aposta per l'administraziun federala vegnan construids cun la chasa dal Cussegl federal, oz la Chasa federala vest, nua ch'i vegn lavurà dapi il 1857. La citad da Berna construescha la chasa ed il Cussegl federal surpiglia tenor il protocol da collaudaziun il mobigliar. Davart l'endrizzament da questa chasa dal Cussegl federal cun sias salas per il Cussegl naziunal ed il Cussegl dals chantuns sco er da las stanzas per il Cussegl federal e la finala las stanzas per ils singuls schefs dals departaments e lur administraziun savain nus mo pauc. 84 emploiads d'administraziun cumenzan a lavurar en la chasa –

Fin ils onns 1880/90 è la lavur da biro stada segnada da la penna da scriver.

FOTO: PD

betg tuts n'han in plaz da lavur stabel en in biro. I dat er in pedel ed in stgaudader. D'in plan d'occupaziun da questa chasa deriva la supposiziun ch'i deva, auter che per ils schefs dals departaments, strusch biros singuls. Chanzlists, secretaris, translatur e salters partan ils locals. Lavur da scriver fan tuts. Ils schefs dals departaments sesan davos il pult, ils chanzlists e secretaris scrivon probablmain en pe. La chasa porscha in tschert confort: in stgaudament a vapur da la firma Sulzer stgauda las salas dals cussegls sin 14 fin 15 reaumur, pia 17,5 fin 18,5 grads celsius. En il protocol da collaudaziun vegnan plinavant menziunads ovg chamins da marmel (cheminés) ed in dumber da pignas betg numnà. Durant il mezz onn d'enviern ston ils emploiads prender cun els in stganatsch per minga mez di da lavur per stgaudar lur plazs da lavur. Questa obligaziun remplazz'ins pli tard cun ina contribuziun finanziaria als custs da stgaudar e finalmain abolesch'ins ella dal tuttafatg. Lampas da gas penderlantas sustegnan la glisch dal di. En il protocol numnà vegnan menziunadas 52 lampas cun 164 «becs» (spinas da gas). Per illuminar las salas, ils corridors ed ils biros cun lampas da gas han ins construi d'asparas en il quartier da Marzili in agen implant da gas.

Edifizis sco or d'in cul

Suenter la revisiun da la constituziun l'on 1874 è l'administraziun federala blier memia pitschna. Cun la revisiun han ins numnadamain surdà a la Confederaziun dapli cumpetenzas ed uschia era dapli lavur. Ins è sfurzà da cumprà adina dapli edifizis u chasas e da prender a fit

abitaziuns gia existentas. Insaquants dals edifizis da l'administraziun dad oz per lung da la Bundesgasse e da la Gurtengasse è lezza giada passads en possess da la Confederaziun. Per survegnir sut controlla l'activitad da construcziun e l'activitad administrativa creescha il Cussegl federal il 1888 la Direcziun per construcziuns da la Confederaziun che vegn renunada l'on 1979 Uffizi da construcziuns federalas e che sa numna oz Uffizi federal per edifizis e logistica. Las incumbensas da l'uffizi èn oz sco pli baud da metter a disposiziun tant ils edifizis sco er il mobigliar e l'equipament per la lavur d'administraziun.

El n'è betg mo responsabel per l'administraziun federala sco tala, mabain er per l'administraziun da duana, ils edifizis betg militars da l'armada, ils edifizis da la Scola politecnica federala, ils edifizis da la posta e dapi il 1906 era per ils edifizis da las Viafiers federalas svizras. La Direcziun per construcziuns da la Confederaziun publitgescha numerusas concorrenzas d'architectura per edifizis federali ed edifizis da posta e na surdat als victurs betg mo l'incumbensa da construcziun, mabain era tut quai ch'ha da far cun l'equipament dals biros, inclusiv il mobigliar, maschinas da biro, tarpuns, sumbrivals e l'ornament artistic. Paraids, mirs exteriurs e l'interiur vegnan creads il medem mument, uschia che tut para sco or d'in cul. I dat vairas ovras d'art cuplettas. Exempels èn il parlament (1896–1902), la Biblioteca naziunala svizra (1929–1931) e la Direcziun generala da duana (1947–1951) – tuts a Berna – ed il Tribunal federal svizzer a Losanna (1922–1927).

Acquisiziuns e venditas tar l'administraziun da material

A partir dal 1898 vegn numnà en l'annuari federal in administratur dal material en la Chanzlia federala che s'occupescha da l'acquisiziun e da l'administraziun dad ulteriurs equipments da biro. L'on 1926 vegn menziunada l'emprima giada la Centrala federala per stampats e material ch'exista fin il 1999 sco post da stab da la Chanzlia federala. Cun la reorganizaziun da l'Uffizi da construcziuns federalas integresch'ins la Centrala federala per stampats e material l'on 1999 sco sector logistic en l'Uffizi federal per edifizis e logistica. L'equipament da biro vegn anc adina acquistà per tut ils edifizis da l'administraziun civils da la Confederaziun sur questa centrala logistica.

Deplorablmain n'èn ils plazs da lavur da la Confederaziun betg documentads bain. Els n'èn strusch vegnids fotografads, pir dal 20avel tschientaner han ins fotografias. Grazia ad actas en l'Archiv federal, principalmain davart situaziuns insupportablas sco la mancanza da plaz, pon ins s'imaginar oz almain in pau co ch'ins lavurava da lez temp. Dals onns 1934 fin 1974 èn avant maun cudeschs d'acquisiziun. En quels èn nudadas minuziusamain tut las cumpras. Medemamain datti cudeschs dals onns 1933 fin 1946 davart la vendita da mobigliar.

Sistems dad uras e la registraziun dal temp da lavur

A partir dal 1890 èn ils blers biros equipads cun in'ura electromecanica. Las emprimas uras da l'administraziun sviluppescha Matthäus Hipp (1813–1893). L'ura principala stat a l'entrada da la chasa dal Cussegl federal (oz Chasa federala vest). Tut tschellas uras che pendan vi da las paraids dals biros èn colliadas cun ella. Sistems dad uras cun in'ura principala ed uras secundaras hai dà fin il temp dal computer en la gronda part dals edifizis da l'administraziun. Il 20avel tschientaner vegn introducida l'ura da controlla per registrar il temp da lavur en l'administraziun federala. Oz ha il sistem cun badge remplazzà ella.

Pauc plaz per glistas senza fin

En vista a l'emprim edifiziu che la Confederaziun erigia sezza, la Chasa federala ost, fa il Cussegl federal il 1874 ina retschertga en tut ils departaments e dumonda suenter las relaziuns da spazi.

Extracts da questa retschertga èn fitg infurmativs e descrivan il mund da lavur en la chasa dal Cussegl federal. Per exempel vegni ditg:

«Sut ils palantschieus sura han ins stui metter si curunas per pudair deponer ils

quints e las actas da quints che stuevan adina esser a disposiziun. En consequenza èsi stà necessari da piazzar en las stanzas stgalas che impedivan ed engrevgiavan la lavur. L'emprima incunvenientscha che impedescha l'andament da las fatschentas è la mancanza da spazi resp. da paraids per metter si curunas, stgaffas e caums che pussibilitassan da tegnair dapart las actas ed il material e facilitassan uschia ordvart la circulaziun. La segunda incunvenientscha pertutga il spazi insufficient per avunda maisas da lavur. Per ina gronda part da las fatschentas duvain nus formulars pli grondas e per scriver quints e glistas stuain nus avair a disposiziun documents voluminus. En pli promovessan maisas pli grondas per archivar ed ordinar ils numerus documents la lavur. Sco terz stuain nus cumparegliar u collaziunar permanentamain il mandat postal cun il biro ed il quint general e.u.v. per scriver e controllar ils quints mensils e las bilantschas correspudentas. Quai occupa il medem mument 2–4 funcziunaris e l'ulteriur persunal vegn consequentamain disturbà.»

En l'administraziun federala vegn scrit blier: glistas e documents senza fin che ston vegnir sortids. Controllar renda necessari curunas, fa canera – vuschs che cumpareglian glistas –, pretenda products spezials sco per exempel buls, dovra temp, ruaus e concentrasiun, per exempel per quintar.

Palpieri, scrivers, mobiglias en format da DIN

Las artgas da palpieri che vegnan duvradas per scriver èn d'in format pli grond che quellas dad oz. Quai chaschuna difficultads a l'Archiv federal che magazinescha tut las actas da l'administraziun federala. Las grondas artgas da palpieri ston vegnir deponidas en stgatlats spezialas. La normaziun dal palpieri deriva da l'on 1922 da la Germania (Institut tudestg per la normaziun DIN: formats dad A1 fin A7). Fin che las grondezzas da norma pon sa far valair dovri in temp ed era suenter l'on 1922 han per exempel ils cudeschs da controlla anc ditg in format memia grond – probablmain avev'ins cumprà in grond dumber d'exemplars. La norma da DIN influenzescha il mund dal biro a moda persistente: tut ils accessoris, ils perforaders, dentant era las maschinas da scriver e pli tard las maschinas da copiar vegnan concepids tenor questa norma. Era l'ordinatur federal che vegn produci dapi il 1908, patentà il 1989 da la firma Biella da Bienna, ha surpiglià il format DIN ed influenzescha danovamain il mobigliar da biro: l'autezza e la profunditad da las curunas sa drizza anc oz tenor las mesiras da l'ordinatur federal.

Ins scriva cun ina plima, sablun fin e pli tard ina ballabaina da stizzar sin in suttamaun da tgirom u palpieri da tolcas. Pli tard vegn tiers in cuntè per sgriflar ora la tinta. Mintgatant ha il pult ina garnitura per utensils da scriver e documents. Brevs dictadas, rapports e decisions vegnan stenografads. Archivalias da l'Archiv federal mussan ch'ins salva savens duas versiuns dal medem document, numnadamain ina en stenografia ed ina copia bella.

La preschentaziun:

Monica Bilfinger. Da la plima a la mieur dal computer. Il plaz da lavur en transfurmaziun. En: Uffizi federal per edifizis e logistica (ed.). Construcziuns federalas. L'architectura da la Svizra uffiziala. Turig 2016, p. 433–449.

Dapli infurmativs:

chatta.ch/?hiid=4266
www.chattà.ch

Il tipic uffizi d'antruras.

FOTO: RUTH RUDOLPH / PIXELIO

Da la plima a la mieur dal computer: istorgia culturala dal biro 1850–2000 (part 2)

Maschinas da scriber e computers en concurrenza da temp

Il 1885 organischesch'ins ina concurrenza per il med da scriber pli efficient: la scrittira a maun ed ina maschina da scriber da Remington ina cunter l'otra. Per evitar avantatgs per motivs linguistics dictesch'ins in text englais e mesira il temp. Il resultat è cler: in gudogn da temp marcant cun la maschina da scriber. «Ch'ins po guadagnarg temp cun la maschina è in fatg nummidavel per tut ils commembers dal Cussegl federal ch'han fatg part da l'experiment en l'avantchombra da la sala dal Cussegl naziunal. Nus regurdain al fatg ch'in scriptur fitg rutinà da la Chanzlia federala ha stui interromper la concurrenza cun signur Maas (agent da la fabrica da maschinas da scriber), perquai ch'el na pudeva betg pli suandar.»

La concurrenza ha per consequenza ch'ins cumpra spert las emprimas duas maschinas da scriber da Remington per l'Administraziun federala svizra. Uschia cumenza l'avanzament da la maschina da scriber. Da qua davent fan ins la copia bella dal dictat cun la maschina da scriber cun la pussaivladad da gist far pliras copias. Per las copias dov'ins palpieri da charvun e palpieri da trabat fitg fin. Las maschinas da scriber èn custavlas. Ins sviluppescha pia ina maisa cun ina surfatscha per la maschina da scriber che po vegnir sbassada mecanicain. Il medem mument pon ins trair da sutensi ina schalusia serrabla per serrar en la maschina da scriber suenter la lavur. Maschinas da scriber fan era canera. Ins lavura perquai en locals separads ed en lieus da scriber centrals. Ils scripturs enconusch'ins era vi da la vestgadira. Al cumenzament exista insatge sumegliant ad in'uniforma da birolists. Els portan mantels da lavur alvs, blaus u grischs – in tschert vestgi suren – e mongets alvs. Lavur da scriber vala da princip sco lavur netta ed empernaivla.

Il 1914 mancan maschinas da scriber per la mobilisaziun generala. Var 250 000 schuldads vegnan clamads al servetsch militar, ina gronda lavur administrativa. «Ins ha engaschà 35 novs collavuradors, las maschinas da scriber han ins prenda a fit. Las maschinas da scriber ch'èn vegnidas cumpradas en consequenza da la mobilisaziun vegnan reparadas e vendidas per in pretsch reduci a l'administraziun.»

Maschinas da scriber restan custavlas e vegnan reparadas er da la Centrala federala per stampats e material en l'agen lavuratori. Qua sa furma cun ils onns ina collezziun da maschinas da scriber impurtanta, pli tard vegnan tiers era maschinas da quintar e da dictar ed auters apparats ch'ins chatta oz en il Museum naziunal svizzer.

La maisa per la maschina da scriber sa sviluppescha vinavant: ella è vegnida pli pitschna, pli profunda e pli movibla. In grond pass è l'emprima maschina da scri-

ver electromecanica ils onns 1950 e la maschina da scriber cun chau ils onns 1960. Quests agids da scriber pretendan ina colliaziun electrica al plaz da lavur. Nagut na mida dentant uschè radicalmain il mund da lavur sco il computer che arriva ils onns 1970 en l'administraziun federala. Suenter in virvari inizial cun l'acquisiziun fundesch'ins in uffizi per coordinar ils programs d

a quest nov «med da scriber»: l'Uffizi federal d'informatica e telecomunicaziun. Spert èsi numnadain cler ch'i na va betg mo per scriber, arcunar e curreger pli facilmain texts, cifras e glistas, mabain per archivar texts e malets e cun l'invenziun da l'internet la finala era per ina comunicaziun totalmain nova entaifer ed ordai fer l'administraziun. Ins ha preditg il biro senza palpieri. Quai na succeda betg, ma tut ils process da lavur da l'administraziun èn pertutgads da grondas midadas chaschunadas dal svilup dal mund digital.

Novas incumbensas, adina dapli forzas da lavur

Dapi il 1848 crescha l'administraziun federala cuntinadamain, dad 84 piazzas l'onn 1857 sin var 34 000 piazzas da lavur l'onn 2015. Conclus ed ordinaziun han per consequenza adina dapli incumbensas che pon esser vaira specificas: uschia producescha la Fabrica federala da batter munaida – oz Swissmint – dapi il 1851 munaida, munaidas commemorativas e medaglias. La Topografia naziunala svizra – oz Swisstopo – elavura dapi l'onn 1865 chartas dal pajais. La Direcziun per construcziuns da la Confederaziun, resp. l'Uffizi da construcziuns federalas ed oz l'Uffizi federal per edifizis e logistica procuran dapi il 1888 per ils edifizis necessaris da la Confederaziun.

Glich dal nord per disegners

Oravant tut per las incumbensas da disegnar – sbos per munaidas, plans per projects da construcziuns civilas e militaras, chartas dissegnadas – è ina buna illuminaziun indispensabla. Quai chaschuna adina puspè reclamaziuns:

«Per exempel lavuran en duas stanzas che n'èn betg pli ladas ch'ina finestra trais disegners che sa lamentan che lur eglis pateschian da la glich fitg dischavantagiusa, e ch'els na possian betg adempir lur lavur tenor giavisch.»

L'edifizi a la Hallwylstrasse 4 a Berna ch'ins construescha l'onn 1889 per la Topografia naziunala svizra è drizza uschia ch'els disegners pon profitar da la buna glich dal nord sin lur surfatschas da lavur. Tut questas professiuns spezialas sa servan oz dal computer. Disegners, laborantas, directuras, schefs da partizun u emploiads, far glistas, controllar cifras: tut vegn fatg al computer. Il monitor pretendeva era relaziuns da glich spezialas. N'è pia sa midà gnanc uschè blier?

Ergonomia empè dad ierarchia

Il pult e la surga èn al cumenzament anc in pli ferm simbol per la posiziun ierarchica

La maschina da scriber – agid indispensabel en biro durant in entir tschientaner.

FOTOS PD

da lur «possessor». In schef da departament ha in pult cun chaschuttas, corpus lateral, ornà e surtratg cun lain nobel ed ina sutga pulstrada. Schefs da departament e directurs d'in uffizi han pli baud sco oz il dretg d'in agen biro cun uschenumnà mobigliar spezial. La sutga dal schef è pulstrada ed ha ina spunda auta e pusals. Fin al stgalim schef da partizun han ins anc ditg fatg questa differenza: anc ils onns 1970 e 1980 èn sutgas cun pusals in privilegi per persunas a partir da la classa da paja 24.

Cun l'arriv dal computer sesan ils collavuradors blier pli ditg davant lur monitor e la dumonda da l'ergonomia vegn pli impurtanta. Ils onns 1980 vegnan relaschadas las emprimas prescripziuns. Ellas na pertutgan betg mo l'ergonomia, mabain er la segirezza al plaz da lavur. Il pe da la sutga sto dapi lura stringentamain avair tschintg bratschs. Oz èn tut las sutgas pulstradas e spustablas en l'autozza e la profunditad, ergonomicas ed equipadas cun rollas.

Dal «ruver federal» a K100

Al cumenzament han las maisas da lavur simpel dals secretaris chommas turnicladas ed in simpel plat da la maisa. I dat maisas da laina da pign e maisas surtratgas, maisas grischas e savens maisas da star en pe. Fin ils onns 1930 cumpr'ins per mintga unitad da biro in agen mobigliar. Ils onns 1930 sviluppesch'ins l'emprim program da standard. Suenter ils plans da la Centrala federala per stampats e material datti in program da mobigliar da biro che vegn produci da laina da ruver, l'uschenumnà «ruver federal». A disposiziun statan pults da scriber cun in u dus corpus laterals, curunas autas stretgas cun schalusias verticalas e regals transversals per duas u trais retschas d'ordinatur che pon medemmain vegnir serrads cun schalusias. Il mobigliar vegn fatg da scrinaris locals tenor ils plans da Berna. La normaziun ha l'avantatg ch'il mobigliar po da tut temp vegnir duvrà en in auter lieu. El vegn administrà en in lieu central e marcà cun numers d'inventari sin plattinas da metal. Cun glistas controllsch'ins l'inventari che vegn magasinà centralmain per la reutilisaziun u mess d'ina vart. Var 10 000 emploiads da la Confederaziun èn sesids davos pults da ruver. L'onn 1971 publictescha la Centrala federala per stampats e material ina concurrenza per il sbos d'in nov program da mobigliar. La firma Max Zimmermann, Kleindöttingen, gudogna la concurrenza. L'emprima seria vegn fatga or da laina dad ulm. Da quel temp èn blers ulms en l'entira Europa infestads d'in bulie, uschia ch'il dumber da plantas sa reducescha fer-

mamain. Ins decida da producir il mobigliar cun ina surtratga da rascha artificziala empè dad ulm. Quai è il cumenzament da l'uschenumnà K100 (Kellco 100, seria da tuns grischs): ina maisa, in modul da discussiun radund, corpus sin rollas per metter sut la maisa en. È puspè stgaffas traversalas cun duas u trais curunas, cun in'autozza ed ina profunditad adattada a l'ordinatur federal.

La construcziun nova a l'Effingerstrasse 20 en il City West a Berna è l'emprim edifizi che vegn equipà cun quest mobigliar, dentant anc cun ils emprims models grisch stgirs (grisch 119). Ins sviluppescha vinavant il mobigliar e producescha el gia a partir da la segunda seria en in grisch pli cler (grisch 100) ch'è pli empernaivel per l'egl uman.

Multispace sco standard en l'avegnir

Ils onns 1990 cumenza il trend dals uschenumnads biros cumbinads: pitschens biros singuls cumpletts cun zonas da scuntrada. Ils locals dal Departament federal d'affars esteriurs ad Ausserholligen èn ils emprims che vegnan sutdividids uschia. Probablmain èn var 34 000 plazz da lavur da l'administraziun federala anc adina equipads cun il mobigliar K100.

E tge è l'avegnir dal plaz da lavur? En tge direcziun ch'il viadi pudess ir mussan las emprimas emprovas cun l'uschenumnà program da multispace che vegnan fatgas il 2015 en l'Uffizi federal per edifizis e logistica. Fin ussa cumpiglia in plaz da lavur nov meters quadrats, in'unitad da dus plazz da lavur duresch meters quadrats. Il trend va en direcziun dal biro da pliras persunas cun sis meters quadrats per plaz da lavur. Mo pli ina maisa cun computer vegn messa a disposiziun. Il telefon vegn adattà a la nova tecnologia, ils apparats da telefonar vegnan remplazzads cun ils uregliers che mintga collavurador porta. Per telefonar duain vegnir duvradas sutgas cun pusals pulstrads spezialmain per l'acustica. Per discussiuns servan inslas da sesida, ina sort da sutga cun ureglias surdimensionada cun dus plazz da seser in visavi l'auter, tranter in ina maisa. Inslas da lavur sumegliantas per lavur concentrada e differentas stanzas per differentas funcziuns – pia multispaces – cumpletteschan l'infrastructura. Surfatschas per deponer utensils datti mo paucas. En l'avegnir spetga forsà il plaz da lavur impersunal, perquai che collavuradors pon s'annunziar ed acceder a lur documents cun mintga computer. Il computer n'ha probablmain betg per consequenza ch'il plaz da lavur vegn abolì, ma forsà ha el per consequenza l'aboliziun pass a pass dal plaz da lavur individual.

«Construcziuns federalas» – ina publicaziun da l'Uffizi federal per edifizis e logistica

La chasa dal Cussegl federal a Berna è stada il 1857 l'emprim edifizi ch'è vegni construi per il giuven stadi federal. Ad ella èn suandads ulteriurs edifizis represchentativs per la Confederaziun: dal Politecnicum a Turitg sur il Palais de Justice a Losanna fin al Tribunal penal federal a Bellinzona. Ma era staziuns ed uffizis postals, casernas dal militar ed uffizis da dazi sco er ina rait da viafier e d'autostradas spessa fan part da l'ierta d'edifizis da la Confederaziun. Tut quai furma la memoria collectiva svizra ed intermediescha las valurs da noss pajais a l'exteriur.

Dapi il 1999 è l'Uffizi federal per edifizis e logistica responsabel per 2600 imobiglias che la Confederaziun posseda en Svizra ed a l'exteriur. Da quellas fan part chasas da biros per l'administraziun, ma er ils edifizis represchentativs da la Confederaziun enturn la Chasa federala e las ambassadas en l'entir mund. L'Uffizi federal per edifizis e logistica mantegna quests edifizis, als adattescha als basegns dal temp ed als engrondescha sche necessari. Numerusas construcziuns federalas èn monuments architectonics prezius che duain vegnir mantegnids e tgirads per la posteritad. Construir edifizis per la Confederaziun è dama daplì che mo metter a disposiziun surfatschas e spazis. Igl è in'incumbensa culturala.

En l'exposiziun ambulanta «Construcziuns federalas» dal 2016 ha l'Uffizi federal per edifizis e logistica dà in'invista en sia lavur. Quai è vegni fatg a maun d'ina selezziun d'edifizis ch'han mess las activitads da construcziun da la Confederaziun er en il context istoric. Il vast catalog d'exposiziun cuntegna er tut ils texts en versien rumantscha, tranter auter il tractat davart l'istorgia culturala dal biro ch'è vegnida preschentada qua en duas parts.

La preschentaziun:

Monica Bilfinger. Da la plima a la mieur dal computer. Il plaz da lavur en transfurmaziun. En: Uffizi federal per edifizis e logistica (ed.). Construcziuns federalas. L'architettura da la Svizra uffiziala. Turitg 2016, p. 433–449.

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=4266
www.chattà.ch

Il biro modern: en tschertga da l'equiliber tranter lieu da concentrasiun e da collavuraziun.

Tranter Milaun e Minca – en viadi tras las regiuns che furman «il cor da las Alps»

■ La cuminanza da lavur da las regiuns alpinas (ARGE ALP) è vegnida fundada l'onn 1972. En tut l'Europa è ella stada l'emprima fusiun cumparegliabla d'unitads statalas ed autonomas sin il plaun sut ils stadis nazionals e federals. Chatta preschenta ils purtrets dals singuls commembers da l'ARGE ALP. Igl èn quai il stadi liber Baviera; ils stadis federativs Tirol, Salzburg e Vorarlberg; las provinzas autonomas Bulsau-Tirol dal Sid e Trentino sco er la regiun Lombardia ed ils chantuns Grischun, Son Gagl e Tessin.

Lombardia

Situada en il center da l'Europa, è la Lombardia la regiun da l'Italia la pli ferm sviluppada e la pli ferm populada. Ina ritga ierta istorica e cuntradas fitg variadas la distinguan: passa 100'000 edifizis d'impurtanza per l'istorgia d'art u per l'istorgia sco claustras, turs e chastels, 10'000 edifizis e stabiliments sut protecciun da monuments, 9 Patrimonis mundials da l'UNESCO, passa 300 museums accessibels a la

publicitad sco er lais, territoris ruralis, ecosistems fluvials e chanals, collinas, pizs prealpini ed alpini.

La Lombardia è ina cuntrada cultivada marcada da lavur instancabla. L'uman ha construi terrassas e vias, chavà chanals, sauà prada ed emplantà plantas. Passa in quart dal territori èn surfatscha verda e parcs.

Per quest motiv è la Lombardia ina destinaziun turistica plain surpraisas: Tgi n'enconuscha betg il Dom da Milaun u il Teater da la Scala? Ma forsà na spetgan ins betg da scuvrir en tut la regiun stgazzis culturals, artisticas e natirals uschè excellentes e d'experimenter l'amur per chaussas concretas e bellas en la moda, en il design ed en l'innovaziun. L'ultima renconuschientscha internaziunala da las prestaziuns da la Lombardia è stada la surdada da l'Expo 2015 a Milaun: ina schanza da preschentar al mund in model, en il qual s'inscuntran il progress ed il mantegniment da l'ambient, la lavur ed il temp liber, l'ierta istorica e l'innovaziun tecnologica, las citads grondas e la natira intacta.

Tessin

Il Tessin, l'unic chantun da la Confederaziun svizra situà dal tutrafatg al sid da las Alps ed a medem temp – sper las valladas dal Grischun talian – l'unic chantun talian, ha dus cunfini: las Alps al nord ed il cunfin politic al sid. Il chantun traversa impurtantas vias da traffic europeicas: la viafier e l'autostrada dal Gottard sco er l'autostrada dal San Bernardino.

Il chantun Tessin è in liom tranter differentas culturas e quinta tar las regiuns europeicas cun il potenzial da svilup il pli grond. Per pudair ademplir il meglier pussaivel sia funcziun sco intermediari

Impressiun da las Dolomitas (Villnöss).

FOTO: PD

e sco partenari da las regiuns vischinas investescha il chantun sistematicamain per sviluppar las cumpetenzas e las qualificaziuns professiunalas da ses abitants. Las trais citads las pli impurtantas èn la chapitala chantunala Bellinzona (cun ses chastels ch'èn Patrimoni cultural mundial da l'UNESCO), Lugano, la piazza da finanzas la terz gronda da la Svizra, e Locarno, nua ch'è il festival da films ha lieu mintg'onn. Lugano sper il lai dal medem num e Locarno al Lago Maggiore èn destinaziuns turisticas fitg apprezzadas grazia a lur clima mediterran.

Trentino

Las Dolomitas n'èn betg vegnidas inscrites mo casualmain en la glista dal Patrimoni natural mundial da l'UNESCO. En questa cuntrada natirala unica, enconuscha sin l'entir mund per ses panoramas impressiunants e per ses ecosistems prezios, vivan l'uman e la natira ensem en armonia dapi millennis. Il Trentino, ina pitschna provinza autonoma en il center da quest spazi natural custaveil, porscha a ses giasts derivants da l'Italia e da l'exteriur dapi ditg in'infrastructura turistica moderna. Stgazzis da la natira unics spetgan ils visitaders: gauds, lais, grippa e torrents. In dals territoris ils pli enconuschents dal mund è senza dubi il Lai da Garda, dal qual la part la pli al nord è situada en il Trentino. Il clima miaivel durant l'entir onn e las particularitads da la cuntrada che dastgan valair sco tachel Mar Mediterrana al pe da las Dolomitas, rendan il Lai da Garda ina destinaziun apreciada per amatur da sport, ma er per persunas che tshertgan recreaziun senza stuair desister dal stil da vita talian.

Numerusas occurrenzas culturalas excellentas cumpletteschan durant la stad las ovras d'art preziosas sco ils chastels, las baselgas, las turs ed ils lieus da stgava-

ments archeologics. Da menziunar è er ils products agriculs sco la maila, enconuscha sin l'entir mund, u ils excellentes vins alvs e cotschens.

Tirol dal Sid

La convivenza da dus spazis culturals caracterisescha decisivamain il territori al sid dal Brenner. Il Tirol dal Sid è marcà d'influenzas alpinas e mediterranas. Quai s'exprima tant en la cuntrada sco er en la cuschina ed en la mentalitad da ses abitants.

Tranter il Brenner e Salurn viva e lavura ina populaziun da circa in mez milliun persunas; sper las gruppas etnicas tudestga e taliana exista er la cuminanza ladina en la Val Gardèina ed en la Val Badia. Trais èn pia er las linguas uffizialas: tudestg, talian e ladin. La provinza giuuda ina vasta autonomia ed è sa sviluppada en blers regards sco regiun exemplarica da l'Europa. Circa 12 pertschient da la raccolta da maila en l'Uniu europeica vegnan producids en la provinza da Bulsau, il territori da cultivaziun il pli grond da l'Europa. Il turissem è il motor economic numer 1 e carmala mintg'onn passa 5 milliuns giasts en il Tirol dal Sid. Dapi l'onn 2009 posseda la provinza cun las Dolomitas er in Patrimoni natural mundial da l'UNESCO.

Grischun

Il Grischun signifitgescha multifariadad: L'unic chantun svizzer triling cun las linguas uffizialas tudestg, rumantsch e talian è la regiun da vacanzas la pli gronda da la Svizra. Il Grischun signifitgescha muntognas imposantas e lieus da vacanzas da renum mundial sco San Murezzan u Tavau, dantant er lieus «pitschens e fins» cun in agen scharm. L'enviern è il Grischun in paradys per il sport da skis, la stad per viandar, ir cun velo da muntogna u per far wellness.

Il Grischun è natira pura: En il pajais dals capricorns hai num d'explorar 615 lais, passa 900 muntognas e 150 vals. Grondas attracziuns turisticas èn per exempel la funtauna dal Rain, la Ruinaulta sco «Grand Canyon» da la Svizra, la Viamala u il Parc nazional svizzer sco territori selvadi il pli grond dal pajais e sco parc nazional il pli vegl da las Alps.

Sco pajais da transit ha garantì il Grischun cun ses pass da vegl ennà il barat tranter il nord ed il sid. Pertutgant la tecnica da traffic è oz impurtanta spezialmain la Viafier retica. Sin la rait da 384 kilometers lunghezza pon ins observar numerusas construcziuns artificialas, e dapi l'onn 2008 fa part la lingia da l'Alvra e dal Bernina dal Patrimoni mundial da l'UNESCO.

Son Gagl

Situà tranter ils quatter pajais confinants Svizra, Germania, Austria e Principadi da Liechtenstein, è il chantun Son Gagl ina «Svizra en miniatura». El sa cumpona da differentas regiuns che sa cumpletteschan bain. Er areguard la cuntrada è il chantun varià: Il sid è marcà da valladas, tras las qualas culan il Rain, la Thur, la Linth e la Seez, il nord è ina cuntrada da collinas miaivla furmada da glatschers.

Il chantun Son Gagl è il spazi economic il sisavel grond da la Svizra e quinta tar las plazzas las pli productivas da l'Europa. Ditg è la regiun stada in center internaziunala da l'industria da textili. Anc oz èn ils pizs da Son Gagl ina da las textilias las pli preziosas.

La citad da Son Gagl è in center cultural. La baselgia e la biblioteca claustrala sco er il district claustral fan part dal Patrimoni cultural mundial da l'UNESCO. Er il teater professiunel il pli vegl da la Svizra sa chatta en la chapitala dal chantun. Las regiuns cumpletteschan la purschida cun teaters pli pitschens, cun museums sco er cun diversas tradiziuns.

Vorarlberg

Il Vorarlberg è ina regiun innovativa ed autamain industrialisada cun ina gronda conscienza da sia tradiziun. Al cunfin cun la Svizra, cun la Germania e cun il Liechtenstein è questa regiun sa sviluppada als ultims onns ad in ferm lieu economic al vest da l'Austria, cun ina diversitad culturala e cun ina cumbinaziun unica d'in stil da viver urban e d'ina genuinadad recreativa.

Il center da la regiun è l'aglomeraziun Val dal Rain-Walgau cun las citads Bregenz, Dornbirn, Hohenems, Feldkirch e Bludenz. Quest spazi economic e cultural fitg animà vegn cumpletà da las culissas muntagnardas imposantas dal Montafun, da l'Arlberg, dal Bregenzerwald e dal Kleinwalsertal.

Tirol

12 640 km² grond, 9 districts, 279 vischnancas e passa 700 000 abitants, 130 000 famiglias cun uffants en circa 290 000 chasadas. Il Tirol è in spazi da viver ed economic situà en il cor da las Alps ed en il center da l'Europa.

Da la qualitat da viver tirolaisa fa part ina natira intacta gist tuttina sco diversas pussaivladads da passentar il temp liber e diversas purschidas da furmaziun. Ma qualitat da viver signifitga er segirezza: Il Tirol, la regiun muntagnarda, è in bel pajais, dantant er smanatschà da privels da la natira. Mo 12 pertschient da la surfatscha territoriala è zona d'abitadi perma-

nent. Perquai fa il pajais tut per proteger ils umans, per prevaier meglier ils privels e per pudair gidar svelto ed effectivamain en il cas urgent.

Interpresas modernas da renum mundial, artisanadi vivi, in turissem pulsan ed in'agricultura che funcziuna bain èn las pitgas purtandas da la structura economica.

Salzburg

Salzburg ha survegni ses num da sia funtauna principala d'entradas, la producziun da sal; oz è la regiun enconuscha sin l'entir mund cunzunt sco lieu da naschientscha da Wolfgang Amadeus Mozart e pervi da l'enconuscha festival da Salzburg. Las bellezzas da la natira, las numerusas attracziuns, la vasta purschida d'activitads da temp liber, l'istorgia da lunga tradiziun sco er la ritga ierta da cultura populara furman la basa per il success da la regiun turistica cun onn per onn circa 24 milliuns pernottaziuns.

Salzburg è er economicamain in stadi federativ ferm. Manaschis pitschens e mesauns èn la pitga principala da l'economia. Bliers instituts da scolaziun e da perscrutaziun e quatter universitads han qua lur sedia.

Il festival da Salzburg carmala mintg'onn amatur da la musica. Personalitads sco Wolfgang Amadeus Mozart, Herbert von Karajan, Christian Doppler, Michael Haydn, Dietrich Mateschitz u Hermann Maier eran ed èn da chasa qua. Tranter las attracziuns las pli bain frequentadas èn per exempel la citad veglia da Salzburg (Patrimoni mundial da l'UNESCO), la fortezza Hohensalzburg, la via aulalpina dal Grossglockner, il parc nazional Hohe Tauern, las cascadas da Krimml, il grond cuvel da glatsch «Eisriesenwelt» sco er numerusas turs e numerus chastels.

Baviera

La Baviera cumbinescha ina natira intacta cun ina vita pulsanta. Il panorama alpin e la culissa grippusa da la «Svizra franco» caracteriseschan la vista da la Baviera gist tuttina sco sias cuntradas fluvialas enturn il Main, il Danubi ed enturn la cuntrada da lais da la Baviera Sura. Passa 34 milliuns persunas han visità l'onn 2015 la destinaziun da vacanzas preferida da tut la Germania. La Baviera porscha cuntradas magnificas, cundiziuns optimalas per far sport e per sa recrear, ritgas ovras d'art e stgazzis culturals sco er, natiralmain, l'ospitalitad bavaraia.

Las duas regiuns metropolitanas da Minca e da Nürnberg èn lieus economicas che prospereschan e centers culturals da renum mundial. Cun ina rata da creschientscha dal product nazional brut real en l'atezza da 12,3 pertschient da l'onn 2010 fin l'onn 2015 occupa il stadi liber Baviera cun lunga distanza l'emprima posiziun en la cumparegliaziun dals stadis federativs ed è il motor da creschientscha da la Germania.

Art chattan ins en Baviera adina e d'apertut. Chastels pumpus e catedralas festivas caracteriseschan las citads bavaraies. Ils museums da la Baviera dattan sutretg a stgazzis artisticas da tut las parts dal pajais, da tut las epocas e da tut ils stils.

Mintg'onn carmala la Festa d'october passa 6 milliuns visitaders da tut ils continents a Minca. La festa populara la pli enconuscha dal mund vala cun rashun sco simbol da la cumpagnia bavaraia.

La preschentaaziun:
Dossier «Las regiuns da l'Arge Alp».

Dapli infurmaziuns:
chatta.ch/?hiid=2391
www.chatta.ch

Salzburg – lieu da naschientscha da Mozart.

FOTO: PD

Terratrembels en Svizra

Tips da cumportament ed ulteriuras infurmaziuns davart la protecziun cunter terratrembels

■ **Terratrembels datti, perquai che la tensiun per lung da rupturas en la crusta da la terra sa stargia andetgmain. Perquai che las plattas tectonicas èn permanentamain en moviment, sa furma en las stresas da crap ina tensiun da tuttas duas varts d'ina ruptura.** Sche questa tensiun è gronda avunda, sa stargia ella cun in moviment andetg e brusc. L'energia seismica che vegn libra sa derasa en furma d'ondas tras la terra e per lung da la surfatscha da la terra e chaschuna las vibraziuns che vegnan percepidas sco terratrembel.

Il Servetsch seismologic svizzer surveglia la situaziun da terratrembels en Svizra ed alarmescha en cas da terratrembel la publicitad, las autoritads e las medias davart il lieu, la fermezza ed ils effects pussaivels. Terratrembels na po ins fin oz ni prognostigar ni evituar.

En Svizra vegn la periclitaziun tras terratrembels taxada sco moderada fin mesauna. Ils blers terratrembels èn uschè debels ch'els na vegnan strusch percepidi da la populaziun. Tuttina poi dar en tut las regiuns da la

Svizra terratrembels fermes che pon chaschunar gronds donns. Il Vallais, la regiun da Basilea, la Svizra Centrala, l'Engiadina, il Grischun Central e la Val dal Rain songagliaisa valan sco territoris cun ina periclitaziun augmentada. Sin l'uschenumnada charta da periclitaziun dal Servetsch seismologic svizzer è inditgà quant gronda che la periclitaziun tras terratrembels è en mintga singula regiun.

Terratrembels capitau senza preavertiment e pon donnai gronds territoris. Pervi da la colonisaziun spessa en Svizra sco er pervi da las grondas valurs materialas (edifizis, infrastruttura e.u.v.) è avant maun in grond potenzial da donns. En cas d'in terratrembel d'ina fermezza da 5,5 fin 6 sin la scala da Richter quintan las reassuranzas cun donns en l'autezza da 7 milliardas francs, en cas d'in terratrembel d'ina fermezza da 6 fin 6,5 fan ellas quint cun ina somma da donns da 40 milliardas francs.

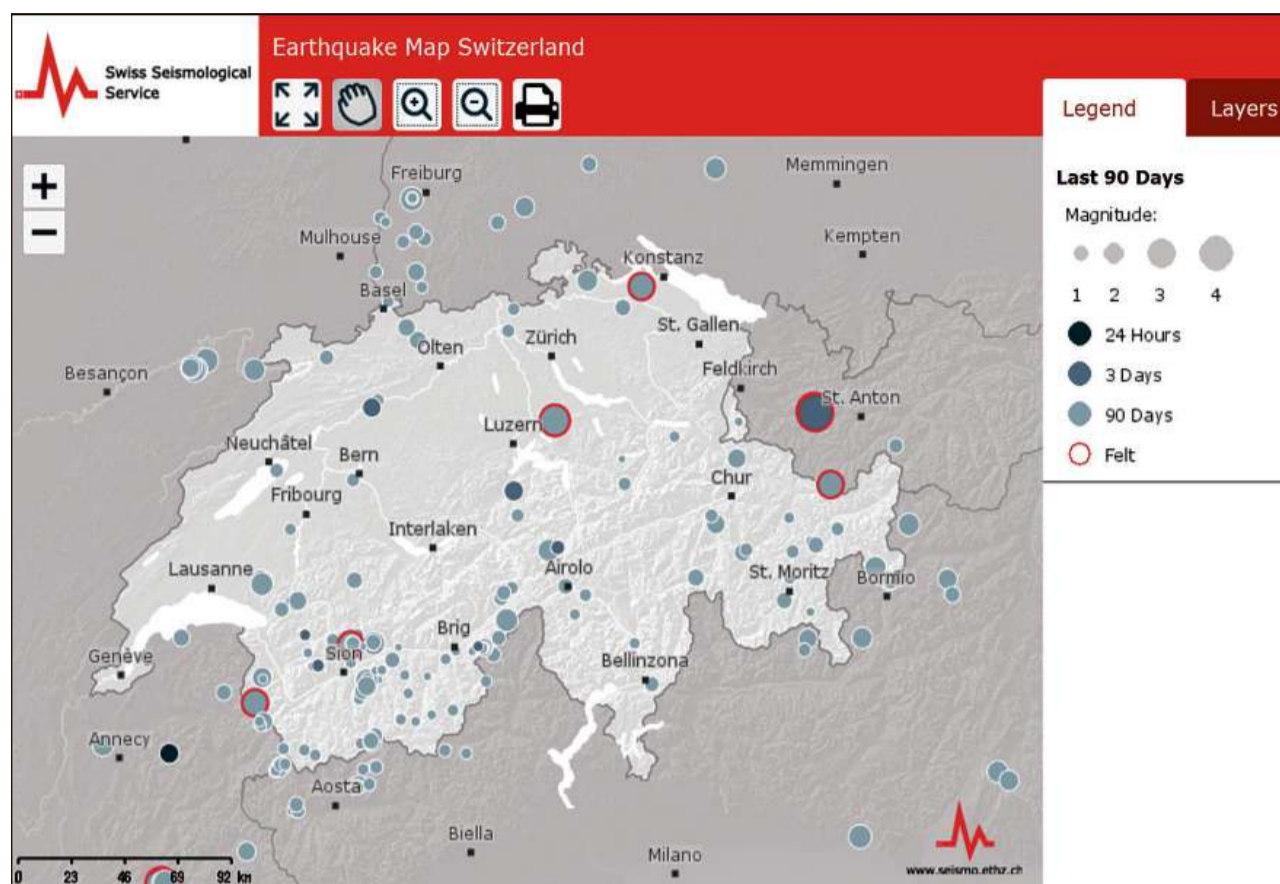
Nivels da privel da terratrembels

Ils nivels da privel sa refereschan a l'intensitad d'in terratrembel en ina tscherza regiun d'avertiment. L'intensitad è ina mesura per ils effects d'in terratrembel. Sin ina scala da 12 stgalims descriva ella las consequenzas da la vibraziun per ils umans e per ils edificis en in tschert lieu. In terratrembel ha mintgama in magnituda (fermezza) e per regla differentas valurs d'intensitad. L'intensitad la pli gronda vegn per ordinari cuntanschida en il lieu dal terratrembel (epicenter) e sa reducescha, pli lunsch davent ch'ins s'allontanescha da l'epicenter.

Il Servetsch seismologic svizzer stima per mintga regiun d'avertiment l'intensitad en il center da la regiun e l'attribuescha sin basa da quai in tschert nivel da privel. Ils nivels da privel n'inditeschan betg la periclitaziun tras in terratrembel. En general èn pussaivels mintga mument donns tras stremblidas pli grondas.

Nagin nivel da privel signifitga ch'è na stattan a disposiziun naginas annunzias d'avis per terratrembels cun ina magnituda da 2,5 u dapli per la regiun d'avertiment dumandada. La periclitaziun tras in terratrembel descriva perencunter profilacticamain quant savens e cun tge fermezza che las stremblidas pudessan avair lieu entaifer ina perioda definida en in lieu defini.

Infurmaziuns davart terratrembels cun ina magnituda sut 2,5 na vegnan betg publicadas sin il portal privels-na-

Sin la pagina dal Servetsch seismologic svizzer (www.seismo.ethz.ch) stat a disposiziun ina charta interactiva che vegn actualisada cuntinuadamain.

tira.ch. Questas infurmaziuns stattan dentant a disposiziun da tut temp sin www.seismo.ethz.ch.

Nivel da privel 1 (pitschen privel u nagin privel): Vegn percepi da paucas persunas. Cun donns vi d'edifizis n'èsi betg da far quint; intensitad III. Ina tala intensitad po vegnir cuntanschida tras terratrembels cun ina magnituda a partir da circa 2,5.

Nivel da privel 2 (privel moderà): Po vegnir percepi en cas singuls en il liber, en edificis da bleras persunas. Cun donns vi d'edifizis n'èsi per regla betg da far quint. Intensitad IV (terratrembels cun ina magnituda a partir da circa 3,5).

Nivel da privel 3 (privel considerabel): I po dar donns pli pitschens vi d'edifizis pli debels. A l'intern dals edificis poi dar donns tras objects che crodan giu. Il terratrembel sentan ins lunsch enturn, persunas tschiffan eventualmain tema. Quests effects correspundan ad intensitads da V u VI. Questas intensitads pon vegnir cuntanschidas tras terratrembels cun ina magnituda a partir da circa 4.

Nivel da privel 4 (grond privel): I po dar donns vi d'edifizis sco sfessas en la liadira da la fatschada. Tar edificis pli debels poi dar sfessas pli grondas en ils mirs ed igl è da quintar che parais da trapart sballunian. A l'intern dals edificis datti probablmain donns tras objects che crodan giu. Il terratrembel sentan ins ferm, persunas tschiffan tema. Quests effects correspundan ad intensitad da VII. Ina tala intensitad po vegnir cuntanschida tras terratrembels cun ina magnituda a partir da circa 4,7.

Nivel da privel 5 (fitg grond privel): Igl è da far quint cun grevs donns vi d'edifizis, er vi d'edifizis solids, ed ils edificis pon sballunar. Il terratrembel sentan ins ordvart ferm, persunas tschiffan tema e perdan l'equiliber. Quests effects correspundan ad intensitad da VIII u dapli. Ina tala intensitad po vegnir cuntanschida tras terratrembels cun ina magnituda a partir da circa 5,4 u dapli.

Recumandaziuns da cumportament

Avant in terratrembel

Terratrembels na sa laschan betg predir. Cun procurar ch'edifizis vegnian costruidi uschia ch'els pon resistar a terratrembels, cun guardar ch'objects sajan francads e ch'utensils per cas d'urgenza stettian a disposiziun, gidais Vus a reducir las consequenzas ed ils donns en cas d'in terratrembel.

Edifizis novs, midadas d'edifizis e sanaziuns: La meglra protecziun cunter las

consequenzas d'in terratrembel è quella da construir ils edificis uschia ch'els pon resistar a terratrembels. La finamira suprema da questa moda da construcziun è d'impedir ch'in edificis sballunia e ch'è d'impedir qua tras blessads e morts. In'assicuranza da donns da terratrembels è in'ulteriura pussaivladad per reducir la ristga (finanzia) persunala.

Privels a l'intern da l'edifizis: Segirar objects che vegnan donnaiads e/u crodan giu pervi da las vibraziuns e che chaschunan uschia blessuras. Quai è per exempel cuvridas dal palantschieu sur, regals e lur cuntegn, televisiuns ed apparats da musica u illuminaziuns.

Esser preparà (per terratrembels ed autras situaziuns d'urgenza): Ponderar co ch'ins duess sa cumportar durant in terratrembel; savair nua che las spinas principalas ed ils interrupturs principalas da gas, d'aua e d'electricitad èn e savair co ch'ins serra quels; avair a disposiziun provisiuns d'urgenza.

Durant in terratrembel

En edificis: Ir en in lieu segir (p.ex. sut ina maia stabila) e restar calm; far attentziun d'objects che crodan giu u cupitgan (p.ex. regals, mobiglias grevas, televisiuns ed apparats da musica u illuminaziuns) e tegnair distanza da fanestras e da parais da vaider che pudessan rumper; bandunar l'edifizis mo, sch'èls conturns èn segirs (p.ex. sch'è na crodan giu nagins ulteriurs objects sco tievlas u quadrels).

Al liber: Restar al liber, betg fugir en in edificis; tegnair distanza d'edifizis, punts, pitgas electricas, grondas plantas ed autras chaussas che pudessan sballunar u crudar giu; sper auas: bandunar il sector da la riva.

En vehichels: Fermar il vehichel e betg bandunar quel durant il terratrembel; tegnair distanza da punts, sutpassadis, tunnels ed edificis a l'ur da la via.

Suenter in terratrembel

Restar calm, prestai agid, faschai quint cun terratrembels posteriurs, guardai, sche Voss edificis ha eventuals donns, ed As infurmai sur radio e televisiun.

En il territori donnegia: Restar calm e prestar agid, senza periclar sasez; far quint cun terratrembels posteriurs; guardar sche l'edifizis ha donns ed, en cas da donns pli grondas, bandunar l'edifizis (eventualmain po l'edifizis sballunar u na resista betg pli ad in ulterior terratrembel); far attentziun cun bandunar l'edifizis (parts dals mirs, travs dal tetg, tievlas u quadrels e.u.v. pudessan crudar giu); gu-

ardar sch'i dat feu en l'edifizis ed en ils conturns (sche pussaivel stizzar feu pli pitschens e/u almar il pumpiers); controllar, sche las lingias da gas, d'aua e d'electricitad èn donnaiadas; serrar las lingias en cas da suspect.

Ordaifer il territori donnegia: Restar calm; far quint cun terratrembels posteriurs; s'infurmar sur radio e televisiun; tegnair distanza dal territori donnegia; telefonar mo en cas d'urgenza (la rait vegn ad esser surchargiada e duess restar libra per cas d'urgenza per propi); far quint cun interrupziuns da l'electricitad.

Respostas a dumondas frequentas

Pertge datti terratrembels? La surfatscha da la terra sa cumpona da plattas tectonicas che sa spostan ina cunter l'otra. Als urs da las plattas datti terratrembels, cura che las tensiuns surpassan la capacitad da resistenza dal material. Ils terratrembels èn il resultat da la ruttadira brusca dal crap.

Pertge datti terratrembels en Svizra? La platta africana rotescha en direcziun cuntraria a l'ura, e perquai che l'Italia e l'Adria fan part da questa platta, è la regiun alpina suttaosta ad ina pressiu nà dal sid. Cura che las tensiuns èn memia grondas, datti in terratrembel.

Quants terratrembels datti en Svizra? Il Servetsch seismologic svizzer registrescha cun sia rait da staziuns var 500 terratrembels l'onni; da quels vegn dentant mo in bun tozzel percepi da la populaziun. La glista dals terratrembels actuals en Svizra è accessibla sut www.seismo.ethz.ch.

Nua chat jau il catalog dals terratrembels istorics en Svizra? Sut ECOS, il catalog dals terratrembels da la Svizra e dals pajais confinants; quel è medemamain accessibel sut www.seismo.ethz.ch. El cuntogna las suandantas funtaunas: catalog dals terratrembels istorics da la Svizra cun terratrembels a partir da l'onni 250 s. Cr.; annalas da la Cumissiun seismologica svizra dapi il 1879; localisaziuns da terratrembels da la rait instrumentala dal Servetsch seismologic svizzer dapi il 1975; cumpletaziuns da 12 catalogs dals terratrembels da pajais vischins ed agenturas internaziunalas.

Co vegn inditgada la fermezza d'in terratrembel? La fermezza d'in terratrembel vegn descritta cun duas grondezzas fundamentalmain differentas. D'ina vart è quai la magnituda – ina mesura per l'energia seismica che vegn libra en il center. Ella vegn calculada a basa da las oscillaziuns maximalas dals seismograms. Ella è

vegnida introducida dal seismolog da la California C. Richter e vegn perquai inditgada sco valur sin la scala da Richter. Da l'otra vart vegn discurs da l'intensitad che descriva l'effect dal terratrembel sin l'uman, sin la natira e sin ils edificis. Ils effects vegnan classificats a norma d'ina scala d'intensitad da 12 stgalims. Las duas scalas las pli frequentas èn la scala EMS98 e la scala da Mercalli. Sin plaun internaziunal vegnan terratrembels fin ad ina magnituda da 3,5 classificats sco levs, a partir da 3,5 fin 6,0 sco mesauns ed a partir da 6 sco fermes.

A partir da tge magnituda vegn in terratrembel percepi? En general vegnan percepidi terratrembels a partir d'ina magnituda da 3; sch'ins sa chatta en la vischinanza d'in epicenter gia a partir da 2,5. Terratrembels cun magnitudas tranter 4 e 5 pon vegnir percepidi en in conturn da fin a 200 km, a partir d'ina magnituda > 5 en ina distanza da plirs tschients kilometers. Ma igl è era gia vegnids percepidi terratrembels cun ina magnituda da stgars 2.

Tegen è stà il pli ferm terratrembel? Il terratrembel da Chile dal 1960 cun ina magnituda da 9,6 è stà il pli ferm terratrembel dal davos tschientaner; el ha chaschunà ina ruttadira dal terren da passa 1500 km.

Quants terratrembels posteriurs datti? Suenter fermes terratrembels datti savens terratrembels posteriurs, per part plirs millis, la maioritad dad els n'è dentant betg perceptibla. Cun il temp (emnas fin mais) sa reduceschan il dumber e la fermezza dals terratrembels posteriurs.

Datti en Svizra era fermes terratrembels? L'experiencescha mussa ch'i dat en Svizra mintg'onn plirs terratrembels cun magnitudas da 3 fin 4. Var mintga 10 onns vegn quint cun in terratrembel d'ina magnituda da passa 5. Il terratrembel da Basilea da l'onni 1356 ha cuntanschì ina magnituda da var 6,5.

Èsi pussaivel da prevair terratrembels? I n'è betg pussaivel da prevair terratrembels, ma ins po determinar zonas, nua che la probabladad d'in terratrembel è pli gronda u pli pitschna ch'èn autras.

Èsi pussaivel da prevair terratrembels sin fundament dal cumportament dals animals? Tscherts animals èn segiramain pli sensibels ch'èls umans, ma els sentan era mo chaussas ch'ins po mesurar fiscalmain. Fin ussa n'han ni mesuraziuns fiscalas ni observaziuns d'animals manà a previsiuns segiras da terratrembels.

Co ma poss jau proteger da terratrembels? Ils terratrembels sco tals n'èn betg privlus, ma ils bajetgs che dattan ensemen pon chaschunar gronds donns ed immensas suffritschas. Ina prevenziun efficazia sto perquai cumenzar cun la planisaziun e la construcziun da bajetgs resistents. L'applicaziun da las normas da construcziun è indispensabla.

Co ma cumport jau en cas d'in terratrembel? Qua in pèr reglas da cumportament fundamentalas:

Sche Vus essas en in bajetg, restai endadens – stai sut in rom da l'isch u sut ina mobiglia massiva (p.ex. maia u letg) e giai davent da las fanestras; sche Vus essas or en il liber, giai davent da bajetgs e lingias d'electricitad; sche Vus essas en l'auto, As fermai precautamain en in lieu segir (betg sut u sin ina punt, sut ina planta etc.) e restai en l'auto fin ch'il terratrembel è passà; sche Vus essas en las muntognas, observai bain tge che succede enturn Vus ed As protegiadi da crudadas da crappa, sbuvadadas u plantas crudantas.

La presentaziun:
Dossier «Terratrembels».

Dapli infurmaziuns:
chatta.ch/?hiid=2913
www.chattà.ch

«Grischun – il miracul blau»

Dar a l'aua ina plattafurma cun nudar tras ils 200 lais ils pli gronds dal chantun

■ Il project «Grischun – il miracul blau» ha vuli reunir ils differents interess da l'economia, dal turissem, da l'ambient e da la cultura, e quai cun il messadi «Sch'insatge ma plascha, alura stim ed apprezzesch jau er quai». Davent dals 4 da fanadur fin ils 23 d'avust 2008 è Ernst Bromeis-Camichel nudà tras ils 200 lais ils pli gronds dal Grischun. La tura da nudar ha manà da la Bregaglia en direziun d'Andeer/Viamala – Valragn – Valle Mesolcina e Val Calanca – Surselva – La Punt/Tumein – Tumleasta – Casti – Savognin – Engiadina'Ota – Poschiavo – Bravuogn – Zernez – Val Müstair – Engiadina Bassa/ Scuol – Claustra/Tavau – Partenz – Scantveg – Lai – Cuira.

«Grischun – il miracul blau» ha avischinà l'aua als umans – ma er ils umans a l'aua. En rom dal project èn vegnids tematisads ed intermediads ils suandants messadis: Mantegnair il Grischun sco tgina d'aua da l'Europa (aspect ecologic); far enconuscent il Grischun sco destinaziun da l'aua (aspect turistic); far enconuscent il Grischun sco funtauna d'aua (aspect economic); far enconuscent il Grischun sco chantun da l'aua (aspect geografic).

La finamira è stà da mussar als umans la bellezza da quest element, betg il davos er tras ina documentaziun fotografica impressiuanta ed ina publicaziun plurilingua, da la quala derivan las suandantas notizias da diari.

Betg propi in di da paus...

9 da fanadur: Dis da paus hai jau m'imaginà ed er planisà in pau auter: L'ensolver a partir da las 8.00 uras è anc stà «comme il faut». Silsunter hai jau spert vuli liquidar la lavur da biro per esser anc avant las 11.00 a Cuira. Ma igl è vegnì auter: Fin las 11.30 èn ils dus supporters «frestgs» Andy Wirth, Kasper Stettler ed jau restads ad Andeer per ademplir divers giavischs. Surtut ils contacts cun las medias ch'il project «Grischun – il miracul blau» generescha da preschent, surpassan mias pli autas spetgas. Sche tut las contribuziuns vegnan realisadas, po «Grischun – il miracul blau» sa legrar sin rapports en numerusas medias regionalas, chantunalas e nazionalas.

In pleonassem u «Chars turisticichers en il Grischun»

20 da fanadur: Durant la descensiu dal Lai Blau (sur il Pass dal Lucmagn) m'è ida tras il chau la suandanta istorgia che para forsa in zic speziala: pertge legiain nus en ils numerus flyers, en tut las brochuras da reclama ed en mintga catalog da vacanzas adina puspè: «Visitai il bel-

lezza Lai Blau» – «Faschai in'excursiu cun l'entira famiglia al bel Lai Grond» – «Il tip da l'emna: far bogn en il grondius Lag la Cresta?»

Sco tar il schimmel alv, la culla radunda u gist tar ils bels lais da muntogna na fai insumma betg basegn da scriver ch'els sajan «bels, unicis u grondius». Els èn simplamain bels. Basta. Jau n'hai anc betg scuvert in lai che n'avev betg merità il predicat «bel». Pia, chars turisticichers, «bel, grondius, unic, sensaziunal» en connex cun lais da muntogna e prospects da reclama è out, in è la confidenza en sazez, er per il turissem.

Dal Pass dal Lucmagn essan nus ids cun ils velos fin a Mustér e sunter si Sedrun, il punct da partenza per l'etappa a la tgina dal Rain. Dal rest han gi lieu questa fin d'emna ils emprims gieus d'aua a Lai. Ils uffants han gi grondtschaffen da la tur d'aua e dals tgeiels d'aua – al (bel, sensaziunal, unic) Lai da Lai.

Aut, pli aut, il pli aut

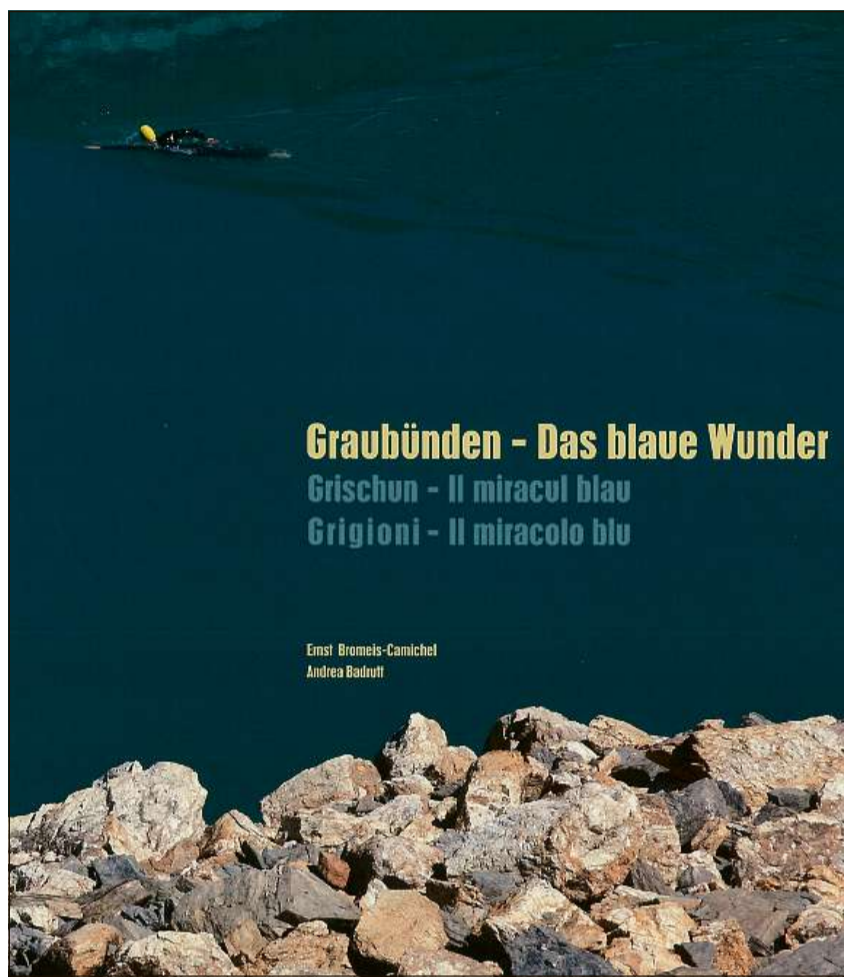
23 da fanadur: La Surselva è ina dira nuscha. Jau fatsch mintga di meters d'aua senza fin per arivar als differents lais. Durant l'etappa cun Norbert Waser (mardi, ils 22 da fanadur) mussa il GPS la saira a las diesch 3100 meters d'aua. L'etappa dad oz, ils 23 da fanadur, è stada in «zic» pli simpla, ma tuttina mussa il GPS puspè passa 2000 meters d'aua.

Davent da Trun al fund da la val ensi vers Sursaiusa fin l'alp sin 2020 m.s.m. hai jau senti las chommas ina u l'otra giada. Sunter hai gi num ir da la val en ed ensi fin a 2600 m.s.m. a «Bi da Seeli», il punct da culminaziun. «Bi da Seeli» è er stà il punct da return da l'etappa dad oz. Sin la via da return sut il Piz Val Gronda sun jau anc nudà tras il Lai Blau ed il Lai Nair. Il Lai Blau n'è betg adina blau, ma mida color tut tenor l'irradiazion dal sulegl u la nivlusedad: ina giada blau, alura verd u nair. Il Lai Nair è dentant restà fidaivel a ses num l'entir di: in'aua stgira cun blera glitta, lozza e channa.

Nagut n'è etern

24 da fanadur: Il «Lag da Camutschs» era nossa gronda finamira. In lai lunsch davent da las sendas da viandar, situà sur il lai da fermada da Pigniu en in lieu da bellezza amez l'arena da muntogna gist sut il Hausstock. Il di ha cumenzà sco previs: svelta ascensiu cun velo davent da Tavanasa fin Breil, nua che jau sun nudà tras il lai.

Alura essan nus ids tuts ensem cun ils velos fin l'Alp Sura sur Andiaast sin 2061 m.s.m. Norbert Waser dal Bündner Tagblatt, Erwin Gantenbein da las Ovras electricas da Turitg, Ruedi Frehner da la Banca Chantunala Grischuna ed jau eran svelti per via. Alura essan nus ids vinavant a pe. Tuts che sa legravan sin il Lag da Camutschs.

Frontispizi da la publicaziun che preschenta l'andament dal project en text e maletg.

Curt avant las 13.00 hai jau gi ina fom naira, ma il patratg da pudair giudar il gentar cun vista sin il lai m'ha anc ina giada dà nov schlantsch. Mo anc surmuntar duas pitschnas muschnas e lura vesain nus il lai. – Ma nua è el? Qua stuess tuttina esser in lai. La charta, il sistem da navigaziun GPS, google map, tuts mussan sin il Lag da Camutschs – il lai n'è però nagliur. Nus eran tut stuts ch'insatge aveva apparentamain tratg ora il grond stapun. L'aua era svanida. Nagut n'è etern ed il 196avel grond lai dal Grischun n'è betg pli.

Da bellezza narra

29 da fanadur: In grond di per las collavuraturas ed ils collavuratur da l'ewz. Ensem cun il «miracul blau» han els «finalmain» dastgà vesair en directa tge ch'i vul dir dad esser per via en las contradas d'aua dal Grischun. Tut tenor il stadi da cundiziun da quels da l'ewz eran ils emprims kilometers cun il bike en direziun da Rona fitg levs u extrem strapatschans.

Sunter in'emprima selecziun da cundiziun essan nus ids vinavant cun il velo sin l'Alp Flix sur Sur, in dals puncts culminants dal Parc Ela. I vala propi la paina da far in'excursiu als lais da Flix, surtut sch'ins cumbinescha quai cun «far bogn». Sunter è la gruppa descendida cun il velo sur singletrails fin al lai da fermada da Murmarera.

The day before

30 da fanadur (da Thomas Ruf e Kasper Stettler, team da supporters): Oz en damaun essan nus ids cun il velo il curt tract da Bivio sin il Pass dal Güglia. Entant ch'il team da supporters è s'occupà cun lavurs logisticas per preparar ils gieus d'aua a San Murezzan, è Ernst Bromeis davent da l'ospizi dal Güglia sur il Leg Grevasalvas, il Lej Nair ed il Lagh dal Lunghin en direziun da Malögia. Tut il di avain nus stui pensar a l'etappa roiala da damaun, uschia che l'entir program dal di era segnà d'ina hectica gnervusa. Uss però ha l'entir team drizzà l'attenziun sin l'etappa roiala.

In di da lavur normal al Crap Alv

9 d'avust: La saira avant ha SF Meteo manegià ch'i saja gia la damaun bell'aura en l'Engiadina. Sunter il di da paus sun jau ma mess sin via cun il velo a Bever en direziun da Spinas. I pluschignava ed era frestgin, ma jau era da buna luna e ma sentiva er corporalmain fit. Dav-

vent dal tunnel da l'Alvra sun jau muntà tut sulet ed a pe sin la Fuorcla Crap Alv.

Durant l'ascensiu hai jau inscuntrà l'alpinist legendar Walter Belina. Jau hai gi grond plaschair d'al vesair e nus avain fatg giu d'ans entupar pli tard anc ina giada. En il territori da Crap Alv vuleva jau visitar trais lais. Al segund hai jau fatg in paus pli lung ensem cun Walter che festivescha l'auter onn ses 90avel anniversari. Cun talas personalitads fai grond plaschair da pudair discutir davart Dieu, l'alpinissem ed il mund en general.

Bravuogn – Zernez en dies

10 d'avust: Jau hai adina quinta che jau saja insacura spussà corporalmain. Esser passa set emnas en viadi, per part en auas da fradaglia, sto baud u tard avair consequenzas per la sanadad. L'etappa Bever-Bravuogn hai jau pudì absolver sco previs, ma la notg sin dumengia è stada tut outra che recreativa. Jau hai patì d'ina grippa dal tract digestiv ed uschia hai jau giudi il confort da quatter stailas sin tualetta.

Dumengia n'hai jau nunpussaivel pudì ir cun velo fin a Zernez. I ma displascha da betg pudair visitar ils Lais da Ravaisch, quels avess jau vis fitg gugent. Ussa stoss jau però ma revegnir, per pudair manar a fin cun success las duas ultimas emnas da «Grischun – il miracul blau». La dumengia hai jau passentà da pli bel sulegl en letg. En la Val Müstair ma spetgan duas etappas in pau pli curtas. Speranza èn quai bunas premissas per mes magun.

Ospitalità al Lai da Rims

11 d'avust: Sin via tras la Val Mora, ina val plain legends e ditgas, aveva jau grond plaschair ed er grondas aspectativas. Oz datti anc in accogliment dal Turissem Val Müstair al Lai da Rims. Ma dapli pli tard. La Val Mora è ina val laterala auta parallela a la Val Müstair cun ina ruta per ir en direziun Livigno (participantas e participants dal maraton da bike dal Parc naziunal san quai). Probablmain betg ils bikers, ma ils indigens enconuschan anc la ditga da la tegia d'alp sfundrada en Val Mora. In'istorgia starmetusa che vegn a vegnir raquintada en il cudesch «Grischun – Il miracul blau»... – Là nua che la val s'inclina vers la Val Müstair entschaiva l'ascensiu spundiva vers il Lai da Rims.

S-charl – Africa – Lischana – Scuol

13 d'avust: Ils 13 d'avust è stà per mai in di da fortuna grazia a la prognosa sbagliada da SF Meteo. Tenor las previsiuns da l'aura avessi en sazez dui daratgar enfin mezdi. En l'Engiadina Bassa èsi però restà sitg. Jau sun dentant tuttina vegnì bletsch, cunquai che jau hai traversà oz dudesch lais. Avant che nudar hai jau stui surmuntar davent da S-charl via la Fora da l'Aua var 1000 meters d'aua. Ma suenter quest strapaz sun jau vegnì remunerà cun in spectacul da la natira mirveglius: sin in'aua, nua che paradeschan en otras regiuns dal chantun ils pli auts pizs, s'extenda in'immensa planira auta da tranter 2700 e 2950 m.s.m. Sin ca. 4 km² datti nundumbraivels lais, ils quals Urs Wohler, il directur da Scuol Turissem, il fotograf Andrea Badrutt ed jau vulevan visitar. Intgins dad els eran profunds avunda, auters blier memia bass per nudar, singuls lais eran gronds ed in sulet era «sa svidà». Dus eran deplorablmain memia lontans per noss project dal di: d'ina vart il Lai da Trigl e da l'otra vart il Lai da Gonda Grossa. Sco quai che Urs Wohler ha declarà, essan nus viaggiads tut il temp sin la platta tectonica da l'Africa. Cunquai ch'el ha explitgà quai a moda uschè persvadenta hai jau, sco burgais dad Ardez, cartà tut ad el. Ils Lais da Rims, il Lai d'Immez ed il Lajet da Lischana èn situads blier pli aut che la media, uschia che nus essan descendids via l'Africa e la Chamanna Lischana ina senda lunga e spundiva fin a Scuol.

Sang blau scuntra il miracul blau

14 d'avust: L'etappa Scuol-Tarasp-Scuol vegn registrada en l'istorgia sco ina da las patgificas e da buna cumpagnia. Gia a l'entschatta m'hai il directur da turissem Urs Wohler tramess da la plazza communal da Scuol vers Tarasp cun ils megliers salids e giavischs. Sunter ina curta ascensiu cun il bike a Tarasp s'ha preschentà il Lai da Tarasp en ses meglier vestgi. Perquai ch'il lai fa part dal possess dal chastè, hai jau stui dumandar ordavant la lubientscha da nudar tras el tar l'administratur dal chastè. Da survegnir a bucca la lubientscha n'è stà nagin problem, uschia che jau hai pudì nudar en l'aua blava e nobla al pè dal chastè. Sunter bliers lais da muntogna solitaris era jau cun volver il chau tar mintga respirada surprais da vesair il chastè sur mai. Cun il manader regional da la Banca Chantunala Grischuna Richard à Porta, il schef da comunicaziun dal WWF Richard Lehner, il represchentant da VW Michael Itin e la vischnanca politica da Tarasp eran per part er mes partenaris uffizials a la riva da l'unic lai cun glischuns dal Grischun.

Partida a chasa

17 d'avust: Nudar en auas indigenas è gia insatge spezial. E da partir davent da mia chasa paterna ad Ardez è stà fitg emozional. Sco uffant hai jau fatg blier sport, ma per nudar n'era (e n'è) Ardez betg ideal. L'element bletsch hai jau scuvert blier pli tard. Cun il velo sun jau muntà a Boscha sur Guarda fin a l'Alp Sura. A pe essan nus (il fotograf Andrea Badrutt ed jau) arrivads als trais lais «da color» sur la Val Tuoi: il Lai Grisch, il Lai Blau ed il Lai Verd. Jau poss attestar ch'ils trais lais da Guarda na fan nagin engion d'etichettas e tegnan quai ch'els empermettan. Auter che quels d'Ardez, lezs sa distinguan plitost tras lur furmas geometricas. Sut la Chamonna Cler èn situads il Lai Lung ed il Lai Ruduond.

La preschentaziun:

Ernst Bromeis, Andrea Badrutt. Grischun – il miracul blau. Turitg 2008.

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=771
www.chatta.ch

Il Lagh Albina ha furmà il punct da partenza dal Miracul blau.

MAD

«Ils Websters» (1): Cumpras, gieus e programs suspectus

■ **Pledentar dumondas da la segirezza en l'internet ed en las raits socialas a moda divertenta e tuttina fundada? Quai porscha il portal thewebsters.ch che furma il resultat da la collavraziun tranter divers posts da la Confederaziun e dals chantuns.**

Speranzas vanas

Betg tut quai che glischa en l'internet è er propri aur. Tschertas offertas en memia bunas per esser vairas. Gist cun empustar artitgels da marcas charas vala: Pli gugent guardar duas fin trais giadas. Sche ti crais che la rauba saja tuttina ina falsificaziun, ta drizza al producent original e dumonda ses agid. U lascha la detta da la rauba.

A moda concisa: En spezial en l'internet datti offertas ch'èn memia bellas per esser vairas. Sajas precauta u precaut, sche ti vuls cumprà in artitgel da marca per in pretsch fitg favuraivel. Savens sa tracti numndamain da falsificaziuns, en spezial tar vendiders «inuffizials».

Ipo tuttavia capitar che las falsificaziuns che ti has empustà, vegnan retgnidas e destruidas a la duana. Lura na perdas ti betg mo tes daners, mabain stos er far quint cun pretensiuns d'indemnisaziun.

Er en cas da pitschens dubis duessas ti – avant che cliccar sin «empustar» – t'infurmar tar il producent (per exempel tar il servetsch da clientella) ed examinar criticamain la pagina d'internet (URL, sbagls ortografics, adressa da contact dubiusa e.u.v.).

Tips: Sch'in artitgel è blier pli favuraivel che tar il vendider uffizial, èsi bain pussaivel ch'i sa tracta d'ina falsificaziun.

Examinescha adina la pagina d'internet, sin la quala ti vuls far l'empustaziun. Sche l'adressa d'internet è puramain inventada, sche la pagina cuntegna sbagls ortografics u sche las indicaziuns da contact na cuntegnan nagina adressa postal, duessan glischar tar tai ils signals d'alarm.

Maschinas da retschertga sco Google u www.who.is permettan per regla da chattar or, sch'ins po sa fidar d'in vendider. Endatescha simplamain l'adressa da la pagina d'internet respectiva en la maschina da retschertga e legia ils commentaris ed ils avvertiments correspondents. Sche ti na chattas naginas infurmaziuns, è quai in nausch segn, ed igl è meglier da n'empustar nagut.

Da peschs e phishs

Pli vegl na vul betg dir pli prudent! N'empusta betg quant vegl. Pertge che vegl e giuven sa laschan adina puspè engianar tras metodas pli raffinadas e perfidas, cun las qualas criminals bain organisads van a pestga da datas d'access sensibilas. Dovra differents plects-clav per differents servetschs online. Mida regularmain tes plects-clav e n'inditescha betg tes plect-clav, sche ti n'es betg segir pertge che quai è bun. E lascha er reger il saun giudizi, cur che l'internet vul puspè ina giada «insatge» da tai...

A moda concisa: En blers cas na protegia er in bun filter antispam betg cumplainamain cunter attatgas da phishing. Cun avrir tscherts e-mails stos ti adina esser attent e duvrar tes saun giudizi. Ina interpresa seriusa na ta dumonda per exempel mai tes plect-clav per e-mail u per telefon.

Avant che avrir in e-mail u cliccar sin in link duessas ti controllar dus puncts per chattar or, sch'i sa tracta d'in e-mail fraudulent: l'adressa dad e-mail dal speditor e – sche l'e-mail cuntegna in link ad ina pagina d'internet – l'URL da questa pagina. En cas d'attatgas da phishing vegnan savens duvradas adressas dad e-mail ch'èn fitg sumegliantas a quellas da l'interpresa che vegn malduvrada. Ins survegn l'impressiun ch'ìls e-mails sajan vegnids tramess d'interpresa enconuscentas. I sa tracta dentant da traplas che vegnan duvradas per arrivar a datas confidenzialas u per installar malware. Sajas pia precaut, sch' «internet» ta dumonda insatge, en spezial sch'el vul savair plects-clav u indicaziuns da banca.

Tips: Controllescha adina las adressas dad e-mail ed ils links, avant che cliccar sin tals. Er en cas da pitschens dubis pos ti contactar directamain l'interpresa per sclerir, sche propi ella ha tramess l'e-mail.

Na trametta mai tes plect-clav per e-mail, er sche ti has l'impressiun ch'ina interpresa da confidenza t'haja dumandà da far quai. Na communitescha er mai tes plect-clav per telefon.

Sche ti daventas la victima d'ina attatga da phishing, lura contactescha immediatamain l'interpresa pertugada e mida tes plects-clav. Ti pos er annunziar l'attatga sin la pagina d'internet dal Servetsch da coordinaziun per il cumbat cunter la criminalità en l'internet (SCOCI). Il post d'annunzia emetta eventualmain in avvertiment e surdat il cas a las persunas cumpetentas.

Tscherna in plect-clav ferm! «PASSW0rd», «abc123» u «qwertz» n'èn betg plects-clav fermes! Il plect-clav duess cuntegnair almain ina maiuscla, ina cifra ed in segn spezial. Pli lung ch'in plect-clav è, e pli difficil ch'el è da chattar or. Definescha per mintga plattafurma in plect da basa complex (per exempel ina frasa simplifitgada) e fixescha ina logica per memorisar il plect-clav. In exempel per in plect da basa: «Jau sun in profi da fixar plects-clav!» daventa «JsiPdFp-cl» (bustabs inizials). Tscherna lura ina logica per las differentas paginas d'internet: mo duvrar ils vocals da l'adressa e transformar ils bustabs «a» en «4» ed «i» en «1». In plect-clav ferm per facebook.com ves per exempel: «JsiPdFp-cl4eoo.o». Tenor <https://howsecureismypassword.net/> duvrass in computer circa 412 milliardas onns per chattar or quest plect-clav.

L'abunament da trapla

Cun grondas intenziuns survejan ins savens quai ch'è stampà mo pitschen. Er per empustaziuns en l'internet ston ins esser fit. Legia exactamain las obligaziuns che ti surpiglias! Savens perdan ins la pazienza ed ins clicca simplamain sin «empustar». «Clic» fai lura pli tard puspè – ma quella giada en il chau. Perquai: pli gugent leger pli ditg che stuaier pajà senza vulair.

A moda concisa: Sin tschertas paginas d'internet vegnan offeridas dietas miraculusas da trais emnas, abunaments da gassetas ed auters servetschs online. Savens inditeschan quests offerents ch'èls hajan la puschida la pli favuraivla da tut l'internet, ed ins chatta mo commentaris positivs. Sche ti na fas dentant betg atenziun, poi capitar che ti na survegn nagut, ma ch'i svaneschan tuttina daners giu da tes conto.

Questas paginas d'internet emprovan d'imitar paginas d'internet uffizialas per engianar ils utilisaders, per ch'èls cumpran in fauss abunament. Controllescha – per tia segirezza – adina la URL da la pagina d'internet e ses possessurs (da vesair en l'impressum). Legia conscienzusamain las cundiziuns generalas da fatschenta, avant che ti empostas insatge, en spezial sch'i n'è betg la pagina d'internet dal vendider uffizial. Sch'i n'èn avant maun naginas cundiziuns generalas da fatschenta, sa tracti cun gronda probabilitad d'ina pagina d'internet fraudulenta.

Atenziun ston ins er far sin paginas d'internet che offeran soluziuns miraculusas, per las qualas ins sto cumprà in abunament. Davos las offertas attractivas sa chattan savens persunas cun nauschas intenziuns, che vulan mo arrivar a tes raps e che na ta furneschan cun gronda probabilitad nagut.

In'otra trapla èn abunaments che prendan mintga mais ina tscherta summa giu da tes conto. Questa furma chattan ins cunzunt tar servetschs online (servetschs da download, datings online e.u.v.). Quests servetschs t'offeran durant in mais ina puschida per in pretsch fenomenal. Sche ti legias dentant exactamain il contract, sa mussi che la puschida è mo valaivla sche ti t'annunziast – e pajas pia er – per ina dura da blier pli lunga (p.ex. 6 mais). E la summa vegn prendida mintga mais automaticamain giu da tes conto.

Tips: Avant che cumprà in abunament en l'internet, legia exactamain las cundi-

«Mintga tema vegn presentà en furma da comic e cumpletta cun in text approfundant.»

ziuns generalas da fatschenta, en spezial las cundiziuns da vendita. Na cumprà betg in abunament, sch'i n'èn avant maun naginas cundiziuns generalas da fatschenta.

Avant che cumprà in abunament, dumonda l'opiniun d'ina persuna da tia confidenza.

Sche ti has cumprà nunsapientivamain in abunament che prenda regularmain daners giu da tes conto, pos ti – sut tschertas circumstanzas – laschar bloccar las transacziuns tras la banca u tras la societad da cartas da credit.

No Risk, No Fun

Medicaments e preparats en l'internet – nagin na sa propi exactamain, tge che quai cuntegnan tut. Savens sa laschan ins tschorventar dal pretsch e dal fatg ch'ìls products èn «easy» da survegnir. Als effects secundars pussaivels, che pon en il mender cas chaschunar la mort, na pensan ins natiralmain betg cur ch'ins clicca sin «cumprà». Perquai: tegnair distanza da tut ils preparats che derivan da funtaunas malsegiras!

A moda concisa: En l'internet chattas ti cussegls medicinals e schizunt medicinas «miraculusas» per survegnir muscels pli gronds u per far dietas. Savens sa tracti dentant da pugliunarias. Plinavant poi esser ch'ìls medicaments n'èn betg permess en Svizra, e per tals scumonds datti probablmain buns motivs.

Cun paucas excepziuns è la spediziun da medicaments scumandada en Svizra. Cumprà pitschnas quantitads da medicaments a l'exteriur u en l'internet è permess. Sch'ins n'observa betg las restricziuns da quantad, na ristgan ins betg mo che la duana confischeschia la rauba, mabain er ch'ins stoppia pajà ina multa. Sche ti prendas medicaments empustads en l'internet senza consultar ina persuna spezialisada, periclitesthas ti tia sanadad. Ils medicaments pon avair fauss dosadis, cuntegnair substanzas nuschaivlas e schizunt esser privlus.

Ti fas meglier da consultar in medi u in apotecher e da laschar ta cussegljar professiunalmain. Uschia eviteschas ti che ti ta tissentas cun x medicaments zambregiads sez. Cun paucs plects: Cun la sanadad na fan ins betg narradads.

Tips: Na cumprà nagins medicaments en l'internet, sche la persuna responsabla davos ina pagina d'internet n'è betg enconuscenta e sche quella na deriva betg da la bransch medicinala, sche las indicaziuns sin la pagina d'internet èn incumpletas, sch'ìls vendiders n'èn betg numndads e.u.v. Ti fas meglier dad ir en in'apoteca.

Na crai betg che ti sajas in profi en dumondas da sanadad grazia a las infurmaziuns en l'internet. Savens èsi meglier dad ir tar in medi u tar in apotecher empè da leger ils commentaris en in forum. Uschiglio has ti mintgatant il sentiment d'avair tschiffa tut las nauschas malsognas da quest mund.

L'app bumbastica

En apps da giu spetga la fortuna para adina davos il proxim clic. Tschertas apps han soluziuns integradas («in app») ch'han in vair plaschair, sche tes mecanisem da

metter da giugar na funcziuna betg pli. Ed a la fin sgola in quint sala en chasa. Perquai: pensar, quintar e betg perder la controlla!

A moda concisa: Anc avant paucs onns eran gieus vaira charas, ma per la paja eran inclusas tut las funcziuns. Tras las novas puschidas da «freemium» e tras la pussaivladad da cumprà elements directamain en las applicaziuns (cumpras integradas u cumpras «in app») è quai sa midà.

Las apps e las funcziuns fundamentalas dals gieus vegnan per il solit messas a disposiziun gratuitamain. Savens ston ins mintgamai pajà ina pitschna summa per survegnir ina nova funcziun u per cuntanscher il proxim nivel dal giu. En l'ardur dal cumbat èsi bleras giadas difficil da resistar a la tentaziun, cunzunt sch'ins po pajà la summa mo cun in clic, senza stuaier avrir la bursa. Ils singuls imports sa summeschan dentant svel e pon chaschunar in quint sala che surpasa schizunt l'entir pretsch da l'app.

Quai vala er per ils freemiums, nua che tut las funcziuns fundamentalas èn disponiblas. Qua cumparan percenter reclamas, u l'offerent survegn tias datas. Per pudair duvrar funcziuns da meglra qualitat u per bloccar las reclamas ston ins pajà in abunament. Quel dura savens almain 1 onn.

Bain datti pia en l'internet puschidas gratuitas, ma quellas cuntegnan savens custs zuppads.

Tips: Controllescha avant l'installaziun, sch'igl exista mo in'app cun cumpras integradas. Ta decida uschiglio plitgusch per in'app che custa insatge al cumenzament, ma che metta a disposiziun tut las funcziuns. A la fin è quai per tai savens pli bunmartgà.

Ponderescha, sch'i fa propi senn da cumprà ina bavronda magica per cumbatter cunter monsters. Evitescha da cumprà insatge en l'ardur dal cumbat. Prenda temp e ponderescha minuziusamain tia decisiun. Fa in giu insomma anc senn, sche ti pos cumprà da bel principi tut las forzas?

Configurescha tes apparats uschia, che cumpras integradas vegnan bloccadas.

T'infurmescha – avant che cumprà in abunament – cunzunt davart las cundiziuns da desditga ch'èn per part fitg cumplexas.

Il giu mortal

Fantastic, quant svel ch'ins arriva oz als gieus u a las applicaziuns da sias quaidas. Ma atenziun: tschertas chaussas ch'èn gratuitas, han tuttina lur pretsch! Perquai: avant mintga download adina duvrà il tscharvè ed il bun egl e valitar sch'il download è fidabel. E plinavant: en mintga buna stiva duessan las datas vegnir segiradas regularmain! Mo uschia po in computer u in natel vegnir reinizialisà svel, sch'i capita tuttina ina giada insatge.

A moda concisa: La gronda part dals gieus e dals programs da computer custan insatge. Per betg dar or raps per quests programs, vegnan mintgatant duvradas copias illegalas. Quai è dentant fitg privlus, perquai che copias illegalas da gieus da computer cun cuntegnair malware e virus. En cas da copias illega-

las n'èsi plinavant savens betg pussaivel d'installar updates. Quels èn dentant indispensabels per che tes computer saja protegi optimalmain. Quai vala er per generatur da numers da seria. Quels genereschon in numer da seria falsifitgà, cun il qual ils utilisaders han access – cun la versiun demo d'ina software – a tut las funcziuns disponiblas.

Quests pitschens programs, che paran a l'emprima eglada da far nagins donn, cuntengnan savens malware. Ina simpla regla: Lascha la detta da copias illegalas, er sche ti crais dad esser in scheni d'informatica!

Guarda adina che tia software d'antivirus saja sin il stadi il pli actual. Plinavant duessas ti segir regularmain tias datas ed arcunar ils backups respectivs sin in girader extern u en la «cloud».

Tips: Controllescha avant mintga download ch'il puschider saja segir, en spezial sch'i na sa tracta betg dal puschider uffizial da la software.

Na chargia giu naginas versiuns inuffizialas da programs e nagins «crack codes», pertge ch'igl è tgunsch pussaivel che quels cuntegnan malware.

Programs gratuits e programs dad open source duessas ti chargiar giu d'in GitHub u giu d'ina plattafurma cumprovada dal open source.

Actualisescha regularmain tes program d'antivirus.

Fa regularmain backups. Mo uschia pos ti restabilir svel las datas da tes computer u da tes telefon mobil en in cas d'urgenza.

Giugar fin al game over

Dar gieus ta dat in kick d'adrenalin e ti ta sentis pussant e bainvis. Da sa sentir uschè bain er en la vita reala n'è betg adina simpel. Ma per la paja restan ils buns sentiments lura in pau pli ditg, er offline. Perquai: n'hajas betg damain quità da tai tez che da tes avatar!

A moda concisa: La vita virtuala ta po dar in sentiment da surpussanza. Tuttina na duessas ti mai perder la relaziun cun la realità; la vita virtuala na dastga betg prender suramaun.

Tut tenor la persuna sa mussan ils emprims sintoms da dependenza en differenta moda: mancanza da sien, pegiurament considerabel da las prestaziuns en scola u en la professiun, gronda stancladad psichica u isolaziun. Sche ti passentas tes temp mo pli davant il monitor, poi quai chaschunar – en il cas extrem – disturbis da mangiar e depressiuns.

Igl è fitg difficil da traier in cunfin, cur che la dependenza da l'internet cumenza propi, pertge che mintga persuna reage-scha autramain. Mintgatant ston ins sa fidar da sia intuiziun. Discorra cun insatge, sche ti has il sentiment che la vita reala sfugia or da maun. Tes geniturs u tes medi ta pon gidar. Sche ti has il sentiment ch'ina persuna dal ravugl da tes amis saja pertugada da la dependenza dal computer e da l'internet, lura discorra cun ella senza far renfatschas e senza far inculpaziuns. Porscha plitgusch tes sustegn ed emprova da chapir ses cumportament.

T'infurmescha, sche ti has dubis areguard tes cumportament u areguard il cumportament da tes amis. En l'internet hai numerus artitgels e paginas d'internet che tractan quest tema e che porschan soluziuns.

Tips: Gioga mo durant in tschert temp davant il monitor e prenda temp per autras activitads.

Igl è meglier da giugar en gruppas e betg sulet davant il computer u davant la consola da gieus.

Fa activitads corporalas e guarda da mangiar, da baiver e da durmir avunda, per che betg ti na sajas a la fin «game over».

La presentaziun:

Confederaziun svizra: Istorgias da l'internet. (thewebsters.ch)

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=2862
www.chatta.ch

«Ils Websters» (2): Raits socialas

Romeo_18 e Julia

N'essan nus betg tuts bellezza, sportivs e charins sco en il siemi? Exact... Sche ti vuls pia er ta scuntrar per l'emprima giada cun ina persuna, da la quala ti na sas en sazez insumma nagut, lura fa quai per plaschair en in lieu public che ti enconuschas gia e nua che ti n'es betg suletta u sulet cun tes «date». E sch'i n'è lura tuttina stà nagut, lura guarda da vegnir davent svel e facilmain.

A moda concisa: Plattafurmas da dating n'èn betg in fenomen nov, mabain gist uschè veglias sco l'internet. Grazia als svilups tecnologics permanents èn ellas dentant daventadas pli e pli usualas e paran en tscherts cas schizunt dad esser in'etappa indispensabla per cumenzar ina relaziun offline.

Observa duas reglas fundamentalas: Na crai betg tut quai che stat scrit en ils profils, en spezial sche quels èn «memia per-fets per esser vairs» – e sajas precaut, sche ti discuteschas cun ina persuna, ma sche ti n'enconuschas betg anc sia vaira identitad.

Nagin uman raschunavel ta trametess en la vita reala ina fotografia da sai blut gia suenter ina curta discussiun. E gist uschè

pauc ta supplitgass questa persuna da trametter ad ella ina fotografia da tai mez blutta u blut u da ta mussar davant ina webcam. Quai vala er per dumondas davart tia vita intima. Sch'ina persuna ta dumonda d'emprar daners (p.ex. per il bigliet dal bus per arivar a voss date), duessan glistar tar tai ils signals d'alarm. Pertge che en la gronda part dals cas na vegns ti mai a vesair questa persuna, ed er ils daners emprestads èn sparids per adina. Sajas adina conscient ch'insatgi che ti n'enconuschas betg, po avair nauschas intenziuns, e na lascha betg t'enginar da questa persuna! Infurmescha tes amis e sche pussaivel tia famiglia, sche ti planiseschas da ta scuntrar cun ina persuna, da la quala ti has il sentiment ch'ella saja en urden. Guarda che l'emprima scuntrada cun questa persuna saja durant il di ed en in lieu public. Emprova plinavant – almain per las emprimas per minutas – d'avair cun tai insatgi tar questa scuntrada.

Tips: Na tradescha mai sur l'internet infurmaziuns davart tia vita intima, n'assegna mai daners e na trametta naginas fotografias lascivas da tai, avant che ti n'has betg scuntrat almain ina giada l'otra persuna en la vita reala ed avant che ti n'es betg segira u segir che l'otra persuna haja intenziuns sinceras. Banduna immediatmain la discussiun, e senza prender cumià, sche ti has il sentiment che l'otra persuna haja nauschas intenziuns.

Las maschinas da retschertga pon ta gidar a controllar profils d'utilisaders. (È questa persuna er preschenta en autras raits socialas? Han auters utilisaders reclamà pervi da questa persuna? e.u.v.)

Ina carriera sco or dal cudesch

Partys? Plaschair da la vita? Ina giada esser sfarfat? Ma segir! Uschè fitg e savens ch'ins po rir da fotografias comicas e naras: duai propi tut la glieud vesair tals malets da tai? Las medias socialas appartegnan gia daditg a tes curs da la vita ch'è accessibel publicmain. Quai vul dir: legher gea, stupid na!

A moda concisa: En la vita professunala capiti pli e pli savens ch'ils patrun tschertgan en las raits socialas infurmaziuns davart las persunas ch'èn s'annunziadas per ina plazza sco er davart ils emploiads. La reputaziun «digitala» d'ina persuna ha pia in'impurtanza pli e pli gronda en il mund da lavur. Ponderescha pia bain, tge infurmaziuns e tge cuntegns che ti vuls publictar en l'internet, en spezial sche las infurmaziuns èn accessiblas per tuts. Sche ti t'annunziast per ina plazza, èsi tschert dischagreabel per tai, sche tes eventual patrun po vesair, co che ti has festivà tes 16avel anniversari cun tes collegas. Vus avais fatg bleras chaussas diver-

Sa mover a moda prudenta ed adequata en las raits socialas – in tema che pertutga tuts.

tentas e legras – chaussas che n'ingateschan betg en mintga cas en eventual patrun. Na publictescha pia nagins malets leghers, e controllascha cunzunt, tgi ch'ha access a tals malets. N'emblida betg che autras persunas pon derasar vinavant tias contribuziuns senza che ti possias controllar quai.

Distingua clermain tranter las raits socialas privatas e las raits, nua che ti pos publictar il curs da tia vita. Controllascha exactmain, tgi che po acceder a questas infurmaziuns. Tes eventual patrun sa fa in maletg da tai sin basa da las infurmaziuns en l'internet. Tia «reputaziun digitala» è in criteri da seleziun – igl è pia tia incumbenza da far ina buna parita!

Tips: Tschertas fotografias na duessas ti betg publictar en las medias socialas. Las circumstanzas da vita sa midan, las fotografias restan dentant per adina en las raits socialas. Per che ti na t'enriclias betg pli tard d'avair publictà las fotografias, duessas ti ponderar bain, tgi che duai avair access a tals.

Guarda, sin tge fotografias ch'i vegn mess in «tag» tar tai. Sche ti na fas betg atenziun, po tes num vegnir mess en relaziun cun ina fotografia che ti na vulevas gnanc publictar. Per cundivider fotografias stattan er a disposiziun plattafurmas per barattar fotografias sco Snapchat u Wickr. Quellas disponan d'ina limita da temp u èn codadas. Ma er qua ston ins far atenziun: Malgrà che questas plattafurmas èn pli segiras, poi capitar che las datas vegnan copiadadas e derasadas cunter tia voluntad.

La blutta vardad

Igl è dal tutfatg uman ch'ins vul plaschair. Ma mintgatant scuntran ins sut nauschas circumstanzas las faussas persunas. Uschè bel e romantic ch'in maletg da sai blut po er esser: uschia ta manevreschas ti eventualmain en ina situaziun, da la quala ti n'arivas betg da mitschar suletta u sulet. Na sajas pia betg ina victima! En in tal cas vala adina: ir immediat e senza retenienschas tar la polizia!

A moda concisa: Ina gronda part da la comunicaziun en l'internet succeda en il fratemp tras fotografias e tras videos. Cuntrari a pli baud, cur ch'ins barattava las fotografias ed ils videos tranter amis ed enconuscents, ha oz mintgin access als malets publictgads en l'internet, ed els pon vegnir cundividids senza ch'il possessur sappia quai.

Savens emblidan ins lura quest aspect, sch'ins trametta fotografias a persunas estras ch'ins ha gist pir emprendi ad enconuscher en l'«internet». Suenter ch'igl è vegnì creà in'atmosfera famigliara, vegn il visavi supplitgà da sa svestgìr u da trametter malets da sai blut. Sche quel refusa quai, vegn el smanatschà u mess sut squitsch en differentas modas. Sche ti tramettas fotografias, nua ch'ins ta vesa mez u dal tutfatg blutta u blut, po quai avair consequenzas a lunga vista. Las fotografias pon num-

nadamain vegnir duvradas senza che ti sappias quai. T'imagescha co che ti ta sentissas, sche tes geniturs, tes amis u schizunt tias magistras e tes masters vesessan fotografias da tai blutta u blut.

Sche ti es en contact cun tals persunas e sche quella ta smanatschan u mettan sut squitsch, stos ti ir immediatmain tar la polizia. Sch'i vegnan publictgads sin ina pagina d'internet malets da tai senza tes consentiment, pos ti contactar l'autur e pretendar da tal d'allontanar las fotografias. Sin tschertas paginas d'internet datti la pussaivladad d'annunziar cuntegns nungiavischads. Ti pos denunziar la persuna ch'ha publictà las fotografias, e quai er anc suenter ch'ils malets èn vegnids stizzads. Betg emblida da far screenshots e da nudar las adressas da las paginas, nua ch'ils malets eran vegnids publictgads. En cas d'ina denunzia è quai lura tes material da cumprova.

Tips: Na cundivida betg tia vita intima cun persunas estras. Na trametta mai fotografias u videos indecents da tai ad ina persuna che ti has gist pir emprendi ad enconuscher en l'internet, er sche ti crais d'avair scuntrat l'amur da tia vita. Quai ta pudess custar fitg blier (tant areguard il daners sco er areguard tia reputaziun).

E sche ti na pudessas tuttina betg resistar a la tentaziun, guarda almain che tia fatscha na saja betg visibla sin la fotografia. Ta drizza – en situaziuns difficilas – a persunas da tia confidenza. Va immediatmain tar la polizia, sche ti es confruntà cun grevas smanatschas ubain sche fotografias da tai arivan en fauss mauns u curseschan sin paginas d'internet dubias, avant che quella èn idas per l'entir mund enturn.

Cybermobbing

Plimatschs da tofs, chaussas tatgadas sin ils pulsts, battaglias da tinta, quai è passà. Oz capita tut en l'internet: disfarmar publicmain, prender per il tgil, discreditat insatgi, las consequenzas per las persunas pertutgadas èn savens fatalas. Ponderescha pia simplmain, sche ti vulevas esser sezza u sez en la situaziun dal disfama u dal discreditat... E lura gida a bandischar quest terror or dal ravugl da tias amias e da tes amis.

A moda concisa: Anc avant paucs onns eran plimatschs da tofs e tinta sin la suta meds usitads per far mobing. Cun la naschientscha da las raits socialas è er sa midadas las lumparias e las furmas da mulestas e da mobing.

Lur dimensiuns èn s'augmentadas clermain, perquai ch'igl è facil da cundivider cuntegns. Pervi da l'anonimitad en l'internet n'èn ils attatgaders plinavant betg exponids a las reacziuns da la victima; perquai ageschan els savens en moda pli aggressiva ch'èn la vita reala.

Per tema da betg vegnir chapidas na ristgan las victimas da cybermobbing savens betg da discurre davart ils eveniments.

Sche ti es pertutgada u pertutgà da cybermobbing, lura ta drizza a persunas da tia confidenza ch'èn – en il cas ideal – versadas cun la tecnologia moderna, u va directmain tar in post spezialisà. En cas extremos pos ti schizunt far ina denunzia tar la polizia. Metta en segirezza tut ils mussaments per pudair cumprovar il cybermobbing (p.ex. cun far screenshots).

Sin differentas plattafurmas pon ins annunziar cuntegns nungiavischads. Dovra questa funcziun per allontanar cuntegns nungiavischads. Fa copias u screenshots avant che ti annunziast ils cuntegns, per che ti possias eventualmain cumprovar las mulestas, en spezial en cas extremos (smanatschas da mazzament, violaziuns corporalas e.u.v.).

Tips: Ta drizza ad ina persuna da tia confidenza u ad in post spezialisà, sche ti es pertutgada u pertutgà da cybermobbing. En cas extremos pos ti purtar plant tar la polizia. Na guarda betg davent, sche ti enconuschas ina victima da cybermobbing, mabain discorra davart quest cas cun ina persuna da tia confidenza (persunas d'instrucziun, geniturs, post spezialisà). Agescha, er sche ti sezza u sez n'es betg pertutgà directmain.

Ponderescha bain, tge cuntegns che ti vuls publictar en l'internet. Tschertas infurmaziuns che ti has publictà, pon vegnir applicadas cunter tai.

Portgs dapertut

En l'internet navigheschas ti darar fin mai suletta u sulet. Ed igl ha sgarschavel blers tips apparentmain cools che vulessan ta mulestar mo memia gugent cun trashtalks pervers, ta render confus e ta metter en ina situaziun dischagreabla. Na ta lascha pia mai en sin tals chats e n'inditescha mai tes num, tia adressa u tes numer da natel.

A moda concisa: Tes geniturs t'han segiramain gia ditg savens: «Betg discorra cun persunas nunenconuscentas!» Er sche quai para dad esser main evident e main privlus en l'internet, vala questa regla er en cas da scuntradas virtualas. Sajas precauta u precaut, sche persunas nunenconuscentas ta contacteschan. Plitgusch duessas ti t'gìrar relaziuns cun persunas «enconuscentas» u controllablas (per exempel amis d'amis en ina rait sociala). En forums online, nua ch'ils utilisaders èn per regla anonims, ta particepscha a discussiuns mo, sche quests forums correspondan a tia vegliadetgna. Dovra adina in pseudonim che n'ha da far nagut cun tes vair num e che na permetta betg da chattar or tia vaira identitad. Na dovra – per t'annunziar en forums – mai tia adressa principala dad e-mail ed er betg il numer da tes natel, uschiglio èsi facil da chattar or, tgi che ti es. Per tals intents endrizza ti il meglier in'adressa dad e-mail supplementara.

Na tradescha mai infurmaziuns persunalas, sch'ina persuna nunenconuscenta ta plectada en in forum: Ti na sas betg, tge che questa persuna vul far cun tias infurmaziuns.

Tips: N'inditescha mai tes vair num, tia adressa, tes numer da telefon, tia adressa dad e-mail u autras infurmaziuns che permettàn da chattar or, tgi che ti es.

Na ta lascha betg tschorventar e dovra tes saun giudizi. Leonardo DiCaprio ha da far chaussas pli impurtantas che da discutar en forums. Davos ses num sa chattan autras persunas.

Banduna immediatmain la discussiun, sch'igl avess da dar in incident (offeretas immoralas, squitsch, smanatschas e.u.v.), e discorra davart quest cas cun ina persuna da tia confidenza. En in cas extrem va immediatmain tar la polizia.

#e_tschüss

Sche ti mussas plain plaschair a tut il mund quant super che ti has per exempel en vacanzas, daventas ti ina victima lucrativa. Uschia sa numnadmain er gist tut il mund, nua ch'ins po rumper en fitg bain e senza disturbis. I dat dentant in med efficaciz per umans cun gronds basegns da comunicaziun: quest med sa numna «carta postalà», po vegnir cumprà en blers

lieus e sa lascha trametter er en grondas quantitads senza effects nungiavischads. L'otra varianta: ti controllas fitg bain en tes accounts, tgi che po vesair tge da tai.

A moda concisa: Tut quai che ti publicteschas en raits socialas, po per regla vegnir vesi da l'entir mund. Per evitar quai duessas ti configurar correctmain ils parameters en la sfera privata da las plattafurmas che ti dovras. Betg emblida da controllar regularmain questas configuraziuns, pertge che savens vegnan ellas midadas senza preannunzia. Uschia pos ti augmentar la controlla sur da las infurmaziuns che ti publicteschas.

En general vegni recumandà da limitar il circul da persunas che pon acceder a tes profil ed a tias infurmaziuns. Quai vala en spezial per infurmaziuns privatas (per exempel ina foto da tai a la riva da la mar). Na publictescha naginas infurmaziuns privatas, sch'ins na po betg restrenscher sin ina pagina d'internet il circul da persunas che pon acceder a tias infurmaziuns. Uschiglio perdias ti numnadmain la controlla sur da questas infurmaziuns. Mussasas ti per exempel tes album da fotografias ad x ina persuna nunenconuscenta sin via? Segir betg. Albums da fotografias guardan ins normalmain a chasa cun ses amis u cun sia famiglia, ma betg cun persunas nunenconuscentas. Quai che vala per la vita reala, vala er per l'internet.

Tips: Permetta l'access a tias datas mo ad amis, e quai bain chapì ad amis ch'èn er en tia vita reala tes amis. Forsa stos ti dentant far ina seleziun er anc tranter quels. N'accepta betg mo uschia mintga dumonda da daventar amia u ami.

Fa tias ponderaziuns avant che publictar insatge. Ponderescha, a tgi che ti vuls dar access a tias infurmaziuns publictgadas.

Cun in clic ina bitch

Ina giada ch'ina fotografia u in auter document è en la rait, sa derasa il sco il fiu. E là resta el er. Irrevocablmain. X insanua. Per adina e sempitern. Er l'amur na dastga pia betg tschorventar en quest regard, uschiglio restan mo las regurdientschas las pli fustgas. En il mender cas vul quai dentant dir: Ta drizza ad ina persuna creschida da tia confidenza. E quai adina!

A moda concisa: Ozendi barattan persunas inamuradas pli e pli savens fotografias e videos privats (da sai bluts u indecents) sin via electronica. Displaschavla-main na duran betg tut las relaziuns d'amur en perpeten – cuntrari a las datas publictgadas en l'internet, sche quella na vegnan betg stizzadas. Ils problems cun tals fotografias cumenzan savens en cas d'ina separaziun: Ins vegn tschiffà da quaidas da vendetga, e tuttenina po l'entir mund vesair fotografias che duevan en sazez restar privatas. E tras la pussaivladad da cundivider cuntegns daventi fitg difficil u schizunt nunpussaivel da mantegnair la controlla sur dals malets e videos derasads. Cumbain ch'i dat en il fratemp applicaziuns, nua che cuntegns pon vegnir cundividids mo «durant in temp limità», ed er sche quai è ina protecciun supplementara per che fotografias na possian betg vegnir tramessas vinavant senz'auter, vegni adina a reussir ad ina persuna cun nauschas intenziuns d'arivar en ina maniera u l'otra ad ina fotografia.

Tips: N'emblida mai ch'ina fotografia u in video po vegnir tramess vinavant u publictà cunter tia voluntad e senza che ti sappias quai, er sche ti has plaina confidenza en insatge. Sche fotografias da tai curseschan cunter tia voluntad, pos ti supplitgar da tut temp il possessur da la pagina d'internet correspondent d'allontanar la fotografia u da ta declarar, co che ti stos proceder.

La presentaziun:

Confederaziun svizra: Istorgias da l'internet. (thewebsters.ch)

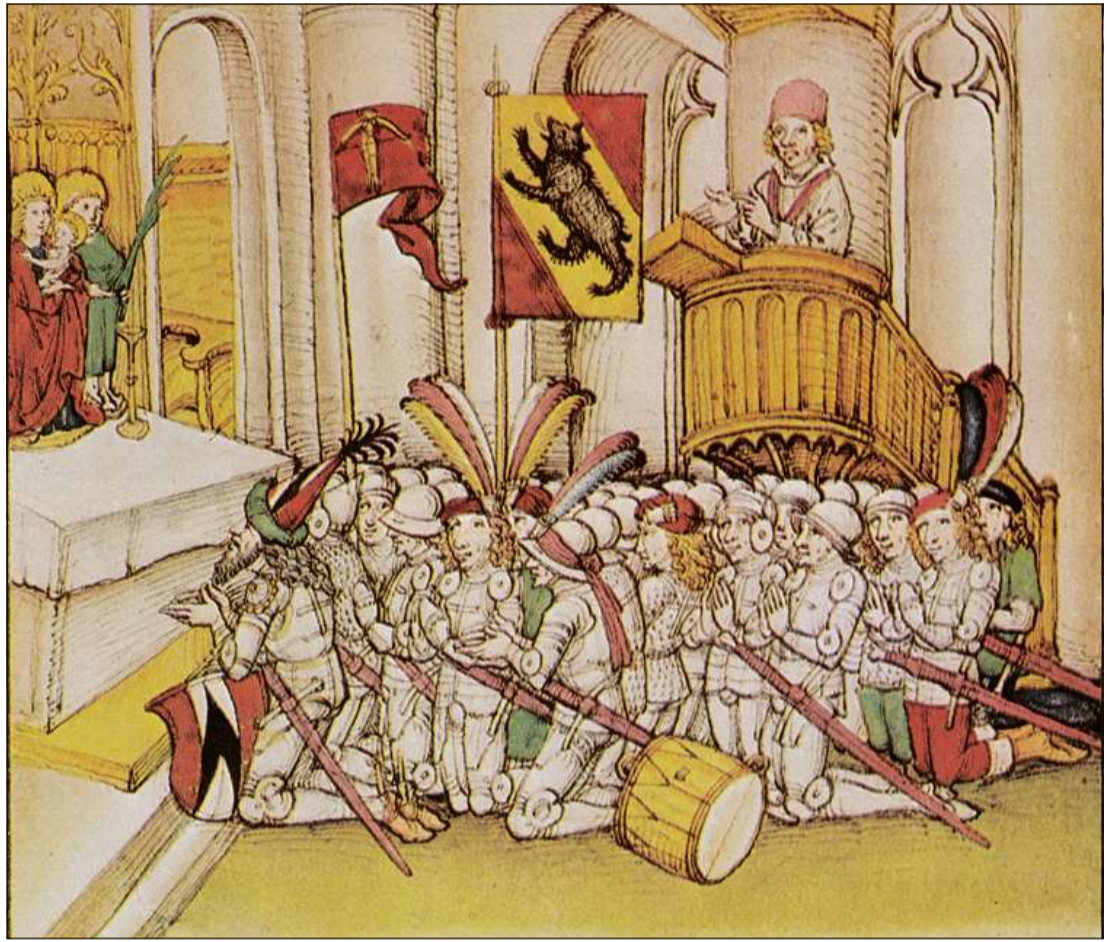
Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=2862
www.chattà.ch

Il svilup da la bandiera e da la vopna svizra

■ **Auter che quai ch'ins pudess pensar a l'emprima egliada, na deriva la bandiera svizra betg directamain da la vopna dal chantun da Sviz, mabain ha percorri in agen svilup.** In emprim diever da quella è documentà per la Battaglia da Laupen l'onn 1339; emprimas illustraziuns correspondentas en cuntegnidas en las Cronicas da maletgs svizras dal 15avel e 16avel tschientaner. Sco emblem da suveranità uffizial duveva la crusch svizra en sia furma odierna però pir s'estabilir en il decurs dal 19avel tschientaner.

Suenter la fin da las guerras d'expansiun dals Confederads (1515) disponivan las truppas da mercenaris svizras – che battevan a l'exteriur per pussanzas estras – da standartas e bandieras che musavan la crusch alva che tanscheva fin a l'ur. Ils musters en ils quatter quadrats eran però fitg differentes (per part cun subdivisiun orizzontala u verticala e savens munids cun strivlas undegiadas u lingias en ziczac, a partir da la mesadad dal 17avel tschientaner er cun muster da flommas). Medemamain variavan las colurs fitg ferm; per ordinari correspundevan ellas a quellas dal chapitani.

Uraziun dals Bernais e da lur alliads avant la Battaglia da Laupen 1339. Sin lur vestgadura portan els cruschs da taila sco segn distinctiv.

CRONICA DA SPIEZ, 1485.

Veglia Confederaziun fin il 1798

Documentada per l'emprima giada sco segn distinctiv cuminaivel – dals Bernais e da lur Confederads – è la crusch alva per la Battaglia da Laupen l'onn 1339. A partir da questa data accumpogna la crusch regularmain las campagnas militaras, sco quai che mussa per exempel l'illustraziun or da la Cronica da Lucerna da

Republica helvetica e stadi federativ fin il 1847

L'emprima bandiera uffiziala per l'entira Svizra è stada ina tricolora tenor il model franzos: Questa bandiera era la vopna naziunala da la Republica helvetica tranter il 1798 ed il 1803. Introdudida uffizialmain è ella vegnida ils 13 da favrer 1799. Las colurs cotschen e mellen stevan per ils chantuns d'origin, Sviz ed Uri, il verd perunter – ina colur fin quella giada pauc usitada en vopnas svizras – valeva suenter il naufragi da la Veglia Confederaziun sco la colur da la libertad e sa chat-ta perquai er en las vopnas dals chantuns Son Gagl, Turgovia e Vad, fundads il 1803, ed en la vopna dal chantun Neuchâtel ch'è entrà en la Confederaziun l'onn 1815.

damai dals chantuns dad ozendi – e sin la vestgadura dals cumbattants, per che quels s'enconuschian e na sbagliavan betg lur Confederads cun l'inimi burgognais.

Ils emblems da suveranità uffizials furnavan dal temp da la Veglia Confederaziun però vinavant las vopnas dals chantuns. L'origin da la crusch svizra n'è betg scleri, probablmain exista però in connex cun il cult dals dieschmilli chavaliers ch'era derasà vastamain en Svizra durant il temp medieval tempriv. Als sontgs Mauritius ed Ursus era savens attribui sin represchentaziuns ina bandiera che musava ina crusch alva sin fund cotschen. La crusch svizra sco standarta dals Confederads mussava però ina crusch alva, da la quala ils bratschs tanschevan fin a l'ur e che finiva savens en dus piz u era tagliada en furma triangulara.

Avant l'intermezzo da la Republica helvetica era la crusch alva bain stada per tschientaners il simbol cuminaivel dals Confederads. Ma sco gia ditg na vegniva ella betg adina represchentada sco oz: Savens eran ses quatter bratschs pli satigels e tratgs fin a l'ur da las bandieras e standartas.

Tranter il 1450 ed il 1520 è la crusch svizra sa sviluppada al segn distinctiv dals Confederads, surtut per sa cunfinar da la crusch d'Andrea burgognaisa dals mercenaris tudestgs. Las pli veglias represchentaziuns da la crusch svizra en cuntegnidas en las Cronicas da maletgs svizras dal 15avel e 16avel tschientaner (sco bandiera quadratica p.ex. en la Cronica da Lucerna dal 1513). La pli veglia represchentaziun da la vopna svizra è cuntegnida en il cudesch da vopnas da Johannes Stumpf da la mesadad dal 16avel tschientaner.

Pir dapi il contract federal dal 1815 vala la crusch sco vopna uffiziala da la Svizra. L'emprim è quella vegnida applitgada en furma da sigil. Sco segn da lur appartegnientscha a l'armada federala han er las truppas chantunales purtà a partir dals 3 da fanadur 1815 ina faschetta da trais poleschs ladezza che mussava la crusch alva sin fund cotschen. Sco bandiera cumpara la crusch alva libra (pia senza ils bratschs che tanschan fin a l'ur) sin fund cotschen l'emprima giada l'onn 1815 sin las bandieras dals battagliaiuns federals.

Ils contingents chantunals manavan da quel temp vinavant lur atgnas bandieras; sco avant il 1798 disponivan quellas be da la crusch alva che tanscheva fin a l'ur sco tratg cuminaivel. Sin iniziativa da Guillaume-Henri Dufour ha la Dieta federala alura decidì ils 2 da settember 1839 ch'ils battagliaiuns d'infanteria fede-

rals duain purtar bandieras unitaras. Quellas mussavan la crusch alva sin fund cotschen e purtavan il num dal chantun en aur sin la trav traversala da la crusch. L'emprim avev'ins anc discuri d'ina bandiera cotschna che vegniva tagliada da la crusch alva en quatter quadrats. Suenter ulteriuras tractativas èn ins s'unì sin la furma dad oz ed ha communigà quai als chantuns cun scriver dals 11 d'october 1841.

La Svizra moderna dapi il 1848

L'onn 1848 ha il nov stadi federal surpiglià la bandiera militar federala. La crusch svizra da Dufour era furmada da tschintg quadrats e sa differenziava cleramain da la crusch pli graschla ch'era stada en diever fin qua.

Las proporzions odiernas da la crusch svizra ha l'Assamblea federala definì l'onn 1889: «Ils quatter bratschs eguals èn mintgamaì in sisavel pli lungs che lads.» Cuntrari a las autras bandieras naziunales è la bandiera svizra quadratica. Mo sin las bartgas da las societads da navigaziun svizras è ella rectangulara.

La vopna svizra – ch'è medemamain vegnida definida il 1889 – sa cumpona d'ina crusch alva libra sin fund cotschen en las medemas proporzions sco sin la bandiera. Cuntrari a la furma quadratica da la bandiera n'è la furma exteriura da la tavla da la vopna però betg definida matematicamain. La vopna vegn tranter auter applitgada sin la munaida svizra, sin las locomotivas da las Viefiers federalas svizras e sin ils numers da l'auto.

Diever actual

Il 2017 è entrata en vigor la Lescha federala davart la protecciun da la vopna svizra e d'auters segns publics (la quala ha remplazzà las emprimas determinaziuns dal 1889 e 1931). Tenor quella correspunda la lunghezza dals bratschs da la crusch a set sisavels dal quadrat central. Ils bratschs èn pia per il factur 1,166 pli lungs che lads. Medemamain han ins determinà las relaziuns da grondezza da la crusch entaifer la bandiera sezza: La relaziun da la lunghezza da las travs da la crusch tar l'entira lunghezza da la vart da la bandiera munta a 5 sin 8. Questa ladezza totala resulta sch'ins agiunscha da mintga vart da las travs da la crusch la ladezza d'ina trav.

La colur cotschna da la bandiera e da la vopna n'era betg reglada avant il 2017 en la lescha. Il corporate desgin da l'administraziun ch'è en diever dapi il 2007 ha definì sco «cotschen svizzer» in tun che sa cumpona da mintgamaì 100 percent magenta e mellen (cifra da pantone 485, valor RGB ca. #AB2720). Cun

stgaffir in'identità visuala unitara ha la Confederaziun reglà co che vegn applitgada la vopna svizra da vart dal Cussegl federal, da la Chanzlia chantunala, dals departaments e dals uffizis (logos, chaus da brevs, inscripziuns, paginas d'internet e.a.).

La lescha dal 2017 ha er servi a protegger la vopna svizra. Quella dastga per ordinari be vegnir duvrada d'uffizis publics sco marca. Ma er independentamain da la legislaziun federala giada la vopna resp. bandiera da la Svizra ina protecciun speziala en tut il mund. Quai è d'attribuir al fatg ch'il fundatur dal Comité internaziunale da la Crusch Cotschna, Henry Dufour, deriva da la Svizra e che l'emblem da la Crusch Cotschna – la crusch cotschna sin fund alv – è vegnì concepì sco inversiun da la bandiera svizra. Perquai ha num en l'artitgel 53 alin. 2 da l'Emprima Convenziun da Geneva dal 1949: «En vista a l'onur ch'è vegnida rendida a la Svizra cun surpigliar las colurs federalas invertidas e dal scumbigli che po resultar tranter la vopna svizra ed il segn distinctiv da la Convenziun è il diever da la vopna da la Confederaziun svizra sco er da tut ils segns che furman in'imitaziun da quella scumandà da tut temp, saja quai tras persunas privatas, societads u interpresas commerzialas, saja quai sco marca da fabrica u da commerzi u sco part da talas marcas, saja quai en ina moda e maniera che cuntrafa a l'undravladad commerziala u sut cundiziuns che pudessan violar il sentiment naziunale svizzer.»

La bandiera dal chantun da Sviz

Il ritg patrimoni da legendas, naschidas da la bandiera da Sviz, demussa che la bandiera era daventada il «punct da cristallisaziun» (Marchal) d'in particular sentiment da solidarità e ch'ella occupava ina piazza impurtanta en la conscienza da sazez da quels da Sviz.

Per quai che riguarda l'origin da la bandiera da Sviz prevaleva fin avant paucs decennis l'idea ch'è sa tractia d'ina bandiera da l'Imperi, d'ina bandiera d'asagl imperiala conferida a quels da Sviz dals retgs tudestgs. Quest'attribuziun na po però betg vegnir documentada.

Sa fundond sin las retschertgas dals ultims decennis na poi betg sa tractar da la «bandiera imperiala originara en colur da sang» (Marchal). Tenor l'istorgia da lezza bandiera n'era sia caracteristica principala betg la colur, mabain la crusch sin il fund da colur indefinida. La veglia bandiera da Sviz perunter era in ponn cotschen senza figuras e plitost d'origin religios, ecclesiastic e liturgic. Per la pietad populara dal temp medieval tardiv era la relaziun tranter il sang spons da

Cristus ed il sang spons da quels da Sviz evidenta. Cotschen è la colur da las festas da la Passiun da Cristus. Ins po pia sa dumandar, sch'igl ha insumma existì ina dotaziun en il senn tradiziunale.

La particularità da la bandiera da Sviz na resulta er betg da la colur, mabain dal quader da chantun che representa il crucifig ed ils utensils da la Passiun. Tenor la tradiziun l'han quels da Sviz obtegnì il 1289 dal retg Rudolf I sper Besançon. Tenor opiniuns pli recentas n'èsi dentant betg pussaivel ch'il motiv da las «Arma Christi», ils utensils da la Passiun dal Segner, figureschian sin ina bandiera d'avant la mesadad dal 14avel tschientaner. La bandiera dal temp da la Battaglia da Morgarten para, cuntrari a quella da l'epoca da la Battaglia da Laupen dal 1339, d'avair possedi nagin quader da chantun. Ins na sa betg, sche la bandiera da Laupen cuntegneva gia il motiv da las «Arma Christi», enconuschent da bandieras da temps posteriurs.

Il pli vegl quader da chantun mantegnì sa chatta sin la bandiera dal temp da la Guerra da Burgogna. La stretga relaziun dal motiv religios da las «Arma Christi», dal «Heilig Rych» («Sontg Imperi») cun in emblem da suveranità politica po vegnir considerada sco unica. Singular è er il cult particular da la bandiera da Sviz, pratigà anc il 1840.

Sa chatta en il quader da chantun da la bandiera da Sviz l'origin da la crusch da Sviz u perfin quel da la crusch svizra? Per part è il motiv da las «Arma Christi» en il quader d'angul da Sviz vegnì remplazzà tras represchentaziuns da Nossadonna e da son Martin. In'è pia betg succedi ina reducciun progressiva al crucifig che cumpara dapi il 17avel tschientaner.

La crusch federala è – sco gia vis – sa sviluppada a moda independenta: La crusch è stada da tut temp l'ensaina principala da las armadas cristianas e da l'urden dals chavaliers. En il cult da son Martin ha il segn da la crusch giugà ina rolla predominanta surtut a Berna. Dapi la Battaglia da Laupen è ella daventada il simbol dals Confederads en guerra, l'emprim sco ornament individual dals schuldards, pli tard sco emblem frequent sin bandieras. Qua ston ins situar l'origin da las bandieras federalas posteriuras, il svilup da lur furmas differentas en il 19avel tschientaner.

La preschentaziun:
Dossier «La crusch svizra».

Dapli infurmaziuns:
chatta.ch/?hiid=1600
www.chattà.ch

Versiun definitiva da la bandiera militar federala dal 1841.

MAD

«18 spassegiadas tras il Grischun»

Motivar persunas a partir dal 66avel onn da vegliadetgna a dapli moviment

■ L'onn 2017 ha l'Uffizi da sanadad dal Grischun edì la brochura «18 spassegiadas tras il Grischun». La finamira da l'acziun è quella d'animar senioras e seniors a dapli moviment, per gidar uschia a mantegnair e rinforzar lur sanadad. Las spassegiadas proponidas mainan en tut las destinaziuns turisticas dal Chantun. Cun las eleger en vegnidas resguardadas las relaziuns topograficas e climaticas: ellas n'èn betg memia grevas e betg memia lungas.

Senda da vignas da Malans – Jenins

La spassegiada è in tschancun da la senda da vignas marcada. Davent da la staziun da Malans va la via tras il center dal vitg idillic da Malans fin a l'ur sura dal vitg; da là han ins ina grondiusa vista sin il vitg e la Val dal Rain grischuna. Lung il guaud da faus maina la senda a Jenins, il vitg da viticulturs. Davent da la fermada da l'auto da posta Rathaus pon ins returnar enavos a Malans.

Grüsch – Schiers

Il punct da partenza da la spassegiada è la staziun da Grüsch. Suententer avair traversà il passadi da viafier suondan ins ils mussavias mellens en direzziun dad «Überlandquart». Dal vitg ora maina la via sur duas punts: sur la via viaziunala e la Landquart. Tar il restaurant Sporti ir suenter la punt a sanestra e suandar il mussavia mellen en direzziun da «Schiers». Uschia arrivaran ins sin la via l'emprim sulegliva, suenter empernaivlamain sumbrivauna, che maina pli u main lung il flum fin a Schiers.

Monbiel – Alp Garfiun – Monbiel

La spassegiada è marcada e maina dal bel acclau da Monbiel en per la val fin a l'Alp Garfiun – ins dovra be suandar ils mussavias. En il fund da la val sgarguglia la giuvna Landquart entant ch'èls viandants giudan il mund alpin imposant cun vista sin il glatscher. Sin l'Alp Garfiun pon ins pussar e giudair la bellezza vista avant che turnar sin la medema via enavos a Monbiel.

Spassegiada lung il Rain da Cuira

Ina spassegiada cumadaivla tras la citad da Cuira, nua ch'ins po scuvrir la Plessur, il Rain ed il Mühlbach. Il tur cumenza a la staziun, maina a sanestra sperasvi a la staziun d'autos da posta e tar la rundella a dretga e vinavant fin a la Rätusbrücke. Lura van ins a dretga lung la via da la Plessur Sut tras il sutpassadi e lung la Plessur fin a la Schelmenbrücke, sur la punt e lung la via Grossbrugg fin als implants da sport Obere Au. Alura vai a dretga sperasvi al bogn avert fin a la riva dal Rain e lung la promenade dal Rain

Enturn il Lai d'Arosa – ina da las spassegiadas proponidas en la brochura.

FOTO: JOUJOU / PIXELIO

fin al campadi Camp Au. Silsuenter vinavant lung la riva dal Rain cuverta da guaud fin a l'autezza dal Mühlleturm, nua ch'ina senda tras il sutpassadi da l'autostrada maina puspè enavos vers la citad. Tar la Rheinmühle van ins a dretga sur il plaz, sperasvi al lajet fin al Mühlbach. Vinavant lung la via Giacometti fin a la via da Wiesental. Sin l'autezza dal Manor Wiesental traversar la via ed ir a dretga ora sin la senda dal quartier fin a la via Aspermont. Per finir chaminar sperasvi al parc da sculpturas dal Forum Würth, ir a dretga en la Ringstrasse e suenter pauc meters puspè a sanestra en la via Calanda che maina puspè enavos a la staziun.

Enturn il Lai Sura d'Arosa

Gia a la staziun spetga ils spassegiaders ina grondiusa vista sin il Lai Sura ed il panorama alpin circumdant. Per far il prender la via cun vista sin il lai a sanestra e suandar quella. Nua che l'aua cula en il lai sa laschan las differentas andas pavlar particularmain gugent. Ina senda stretga maina lung la riva dal lai, nua ch'è dat numerus bancs da pussar. Davant la chasa da bartgas dal Lai Sura maina la senda puspè sin il passape che cumplettescha anc il davos tschancun enturn il lai.

Lai – Lantsch

La spassegiada cumenza a la fermada da l'auto da posta, che sa chatta in pau dador il vitg da Lai, e cuntinuescha en direzziun da la piazza da golf da Lai. Lung la piazza da golf sa lascha giudair la natira e l'atmosfera calmanta. Tras il guaud cler cuntanschan ins la veglia culegna d'aclas ed il campadi S. Cassian. Da là n'èsi betg lunsch fin en il bellezza vitg da Lantsch ch'ha tras sia posiziun giugà gia

baud ina rolla impurtanta en la politica da traffic.

Spassegiada culturala tras Savognin

La spassegiada culturala tras la vischnanca da Savognin porscha sin 11 tavlas infurmaziuns interessantas davart ils eveniments istorics e culturals locals. Ins vegn a savair dapli davart abitants renumads, las relaziuns da traffic d'antruras e differentas perditgas da l'istorgia che sa chattan oz anc a Savognin. Davent da la fermada da l'auto da posta èsi mo pauc meters fin al biro da turissem da Savognin. A partir da qua è la spassegiada marcada bain e maina tras las giassas dal vitg. Tar l'ultima tavla pon ins returnar sin la medema via enavos a la fermada da l'auto da posta u scuvrir sin atgna iniziativa anc in pau la vischnanca.

Bravuogn – Latsch – Bravuogn

Il viadi spectacular cun la Viafier retica sin il traject dal Patrimoni mundial da l'Unesco a Bravuogn è gia in dals emprims puncts culminants da quest'excursiun. Davent da la staziun da Bravuogn maina la spassegiada en ziczac lung la via marcada fin al vitg idillic da Latsch (1588 m s.m.). Qua pon ins giudair la vista magnifica sin ils Pizs da Bravuogn e la Val d'Alvra. Da l'autra fin dal vitg maina la via vinavant en direzziun da Stugl fin al spartavias Buorchas. Da qua sa lascha puspè chaminar enavos a la staziun da Bravuogn.

Scuol – Sur En

Bandunar a la fermada Runa (bus local) u Clozza (auto da posta) las chasas da Scuol e spassegiar sin la pitschna via da vart sanestra da la val en direzziun da Sur En fin a la punt da Pradella. Qua traversan ins la punt e cuntanscha da l'autra vart da l'En ina bella via da glera che maina cun ina leva pendenza per il solit lung l'aua fin al campadi Sur En. Durant la spassegiada pon ins giudair la bellezza vista sin las Dolomitas da l'Engiadina Bassa e guardar ina da las ovras electricas da l'Engiadina. Davent da Sur En datti la pussaivladad da returnar cun l'auto da posta a Scuol.

Le Prese – Miralago, Valposchiavo

A la riva dal Lago di Poschiavo pon ins giudair la vista sin il lai ed il mund alpin circumdant en trais differentas spassegiadas: davent da Le Prese suandar ubain la via da glera lung la lingia da viafier da la vart dretga da la val ubain la via da guaud sumbrivauna da vart sanestra da la val fin a Miralago. La via da guaud da la vart sanestra da la val è in pau pli lunga. A Miralago on ins decider, sch'ins vul chaminar enturn l'entir lai u returnar cun la Viafier retica. Natiralmain sa lascha la

spassegiada era far en la direzziun cuntraria cun il punct da partenza a Miralago.

Malögia – Isola – Segl

La spassegiada cumenza a Malögia e maina lung la vart dretga da la riva dal Lai da Segl fin al bel delta dad Isola. Il delta davant Isola è nominà sco Cuntrada da smaragd ed in territori da paus impurtant per ilsutschels migrants. A partir da mez zercladur en fin la fin da settember/entschatta d'october, tut tenor las cundiziuns da l'aura, maina tranter Segl e Malögia la lingia da navigaziun la pli autsituada da l'Europa. Alura pon ins scursanir la spassegiada ad Isola e returnar cun la bartga enavos a Malögia u navigar vinavant fin a Segl. Davent dad Isola fin a Segl maina la spassegiada sin ina senda stretga cun craps e ragischs; sch'ins dispona d'in pass ferm e segir, è quest tschancun dentant bain dumagnabel.

Vicosoprano – Borgonovo – Stampa

Da la fermada da l'auto da posta Piazza a Vicosoprano maina la spassegiada tras la vischnanca fin a l'encler Cudin, in plaz istoric dal temp da la persecuziun da stris. Sin la senda da guaud vai vinavant en direzziun da Borgonovo, nua ch'ins po admirar las chasas d'abitat imposantas e la baselgia da San Giorgio cun picturas sin vaider dad Augusto Giacometti. Davent da Borgonovo cuntanschan ins sin il passape lung la via il vitg da Stampa. Alternativamain pon ins traversar a la sortida dal vitg da Borgonovo la bella punt artgada e spassegiar da la vart dretga da la val vers Stampa. A la fermada Val d'Arca gist sper il Museum Ciäsa Granda a Stampa sa chatta la fermada da l'auto da posta per returnar a chasa.

Lago d'Isola, San Bernardin

La spassegiada cumenza a la fermada da l'auto da posta a San Bernardin, Posta. Chaminar l'emprim vers il flum da la Moesa e traversar quella sur ina pitschna punt da lain. Tras il guaud cler vai vinavant fin tar in sutpassadi che maina da l'autra vart da l'autostrada. Qua pon ins far ina pitschna excursiun fin a l'Alp Fracch. Vinavant va la via tras il guaud da San Remo fin al mir da fermada Lago d'Isola. A la riva dal lai pon ins spassegiar fin entadim e lura traversar il mir da fermada per arrivar da l'autra vart. Da là sa lascha chaminar enavos en il vitg da San Bernardin. Sin questa via passan ins l'Alp Portèla, nua ch'ins po cumprar products locals.

Senda da la funtauna dal Rain, Valragn

Sin la senda da la funtauna dal Rain scuran ins ils misteris dal Rain. La senda tematica represchenta l'entir percurs dal

Rain sco avaina da vita. A differentas staziuns survegn ins impressiuns remartgablas dals monuments natirals caracteristics sco il Rheinquellhorn, la Cascada dal Rain a Schaffusa u il territori da la Loreley. La senda signalisada cumenza a l'entrada dal vitg da Valragn u sper il bigl dal vitg a Nufenen ed è transibla en tuttas duas direzziuns. Al punct da partenza sa chatta la brochura gratuita «MiniGuide» che furnescha infurmaziuns interessantas.

Flem Casa d'Uaul – plattafurma panoramica Il spir

La spassegiada cumenza gist a la fermada da l'auto da posta da Flem Casa d'Uaul, Lag la Cauma e maina l'emprim sin ina via tras il guaud bain marcada. Bainprest glischa l'aua clera da color turchisa dal Lag la Cauma tras il spess guaud verd. Sperasvi a l'ascensur che maina al Lag la Cauma vai vinavant fin a Conn. Qua pon ins far in paus sin la terrassa sulegliva dal restaurant d'excursiun Conn. Mo paucas minutas davent da là sa chatta la plattafurma panoramica Il spir che varga via-dor en la chavorgia dal Rain e porscha ina vista unica sin la Ruinaulta. Davent da là sa lascha chaminar sin la medema via enavos a Flem Casa d'Uaul.

Glion – Castrisch

Sin questa spassegiada tranter Glion e Castrisch pon ins giudair ina cuntrada natirala multifara. Il traject cumenza a la staziun da Glion e maina sperasvi l'hotel Eden. A la cruschada suandar la Via da Glion en direzziun da Castrisch. Suententer pauc meters traversan ins ina punt ed arriva a l'ustaria Glenner. Suententer l'ustaria suonda in spartavias che maina sur il passadi da viafier. Silsuenter maina la senda a sanestra tras ina cuntrada da prads e plantas damanaivel dal Rain Anteriur directamain a Castrisch.

Via auta da Val

Il punct da partenza per la spassegiada è la fermada da l'auto da posta a Val, Posta. Da la vart opposta da la via va ina pitschna via ensi vers Leis. Suententer ca. 200 m suonda ina cruschada, davent da quella vai a sanestra sur las chasas vinavant en fin la fin dal vitg. Sin la spassegiada pon ins giudair la bella vista sin il vitg cun ils tetgs da plattas-crap caracteristics. Da l'autra vart traversan ins la punt e spassegi lung il Valler Rhi enavos a la posta.

Sedrun – Mustér

La senda maina tras bels acclaus tranter Sedrun e Mustér. Sin via datti adina puspè pussaivladads da pussar; differentas staziuns permettann da scursanir la via per quels che na pon betg chaminar l'entir tschancun. Da la staziun da Sedrun maina la senda sur la lingia da viafier ora fin a Bugnei. I vala la paina da far sin la Via Romana ina pitschna spassegiada tras l'acclau per visitar la chaplutta. Da la vart sulegliva da la val vai vinavant fin a Mompé Tujetsch. Qua s'avra la val, ins vesa la vischnanca da Mustér cun la claustra benedictina ed il Crap da Flem en il lontan. Sco proxim cuntanschan ins il vitg pittoresc da Segnas. Chasas da purs veglias cun curtins grondius flancheschan las vias e la chaplutta è averta. Sin vias e sendas pauc frequentadas sur Buretsch e Cuoz finescha la spassegiada a Mustér. In davos punct culminant è la giassa cun mirs da crap davent dal center da sport fin a la stgarsaria De Sax, nua ch'è en funcziun la pli veglia maschina da stgarsinar da la Svizra.

La preschentaaziun:

Uffizi da sanadad dal Grischun. 18 spassegiadas tras il Grischun. Cuira 2017.

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=4318
www.chatta.ch

A la riva da l'En

8
Scuol – Sur En

Descriziun: A la fermada Runa (bus local) u Clozza (auto da posta) laschais Vos davos Vos las chasas da Scuol e spassegiadis sin la pitschna via da vart sanestra da la val en direzziun da Sur En fin a la punt da Pradella. Qua traversa Vos la punt e cuntanschais da l'autra vart da l'En ina bella via da glera che maina Vos cun ina leva pendenza per il solit lung l'aua fin al campadi Sur En. Durant la spassegiada pudais Vos giudair la bellezza vista sin las Dolomitas da l'Engiadina Bassa e guardar ina da las ovras electricas da l'Engiadina. Davent da Sur En pudais Vos returnar cun l'auto da posta a Scuol.

Variantas: Empè da prender il bus pudais Vos era chaminar tras Scuol fin al punct da partenza.

Usterias: restaurant a Sur En u marenda e grill sin il campadi Sur En.

Tip: A Sur En vali da far ina pitschna excursiun sin la senda da sculpturas e contemplar las var 100 differentas ovras d'art.

Num: Scuol – Sur En
Entschatta: bus local – fermada Scuol Runa u fermada da l'auto da posta Clozza (1290 m s.m.)
Fin: fermada da l'auto da posta Sur En (1125 m s.m.)

Distanza: 5,5 km
Differenza d'autezza: +10 m, -100m
Temp: 1 h 40 min.

Guard a l'intern da la publicaziun.

«Ina polizia datiers dals burgais»

Infurmaziuns davart la professiun da policista u da policist

■ **Policistas e policists cun certificat professiunal federal fan servetsch a favur dals umans e da la communitad. Ellas ed els èn responsabels da tut temp per la segirezza publica, per quietezza e per urden e procuran che las leschas vegnian observadas.** Sin sia pagina d'internet ed en diversas brochuras infurmescha la Polizia chantunala davart las premissas, ils champs da lavur e las sfidas da questa professiun tant pretensiusa sco fascinanta.

Ils policists èn activs en differents secturs. Els èn generalists da la polizia da regiuns ed èn sin viadi sco patruglia cun autos da polizia u cun motos. Ultra da far independentamain controllas, verifichegchan els oravant tut indicaziuns, avis e cloms d'agid ch'arivan da la populaziun. Els examineschan sco emprims la situaziun al lieu e prendan mesiras immediatas da protecziun e da salvament, arresteschan persunas suspectadas e segireschan fastizs.

Savens dattan els a persunas che tschertgan agid en situaziuns da conflict il sustegn necessari ed inizieschan las mesiras ch'èn necessarias. Els annunzian eveniments impurtants per func a la centrala. En cas d'in accident da traffic segireschan els il lieu da l'accident, erueschan l'andament da l'accident e procuran per l'ulteriura circulaziun dal traffic.

Tar la polizia criminala sclereschan policists crims sco per exempel delicts da proprietad e da facultad, spogliadas, blessuras corporalas, mazzaments e delicts cun narcotics. Els n'erueschan e na cumprovan betg mo ils delinquents, mabain distgargian er persunas innocentas. Cun meds auxiliars tecnicos ils pli moderns rendan els visibels schizunt fastizs minimalis. Impurtant èn però in bun nas, intuiziun, inschign psicologic e l'abilitad d'analisar fatgs en moda svelta e correcta. En tut las situaziuns ston els restar calms, nudar tut al lieu dal delict en moda objectiva e confirm a la vardad, re-

Policist(a) – ina professiun che pretenda bunas abilitads fisicas e mentalas.

PAUL-GEORG MEISTER / PIXELIO

tschertgar conscienziosamain ed interrogar perditgas. Els sustegnan las autoritads sin il champ operativ e cumparan en cas da basegn sco perditgas er davant dretgira.

Policists ston avair ina gronda cumpetenza sociala, mussar in ferm caracter ed esser resistents cunter stress. Las dunnas adempleschan las medemas incumbensas sco ils collegas da lavur masculins.

Da la recrutaziun al certificat professiunal

Recrutaziun

La scolaziun teoretica ha lieu en la Scuola da polizia da la Svizra Orientala ad Amriswil (TG). Candidatas e candidats da lingua materna taliana han la pussaivladad d'absolver la Scuola da polizia en il chantun Tessin (Giubiasco). Ils praticums vegnan frequentads en il corp da la Polizia chantunala dal Grischun. Per pudair absolver la Scuola da polizia ston ins

ademplier las suandantas cundiziuns d'admissiun: Buna reputaziun; dretg da burgais svizzer; vegliadetgna tranter 20 e 35 onns; scolaziun professiunala terminada cun attest da qualificaziun federal u scolaziun equivalenta sco matura u diplom da scola commerciala; bunas premissas fisicas e psichicas; naginas proceduras penales currentas; grondezza minimala da 160 cm; permess da manischar da la categoria B; enconuschientschas dal computer; giavischadas vegnan enconuschientschas da linguas estras. Supplementarmain per candidatas e candidats da la Scuola da polizia dal Tessin: Bunas enconuschientschas dal tudestg a bucca.

Plinavant ston ins absolver cun success la suandanta procedura da recrutaziun: Test da qualificaziun che consista d'in test da sport e d'in test da teoria e d'abilitad; discurs da valitaziun; controlla tras il medi da confidenza; discurs da candidatura.

Scola da polizia

La scolaziun da policista u da policist dura in onn ed è sutdividida en differents blocs:

Set mais instrucziun teoretica (p.ex. accziun da la polizia, community policing, psicologia poliziala, etica professiunala e dretgs umans) en la Scuola da polizia da la Svizra Orientala ad Amriswil (TG).

Curs specialisads pratics (excursiuns d'in di, curs da la polizia da segirezza e sport).

Tschintg emnas scolaziun specifica dal corp (p.ex. teoria da rapport, lescha chantunala da polizia, disegnar accidents da traffic, POLYCOM).

Set emnas instrucziun pratica tar la Polizia chantunala dal Grischun cun invista da tut ils secturs dal servetsch da polizia (p.ex. polizia da regiuns, polizia da traffic, polizia criminala e logistica).

In mais repetiziun ed examens finals ad Amriswil.

Certificat professiunal

Tgi ch'absolva la scolaziun da basa necessaria e fa suenter cun success l'examen professiunal, survegn il certificat professiunal policista/policist che permetta da pratigar la professiun.

Il certificat professiunal ha ils suandants avantatgs: Renconuschientscha federala (cumparegliaziun cun autras furmaziuns professiunalas), conferma da las cumpetenzas da basa d'ina generalista u d'in generalist, la pussaivladad da lavurar sco policista u policist (en blers corps è quest certificat professiunal obligatoric), access a l'examen professiunal superiur.

«Agir svelto ed en moda bain ponderada»

Il 2008 ha la Polizia chantunala ed la brochura d'infurmaziun trilingua «Kantonspolizei Graubünden – Polizia chantunala dal Grischun – Polizia cantonale dei Grigioni». En quella vegn tematisà il profil professiunal ed approfondì ils singuls champs da lavur da las policistas e dals policists.

Ina professiun plain sfidas

Segirezza en il Grischun, per ils abitants, per ils giasts da vacanzas, per ils participants da congress sco er per passants, quietezza ed urden per tuts – per quai procuran las policistas ed ils policists chantunals. Da di e da notg, onn per onn, da tutt'aura, sin las vias dals pass e sin las autostradas, en la citad e sin la champagna, sin las muntognas e giu en las vals. Dapertut ed adina èn els pronti per porscher agid, per surpigliar accziuns da salvament e per far retschertgas. Adina stat l'uman en il center. Cun sia cumpetenza specialisada e sociala sa drizza la polizia tenor ils basegns da las burgaisas e dals burgais. Policista chantunala, policist chantunala – ina professiun cun sfidas tranter blers champs da tensiun, in'incumbensa pretensiusa en il servetsch da nossa cuminanza.

Restar calms e tuttina agir svelto

La tensiun tranter agir en moda calma e bain ponderada ed intervegnir uschè svelto sco pussaivel ans accumpogna di per di. Ina buna soluziun il dretg mument è adina megla ch'ina soluziun perfetga che arriva memia tard. Realisar quest princip è tant ina sfida sco er ina finamira. Agir svelto ed en moda professiunala po salvar vidas. Las accziuns vegnan coordinadas en la centrala d'alarm e d'accziuns tras collavuratur cun experientscha.

Intervenziuns en l'auzezza ed en las vals, da di e da notg

La topografia extraordinaria da nossa chantun pretenda ina gronda abilitad da s'adattar. Ils eveniments determineschan ils lieus d'accziun. Che quai saja en la citad u sin la champagna, en il territori alpin u giu en il fund da la val, sin funs averts u en guauds mal accessibels ed en chavorgias stretgas – nus stuain esser preparads. Per mintga cas. Da di e da notg, da tutt'aura.

Sustegn d'animals e da la tecnica

Nus essan in corp da polizia modern cun in bun equipament che correspunda al temp dat oz. Per duvrar meds d'agid da tut gener, armas ed er chauns en moda proporziunala e cun success, basegni

exercizi. Quai pretenda blera lavur e blera pazienza. Perquai che las furmas da la criminalitad sa midan permanentamain, pervi da novas prescripziuns legalas, ma er pervi dal svilup da la tecnica, èsi necessari da sa scolar e da sa furmar vinavant regularmain.

Pront per l'accziun en tut ils elements

Nossas unitads specialisadas èn adina prontas da dar dumogn er a situaziuns extraordinarias che concernan la polizia da segirezza, p.ex. a chaschun d'occurrenzas grondas u per proteger conferenzas e persunas periclitadas. Grenadiers, manaders da chauns commembers dal cader alpin, sfunsaders, manaders d'accziuns sgulants – che lavuran cun il helicopter sco med d'accziun da la polizia – sco er tiradurs da precisziun han absolvi scolaziuns specialas pretensiusas ed intensivass.

Tschertgar fastizs – eruir delinquents

Chattar la gugia en il fain è mintgatant pli simpel che tschertgar ils fastizs al lieu dal delict. Segirar ed evaluar fastizs èn incumbensas da la tecnica criminala. Cuntzunt sias enconuschientschas gidan a sclerir ils acts chastiabels ed ad eruir ils delinquents. Quai pretenda savens lavur da detagl, pazienza e precisziun, e quai en cumbinaziun cun enconuschientschas scientificas e cun chapientscha tecnica.

Segirezza entras prevenziun

Prevegnir è meglier che guarir. Perquai organisain nus regularmain champagnas da prevenziun per preservar ils umans da disgrazias smanantschantas. Quai vala tant per ils fatgs da la polizia da traffic sco er per ils fatgs da la polizia criminala. Dapli segirezza en il traffic sin via gia tar ils uffants pitschens, per quai procuran noss instructurs da traffic. E noss post specialisada per la prevenziun porscha gratuitamain cussegliazions da segirezza independentas ed individualas per mintgina e per mintgin.

Teamwork e cumpetenza sociala

L'uman stat adina en il center. Situaziuns d'urgenza, disgrazias ed accidents, culps dal destin u schizunt tragedias umanas ans scuntran savens. Per dumagnar tals eveniments dovri gronda cumpetenza sociala – in tema ch'ha ina impurtanza centrala gia durant la Scuola da polizia e che sa tira pli tard sco in fil cotschen tras nossa vita professiunala. Partenadi er en il team, en in clima da lavur collegial – per la segirezza da nus tuts.

In sguard en l'istorgia

Avant il 1803 na disponiva il Grischun betg d'ina polizia statala organisada. Responsabels per l'orden public eran las vischnancas ed ils cumins, e mo la citad da Cuir aveva ina polizia ordinaria. Dapi il 1766 disponiva mintga Lia d'in uschenumna langedar u harschier che controllava ils vagants. Il 1804 è vegni furmà in corps da polizia cun in corporal e set policists, e dal 1813 datescha l'empirim reglament da servetsch detaglià (polizia criminala e polizia d'esters). La Polizia chantunala aveva ses domicil en il Karlihof vegl, alura en il nov sper la Chasa Grischa a Cuir e dapi il 1969 en in nov stabiliment a la Kasernenstrasse/Ringstrasse. Dapi il 1952 dispona ella d'ina polizia da traffic. La polizia criminala ed ils servetschs specialisads opereschan davent da Cuir. Il 1904 è vegnida fundada a Panaduz la Federaziun grischuna dals funcziunaris da polizia (iniziant ed emprim president è stà Christian Frigg).

Polizia da traffic e polizia criminala – duas da las partziuns centralas da la Polizia chantunala.

TIM RECKMANN E PAUL-GEORG MEISTER / PIXELIO

La preschentaziun:
Dossier «Polizia chantunala».

Dapli infurmaziuns:
chatta.ch/?hiid=1102
www.chatta.ch

Procap Grischun – per umans cun handicap

■ La Procap Grischun è in'organisa-ziun d'agid a sazez che represchenta ils interess dals umans cun impediments. Ella sustegna e cusseglia umans cun impediments per tut las dumondas e difficultads en connex cun in impediment, oravant tut per dumondas e problems concernent assicuranzas socialas. La Procap Grischun prenda dentant er influen-za sin la politica e la legislaziun en il rom dals interess dals umans cun impediments. La pagina d'internet da la Procap Grischun (procapgrischun.ch) e diversas brochuras infurmeschan er per rumantsch davart ils champs da lavur multifars da l'uniun.

Davart la Procap

La Procap Grischun è la pli gronda organisa-ziun da commembers per persunas cun impediments en il chantun Grischun. Ella porscha a sias commembras ed a ses commembers servetschs d'emprima qualitat en ils champs da la cussegliaziun giuridica e da

cun in vast sustegn.

Nus vulain promover ils contacts, il svilup, la conscienza da sazez e l'egualitad. Cun Voss agid vulain nus eliminar tut las barri-eras.

Istorgia

Svizra

L'uniun cun sedia ad Olten e Bienna (Siège Romand) è vegnida fundada l'onn 1930 sco Associaziun svizra d'invalids. La funda-ziun da quest'organisa-ziun è stada l'ovra da Henri Pavid (1893–1949). Emigrà a Paris aveva el lavorà sco emploià da biro en ina gronda interpresa da transport. Suentar avair pers tras in accident ina chomma, è el returnà cun 29 onns enavos en Svizra (ad Olten).

L'onn 1930 n'existiva en Svizra anc na-gina assicuranza d'invaliditad. I deva bain ina sort d'agid social, ma quel n'era betg reglè a moda instituzionalisada: Tgi che vegniva en ina situa-ziun difficila pudeva dumandar sustegn; ma quant vast che quest sustegn era vegniva per part decidì a moda arbitraria.

La pretensiun da stgaffir in'assicuranza d'invaliditad statala che garantescha ad umans cun in impediment entradas minimalas è perquai stà in dals motivs principals, daco che Henri Pavid ha fundà il matg 1930 la secziun Olten e l'october 1930 l'As-sociaziun svizra d'invalids. Pavid è s'orientà a l'associaziun d'invalids ch'era vegnida

La Procap s'engascha sin tut ils champs per ils interess da persunas handicapadas.

FOTO SANDRO ALMIR IMMANUEL/PIXELIO

stgaffida en Frantscha durant l'Emprima Guerra mundiala.

La funtauna d'entradas principala da l'associaziun è stada fin il 1960 la vendita dal Chalender d'invalids svizzer. Gia il 1931 eran vegnids vendids 9000 exemplars ed il 1932 schizunt 25 000. Durant la guerra n'è il chalender betg cumpari, ma il 1945 è quel vegnì lantschà da nov, e quai sin proposta da la secziun grischuna. A partir da l'onn 1960 en las cifras da vendita sa sbassadas d'in cuntin; l'onn 1993 han ins la finala chala da producir il chalender.

Pervi da divergenza d'opiniuns tranter la secziun La Chaux-de-Fonds ed il secretari central è sa constituì il 1954 il Siège Romand. La radunanza da delegads ha concedì als Romands il 1955 in aut grad d'auto-nomia.

Il prim da schaner 1960 è alura entrada en vigur l'Assicuranza federala d'invaliditad (AI) sin la quella ins aveva spetgà vess. Memdemain il 1960 è vegnida fundada l'as-sociaziun da gruppas da sport d'invalids (oz: Procap Sport). Ed il 1962 han ins avert a La Chaux-de-Fonds l'emprim lavuratori per persunas cun impediments.

L'onn 2002 è l'Associaziun svizra d'invalids sa decidida da midar num: Il pled «invalid» associeschia la muntada «senza valor» e discrimineschia perquai ses commem-bers. Dapi lura sa numna l'associaziun «Procap – per umans cun handicap».

Grischun

1931 – Fundaziun da l'uniun: Ils 31 da matg 1931 vegn fundada a Cuira la secziun grischuna da l'Associaziun svizra d'invalids.

1959 – Extrada da l'Associaziun svizra d'in-valids e fundaziun da l'Uniun grischuna d'in-valids: Differentas difficultads han manà a l'extrada da l'uniun tetgala. Il 1959 funde-schan ils commembers extrads da l'Associa-ziun svizra d'invalids l'Uniun grischuna d'invalids.

1987 – Fundaziun d'ina nova secziun en il Gris-chun: Ils 31 da matg 1987 vegn fundà a Cuira ina nova secziun da l'Associaziun svizra d'invalids.

1993 – La fusiun a la nova Uniun grischuna d'impedids è reussida: A la radunanza da commembers dals 6 da mars 1993 a Domat fusiunescha l'Uniun grischuna d'invalids cun la secziun grischuna da l'Associaziun svizra d'invalids, fundada l'onn 1987. La nova uniun sa numna Uniun grischuna d'impedids. Per la fusiun avevi dà differen-tas raschuns. Il fatg ch'i deva en il Gris-chun duas organisa-ziuns d'agid a sazez per umans cun impediments vegniva resentì adina pli fitg sco nunefficazi. Ultra da quai avevan las duas uniuns da cumbatter cun l'enveglia-ment e cun dumbers da commembers sta-gnants u regressivs.

1997 – Secretariat central a Cuira: A partir da l'avust 1997 vegn installà in secretariat central a Cuira. L'october 1997 vegn avert a Samedan il post da cussegliaziun Gri-schun dal Sid, il november 1998 vegn avert a Rueun (Glion) il post da cussegliaziun per la Surselva, l'avust 1999 avra l'uniun a Ta-vau il post da cussegliaziun per il circuit da Tavau ed il Partenz e l'october 2001 vegn avert a Panaduz il post da cussegliaziun Gri-schun Central/Mesauc.

2002 – L'Uniun grischuna d'impedids da-venta «Procap Gris-chun»: Ensem cun l'uniun tetgala lantscha l'uniun grischuna la nova marca «Procap – per umans cun handicap».

Per persunas cun in impediment

La Procap Grischun sustegna e cusseglia persunas cun handicap areguard tut las dumondas e tut ils problems en connex cun in impediment – nus prendain temp per Vus! Ultra da las cussegliaziuns purschain nus a nossas commembras ed a noss commem-bers ina buna rait: Purschidas da curs, sport e temp liber, nuar contacts – nus vulain col-liar umans e pussibilitar inscunters e spiert da cuminanza tranter persunas cun e senza in impediment.

Cussegliaziun en connex cun l'assicuranza so-ciala

Chattar las dretgas respostas tranter las ble-ras infurmaziuns davart il dretg d'assicura-nza sociala è adina pli grev. Nossa cussegli-ziun cumenza là, nua che persunas cun im-pediments vegnan a lur cunfins. Qua essan nus ferm – As laschai cussegliar.

La Procap procura che las leschas da l'as-sicuranza sociala vegnian exequidas en il senn da las persunas cun impediments. Nus cussegliain e sustegnain tranter auter geni-turs d'uffants cun impediments a partir da la naschentscha fin a la midada en la vita

da creschids, u che nus respundain dumon-das, co in'assistenza sa lascha per exempel organisar e finanziar. Nus represchenta in umans cun differents impediments envers las autoritads, las dretgiras e las assicura-nzas.

La Procap Grischun organisascha er re-gularmain divers curs ed occurrenzas dal fatg en la sparta dal dretg d'assicuranzas so-cialas.

Cussegliaziun giuridica

La gronda part da las persunas cun im-pediments en dependetas da prestaziuns d'as-sicuranza. Persunas dal fatg spezialisadas ed advocats versads cusseglian persunas cun ils pli differents impediments. Els fan la corre-spondenza giuridica e represchentan pre-tensiuns giustificadas – sch'i fa da basegn avant dretgira.

La Procap Grischun organisascha min-tga mais in'ura da consultaziun giuridica en dumondas da las assicuranzas socialas. Noss service sa restrenscha a las assicuranzas so-cialas e na cumpiglia betg dumondas d'au-ters secturs da dretg.

Cussegliaziun da finanzas

En collavuraziun cun la Banca Chantunala Grischuna porscha la Procap Grischun ina cussegliaziun da finanzas d'emprima classa e cuvra tut ils aspects relevants en dumon-das da daners e facultad.

Purschidas da sport e da temp liber

Sper diversas occurrenzas da sport (uniho-ckey, plausch da nudar, turas da trekking, tir cun l'artg etc.) porscha la Procap Gri-schun a ses commembers er la pussaivladad da far sport regularmain en ina gruppa da sport. En il center stattan las experientschas communablas e la solidaritad da persunas cun e senza handicap.

Grazia ad in partenadi cun centers da fit-ness e da trenament da la forza en il chan-tun Grischun dat il project «Procap Gri-schun en moviment» access a mesiras exis-tentas per la promoziun da la sanadad. El-la porscha reduziuns atractivas e curs.

Abitar – viagiar

Abitar senza obstachels a chasa – Procap Abitar s'engascha sin plaun politic per da-pli abitaziuns pajablas, adattadas per sutgas cun rodas e che resguardan la vegliadetgna.

Procap Viadis è il specialist en la bran-scha da viadis per umans cun handicap. Vus pudais er reservar tut las purschidas dals re-numnads organisaturs da viadis svizzers.

Servetsch da visita

Il servetsch da visita da la Procap Grischun promova las pussaivladads da contacts so-cials e l'integraziun dals commembers en lur conturn. Nossas visitadras e noss visitaders lavuran en uffizi d'onur cunter in'indemni-saziun da las spesas. Avais Vus interess? Nus sco visitadra u visitader. As annunziai er, sche Vus avessas plaschair d'ina visita.

Politica sociala e lavur publica

Lavur publica

Sco organisa-ziun d'agid a sazez represchen-ta la Procap Grischun ils interess da persu-nas cun impediments e vul infurmar e sen-sibilisar ord vista dals perturgads directa-main. La Procap Grischun s'engascha per l'inclusiun e la participaziun sociala cum-plaina sco er per la represchentan-za dals perturgads en la politica e l'economia.

La Procap Grischun è ultra da quai re-preschentada en cuminanze d'interess, sa partecipescha a consultaziuns, elavura tem-as en ina cumissiun sociopolitica spezia-lisada e represchenta ils interess politics.

Sensibilisaziun

Tgi che n'enconuscha betg umans cun im-pediments è savens malsegier en contact cun els. La Procap Grischun offra purschidas da sensibilisaziun. Per promover l'inclusiun da persunas cun impediments en la societad metta l'uniun er a disposiziun vast material d'infurmaziun per classas da scola, mani-schunzs e persunal da vendita, interpresas ed instituziuns.

Cun organisar occurrenzas culturalas vul la Procap Grischun sensibilisar la publi-citad, las medias, il public ed ils participants a moda captivanta, averta e natirala per ils basegns da persunas cun impediments.

Tge che Vus pudais far

Lavur da voluntaris

Las incumbensas che voluntaris surpiglian tar la Procap Grischun en uschè multifaras sco ils umans che s'engaschan persuentar. Quai ch'è tar tuts tuttina è il plaschair da sustegnair auters umans. Quest agid vegn prestà cun engaschi e respect per las persu-nas tgradas e quai equivalent cun ellas.

Donaziuns

Cun ina donaziun sustegnais Vus las activi-tads generalas da la Procap Grischun. Vus pudais er far ina donaziun liada ad in intent specific u As engaschar sco sponsur per in project da sport, cultura u dal temp liber. Cun in legat u in relasch a favur da la Pro-cap Grischun mussais Vus er cun Voss da-vos giavisch solidaritad ed amur per il prox-im. En il medem mument stgaffis Vus cle-rezza – per Vus sez e per Vossa parentella.

I dat las suandantas pussaivladads da far donaziuns: Donaziun en daners, donaziun per in'occurrenza/in event, donaziun en cas da mortori, legat, sponsoring da projects, donaziuns d'interpresas u corporate giving, collezziun a chaschun d'occurrenzas da fa-tschentia, plazzar nossas boxas da collezziun per valutas estras.

La Procap Grischun è in'organisa-ziun d'utilitad publica ed ademplescha ils stan-dards da Zewo. Il sigil da qualitat garante-scha che las donaziuns vegnan impundidas tenor l'intent e controlladas entras structu-ras adequatas.

Commembranza activa

Cun Voss agid vulain nus superar barrieras pussaivlas. Noss'associaziun dumbra passa 3000 commembers en il Grischun. Sco sec-ziun da la Procap Svizra, che cumpiglia pas-sa 20 000 commembers, ans engaschain nus ensem cun Vus cun tutta forza per Voss interess. Daventai ina part da nus, per che Voss giavischs vegnian uids e realisads.

Sco commembra u commember activ essas Vus bainvegni en noss'associaziun in-dependendentmain da la sort da Voss handi-cap: Persunas cun in impediment daventan commembers activs, survegnan uschia cumplainmain ils dretgs da commembers e profiteschan dals servetschs da la Procap. Persunas senza impediment, vischnancas ed organisa-ziuns pon daventar commembers collectivs e da solidaritad e sustegnain uschia noss'organisa-ziun. Ellas profiteschan mede-mamain da blets servetschs da la Procap.

La preschenta-ziun:
Dossier «Procap Grischun».

Dapli infurmaziuns:
chatta.ch/?hiid=759
www.chattà.ch

procap grischun

... FÜR MENSCHEN MIT HANDICAP

... PER PERSONE CON HANDICAP

... PER PERSONAS CUN HANDICAP

ZEWO

www.procapgrischun.ch

Broschura d'infur-maziun dal 2017. MAD

Sut l'ensaina da «Narrenschiff», «Eulenspiegel» e co.

Pamflets e satira en las cuntraversas religiosas e politicas dal 16avel tschientaner, part 1

■ Il temp da la renaschientscha e da la reformaziun enconuscha ina ritga tradiziun da texts litterars, ma er da pamflets e d'alters texts stampads che sa confruntan a moda critica cun la ierta medievala ed antica, cun las structures e malgiustias socialas e politicas e cun dumondas religiosas e filosoficas. Sco exempels sajan numnads intgins romans satirics da quel temp che fan oz part dal canon da la litteratura mundiala: «Narrenschiff» (1494), «Eulenspiegel» (1510), «Gargantua e Pantagruel» (1532–1564), «Don Quijote» (1605–1615).

Ina premissa per la svelta e vasta derasaziun da talas scrittiras ha furmà l'invenziun da la stampa da cudeschs tras Johannes Gutenberg a Mainz (1450). Precis en la regiun dal Rain Superiur, tranter Mainz, Strassburg e Basilea, sa lascha alura er situar il lieu da fluriziun da las incunablas (las scrittiras stampadas fin il 1500). Ed er durant l'entir 16avel tschientaner han las citads numnadas giugà in'impurtanta rolla cun lur umanists e scripturs, lur illustrats e stampaders ch'han contemplà lur temp cun egl critic e fullà via a novs svilups spiertals.

Sco exempel vegn preschenta qua il satiricher e publicist Johann Fischart da Strassburg (ca. 1546–ca. 1590) ch'ha lavurà ensem cun il pictur e disegner Tobias Stimmer da Schaffusa (1539–1584).

Stimmer era da ses temp in pictur renumà e survegniva incumbensas grondas sco per exempel las picturas da palant-schieu sura e da parad dal chastè da Baden-Baden. Oz è el enconuscent surtut pervi da sias lavurs graficas. In motiv per quai po bain esser il fatg ch'ina gronda part da s'ovra picturada è vegnida destruida u ida a perder. Pensain be als fragments da las picturas muralas dal «Haus zum Ritter» en il museum da Schaffusa. Las picturas vi da l'ura astronomica da la catedrala da Strassburg pon dar be ina idea vaga da quest artist ch'ha gi in grond'impurtanza sco pionier da l'art baroc en Svizra.

Stimmer a Strassburg

Il 1570 è Stimmer sa domicilià a Strassburg, e quai è stà l'entschatta d'ina collavuraziun ordvart fritgiva cun Fischart e cun il stampatur ed entagliader da furmas Bernhard Jobin, oriund da la regiun basilaia, ma resident a Strassburg gia dapi il 1560. Lioms famigliars han anc intensivà questa collavuraziun ch'ha durà fin lur mort. Il pli tard il 1574 è vegnì tiers anc il scriptur Matthias Holtzwart. Quest ultim ha edì il 1581 tar Jobin ina collecziun d'emblems «Emblematum Tyrocyntina» ch'è fitg instructiva per enclegier il linguatg simbolic dal circel entern Fischart. Bliers auters cudeschs e fevgs sgulants cun entagls en lain sa basond sin dissegns da Stimmer en cumparids tar Jobin ed auters stampaders ed han contribuì cun quai che Strassburg ha recuperà ina part da l'impurtanza che la citad aveva gi pli baud sco center dals stampaders.

Relaziuns cun Basilea

Las relaziuns che Fischart e ses amis avevan cun la citad e cun l'università da Basilea èn multifaras. Là ha Fischart acquistà ses docter da giurisprudenza il 1574, suenter in segiurn en l'Italia; là ha el scrit l'emprima versiun da sia «Geschichtsklitterung» (Strassburg 1574, tar Bernhard Jobin) ed in'elavuraziun libra da «Gargantua» da Rabelais (emprim tom 1532). Fischart ha menziunà sez ch'el observava gugent la vita sin martgads e fieras, e las numerusas allusiuns ad isanzas basilaies en questa scrittira mussan ch'el era in profund enconuschider dals usits locals. Sper autras publicaziuns è cumparida er ina

Il publicist Johann Fischart (a sanestra) e l'artist Tobias Stimmer (a dretga, autopurtret).

nova ediziun dal «Narrenschiff» da Sebastian Brant (1572 en latin e 1574 en tudestg) cun illustraziuns da Stimmer.

In'conuschenta Bibla illustrada, cun vers da Fischart ed entagls en lain da Stimmer, è vegnida publicada il 1576 a Basilea, nua che er Holtzwart ha preschenta gia il 1570 ses giu da teater popular «Saulus».

Lecturs da texts e da maletgs

Sch'ins dumonda suenter il public da Fischart e Stimmer, lura mussan il dumber da las ediziuns ed ils pretschs dals cudeschs indirectamain il nivel cultural da la populaziun. Ulteriuras infurmaziuns dattan la moda e maniera, co ch'il messadi vegn dà vinavant, tge linguatg che vegn duvrà, la simbolica dals maletgs sco er la proporziun da text ed illustraziun.

La «Geschichtsklitterung» (il pled cumpara per l'emprima giada il 1590 sco titel da la terza ediziun) ha gi in success remartgabel. Las ediziuns dal 1579, 1582 e 1590 ha Jobin pudì stampar anc avant la mort da Fischart, autras lura il 1594, 1600, 1605, 1608, 1617 e 1631, damai amez la Guerra da trent'onns, quai che mussa cleramain ch'i sa tractava d'ina lectura brisanta er per lezzas generaziuns.

In'ediziun cumpigliava en general milli fin duamilli exemplars. Traiamilli exemplars – sco il Nov Testament da Luther, edì il 1522 e vendì entaifer trais mais – èn excepziuns e sa decleran or da la situaziun istorica.

Per fevgs sgulants suppon'ins ediziuns da duatschient fin milli tocs. Questas cifras èn remartgablas, sch'ins pensa che la citad da Strassburg aveva en la segunda mesadad dal 16avel tschientaner 30000 abitants e Basilea 10000.

Davart ils pretschs dals cudeschs stampads èn las infurmaziuns relativamain bunas, per ils fevgs sgulants però per part cuntradictorias. Igl è cler ch'il pretsch d'in cudesch po variar considerablmain, tut tenor grondezza e dimensiun da l'ovra. Il Nov Testament da Luther custava il 1522 per exempel in rentsch e mez. Per quels daners pudev'ins comprar 25 giaglinas, 1300 ovs u 59 kilos chorn bov (senza ossa). Il quint è spert fatg ch'in'ovra sco la «Cosmographia oder Beschreibung aller Länder» da Sebastian Münster, stampada il 1545 a Basilea e vendida per dus rentschs, stueva esser quasi nunpajabla per il magister basilaies Thomas Platter (1499–1582) che gudagnava, sco ch'el scriva sez, tschient rentschs l'onn. Il pretsch ch'ins po calcular per la «Geschichtsklitterung» permetta da localisar ils lecturs da Fischart en las classes pli autas e bainstantas da Strassburg.

Bler pli bunmartgads eran ils fevgs sgulants ch'ins pudeva comprar per in pèr crizers (1 rentsch = 60 crizers). Las «Neue

Zeitungen», pli voluminusas e cun illustraziuns, eran natiralmain puspè pli charas.

Nars da cudeschs

I deva però er gia al cumenzament dal tschientaner cudeschs pli favuravels en format quart ed octav. La «Navis stultifera» (1516) da Sebastian Brant custava duresch crizers. Uschia sa chapeschi che er glicud main bainstanta possedeava plirs cudeschs. Ils inventaris dal relasch da citadins da Strassburg mussan ch'er mastergnants e commerziants dal 16avel tschientaner avevan gia pitschnas bibliotecas. La regla en quests circuls era però maximal diesch cudeschs per chasada, entant ch'academichers possedeavan savens bibliotecas bain dotadas. Pensain be a la famiglia Amerbach da Basilea.

Mo il possess da cudeschs na garantecha dentant betg savida, sco che Sebastian Brant tira endament a ses contemporans: en ses «Narrenschiff» fa el beffas dal «nar da cudeschs» ch'als rimna senza als leger.

Scolas

En connex cun questas remartgas sa tschenta natiralmain la dumonda tgi che saveva insomma leger da lez temp en la Svizra dal Nord ed en la regiun dal Rain Superiur, ils lieus d'actività da Fischart e da Stimmer. U er: tgi che gieva insomma a scola.

Ils reformatars che sa sfadiavan «die allerbesten Schulen, beide fur Knaben und Mägdelein, an allen Orten aufzurichten», sco che Luther aveva pretendì, han rendì in grond servetsch a la generaziun dals onns 70. A Strassburg ha Johann Sturm fundà il «Gymnasium» (1537) ch'è vegnì fitg renumà ed ha servi da model a Myconius ed a Thomas Platter per reorganisar las scolas da Basilea.

Sper las scolas da latin devi era veritablas scolas popularas che mussavan mo las enconuschientschas minimalas. Basilea aveva dal temp da Stimmer trais scolas da tudestg (duas per ils mats ed ina per las mattas) che tuttastevan a la baselgia. Sch'i mancavan ils raps per pajar il magister, eri pussaivel d'obligar ils plevons ed ils cluders da las vischnancas d'instruir sez tudestg en scola, sco ch'i resulta da l'urden da baselgia da Strassburg dal 1598.

Las «Winkelschulen» d'avant la reformaziun, las scolas privatas da scolasts ambulants che mussavan a leger ed a scriver a tut quels che n'avevan betg gi occasiun da frequentar ina scola claustrala, han tuttina existì fin l'entschatta dal proxim tschientaner: il 1551 dumonda in tschert Konrad Markstalk al magistrat da Basilea la permissiun d'avrir ina scola privata. Igl era er pussaivel da s'acquistar in savair ru-

dimentar en maniera autodidactica, cun agid da las numerusas fiblas d'abc ch'eran en vendita quella giada.

Ils impediments ch'ins stueva superar vulend imprendder, n'eran betg primarain da gener finanzia: i stevan a disposiziun plirs stipendis, a Basilea per exempel il legat dad Erasmus. Ils impediments eran plitost d'attribuir a la mentalità da la populaziun: en l'introducziun da la «Geschichtsklitterung» deplorescha Fischart l'avarsiun da ses temp envers tutta scolaziun: a la curt d'in prinzi survegnian ins plitost ina biera ch'in cudesch; e sin la dumonda retorica, pertge ch'ins na mussia betg a scriver a las mattas, respunda el mo: per ch'ellas na scrivian betg brevs d'amur.

Il teater popular

In'impurtanta rolla didactica ha giugà er il teater ed ins na dastga betg sutvalitar sia purtada per la scolaziun dal pievel. Ils numerus tocs da teater, inscensads il pli savens da magisters en mintga citad svizra pli impurtanta, eran per il pievel in'ocasiun cumadaivla per augmentar sias enconuschientschas. La pussaivladad d'avair avant eglis noziuns abstractas, fatgs istorics u istorgias mitologicas, quasi sco en in cudesch da maletgs vivents, ha contribuì fermamain a derasas la cultura umanistica. Sper quests tocs da teater en latin – giugads da scolar, u a Basilea dapi il 1540 er da students, per sviluppar lur retorica – devi adina dapli represchentsaziun en tudestg e cun participaziun dals abitants.

A Basilea vegnivan tals tocs da teater surtut inscensads da Thomas Platter en occasiun da festas da scola, suenter l'exempel da Johann Sturm ch'el ha enconuschì durant ses segiurn a Strassburg. Tenor funtaunas contemporanas eri mintgamai «ein gar grosser Zusammenlauf».

Per ils organisatars eran quests arrangements da massa bain er in pau inquietants. Ins sa che Vincens Prallus ha dumandà a Basilea la preschientscha da la polizia da la citad per evitar incidents dischagreabls. Il schaner 1554, cur ch'il bab da Stimmer – ch'era magister da tudestg a Schaffusa – ha inscena cun ses scolar la «Historie vom verlorenen Sohn» da Georg Binder, è dà ensem il banc, sin il qual sesevan ils signurs da la citad. Tobias Stimmer, ch'ha l'onn 1580 er scrit sez ina cumedia (confusiuns pervi d'ina giuvna dunna malfidaivla), aveva lura 15 onns ed ha damai gi gia baud l'ocasiun d'enconuscher il teater, sa laschond inspirar per sias atgnas ovras.

Il dumber d'actors era per part impresiunant. Per inscena «Saulus» da Matthias Holtzwart (il 1571 a Basilea) è stads necessariis 100 citadins sco actors e 500 sco statistis. I n'era betg mo in stra-

patsch per il reschissur, ma er per ils aspecturs: il toc durava dus dis.

Il striegn da Circe

D'impurtanza en questas represchentsaziuns n'era betg mo la divulgaziun, ma er l'interpretaziun da la materia. L'istorgia da Circe duai servir sco exempel.

Hans Sachs, chalger e chantatur a Nürnberg, è s'occupà repetidamain cun Circe e sia bavronda striunada che – tenor Homer – ha mancà da far effect sin Odiseus. (Quel aveva survegnì da Mercur l'erva miraculosa moli ed ha pudì, grazia al cuntrattiss, evitar il destin da ses camarats ch'èn vegnids transformads tuts ensem en portgs.)

En l'epilog da sia cumedia da Circe, stampada il 1550, resumescha Hans Sachs suandantamain la significaziun dal toc per mauns da ses lecturs: Circe simboliseschia la voluptad che surmainia blers, da maniera ch'els – sco ils uffants ed ils nars – perdian lur saun giudizi e daventian bestgas malraschunavlas. Cun Odiseus però sajan mangiadadas tut las persunas undraivlas ch'hajan retschavi da Dieu l'erva moli, il simbol da la sabientscha, e che sappian qua tras sa pertgirar da la turpegia voluptad.

Questa cumbinaziun da mitologia antica e da morala cristiana è dal tutfatg caratteristica per quests dramas, scrits cumpletamain en il spiert da Luther ch'aveva recumandà expressivamain il teater sco med d'educaziun dal pievel.

En ses tocs ha Sachs tractà repetidamain questa tematica e cumpareglia l'effect da la bavronda striunada cun quel dal vin, per dar al cuntegn ina relevanza actuala en vista a l'alcoholissem fermamain derasà da lez temp.

Quant enavant che questas represchentsaziuns popularas modifitgeschan l'original en favur da finamiras didacticas, quai è bain vesaveil gist en il «Saulus» menziunà avant: Holtzwart transformava l'engavinada dad Endor en la Circe da Homer e la lascha ir al diavel ensem cun sia fantschella Medea.

In tal proceder vegn legitimà dad Erasmus da Rotterdam che scriva suandantamain en ses «Enchiridion», il «manual per il cumbattant cristian»: «Ja vielleicht liest du eine Sage, wenn du auf ihre verborgene Bedeutung achtest, mit mehr Gewinn als die Heilige Schrift, wenn du dort am Buchstaben hängenbleibst (...); wenn dich der Trank der Circe lehrt, dass die Menschen durch Begierden wie durch ein giftiges Getränk zu Toren werden, dass Menschen sich völlig in Tiere verwandeln: (...) erfährst du dann nicht in der Sage das, was dir auch die Philosophen und Theologen, die Lehrer des Lebens raten?»

Questa lingua simbolica, che tuna en nossas ureglias per part sco in dischacord, era gia famigliara e currenta a la giuventetgna en ina mesira che nus avain fadia d'ans imaginar ozendi. L'editur Sigmund Feyerabend da Frankfurt era in um d'affars da grond'experientscha ed il fatg ch'el integrescha en il «Kunstbüchlein» (1580) da Jost Ammann gist questa Circe – cun buccal e bastun magic, mez niva e cun in'egliada desastrusa sper in urs che suna la cornamusa – e l'includa en sia collecziun da maletgs didactics per la giuventetgna, mussa che la «cornamusa» e la «planta morta» eran – sco simbols da sexualità e da mort – er senza text explicativ enclengetavels sco allusiun al caracter erotic ed a las consequenzas privludas da la stria attractiva.

La preschentsaziun:

Dossier «Pamflets e satira en il 16avel tschientaner».

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=4338
www.chatta.ch

Mitologia antica e simbolica cristiana revedida

Pamflets e satira en las cuntraversas religiosas e politicas dal 16avel tschientaner, part 2

Maletgs allegorics da las isanzas

Dal temp da Stimmer saveva la gronda part da la gliעד che steva en las citads probablmain leger e scriver tudestg. Dal 1500 al 1520 eran illustrads circa 20 pertschient dals cudeschs publicgads a Strassburg; en ils onns 1570, en il temp pia cur che Stimmer ha fatg la plipart da ses entagls en lain, mo anc 9 pertschient. Las illustraziuns en ils cudeschs da Fischart n'avevan damai tuttavie betg la funcziun da remplazzar u d'expligiar il text en il senn d'ina «Bibla per ils povers».

En l'illustraziun d'ina cudesch popular sco l'«Eulenspiegel» (elavurà da Johann Fischart, illustrà da Stimmer e cumpari il 1572 tar Hieronymus Feyerabend e Bernhard Jobin) serviva il maletg anc ad illustrar l'acziun ed era qua tras propi in agid per la lectura. En la «Geschichtsklitterung» va l'illustraziun tut autras vias ed ignorescha bunamain l'acziun e las aventuras dal gigant Gargantua, er sche quella fissan sco fatgas per ina preschentaaziun grotesca. Empè ha Stimmer tscherni per ses indesch entagls (cun ina repetiziun) maletgs allegorics figt generals e scenas mitologicas. Els sa suttamettan dal tutfatg a l'intenziun didactica da Fischart: crititgar la stupiditad umana ed accusar las perversiuns da quest mund cun ina satira moralisanta.

La «Frau Tugend» da l'entagl en lain «Herkules am Scheideweg», en tenuta decanta e cun rucca e Bibla enten maun, dat uschia in exempel da depurtament e vestgadira a la dunna burgaisa da ses temp.

Savens datti allusiuns ad isanzas pli liberalas ch'eran per ils moralists sco ina spina en ils eglis.

Ils dus entagls «Lucrezia in der Spinnstube» e «Tanzszene» ch'orneschan il chapitel sur da Grandgousier che vul maridar èn in stupent exempel per la maniera, co che Stimmer communitgava ses messadi al contemplader da ses maletgs.

L'istorgia da Lucrezia, sco che nus l'enconuschain da Livius (Ab urbe condita I, 57–60), è resumada curtamain la sequenta: Durant la guerra dals Romans cunter Ardea han Tarquinius Collatinus (l'um da Lucrezia), Sextus Tarquinius (il figl dal tiran Lucius Tarquinius Superbus) ed auters fatg ina scumessa sin la virtid da lur dunnas. Els las han però chattà tuttas en plaina festa – cun excepziun da Lucrezia ch'era anc tard la notg vi da sias lavurs da maun, uschia che ses um ha gudagnà la scumessa. Sextus Tarquinius è talmain impressiunà ch'el piglia fiu per l'irreproschabla consorta da Collatinus e la dischourescha. La povra dunna clo-

ma anc vendetga avant che sa chatschar il stilet en il cor. Tenor la ditga è quai stà la raschuna da la mort da Sextus e da la stgatschada da ses bab. Il temp da la monarchia è cun quai à fin, faschond piazza a la Republica romana.

Cuntrari a quai ch'ins avess pudì spetgar, n'ha Stimmer betg tscherni la represchentaaziun figt populara dal suicidi da Lucrezia (sco en sias illustraziuns tar il text da Livius), ma el va tut novas vias malegiend la stiva da la brava dunna e la visita nocturna dals dus guerriers. Uschia na glorifitgescha el betg l'act eroic, ma bain metta l'accent sin l'eroissem main spectacular da la consorta diligenta. Ella cumpara anc ina giada (cun il medem entagl en lain) en il «Ehezuchbüchlein» da Fischart: ch'ella s'haja acquistà gloria eterna grazia a la virtid da «jres ernsthaften Heimischen waesens, haushütens und heimsitzens».

Il public prendi en mira era la classa burgaisa mesauna uschia ch'il lectur – tut tenor nivel da farmaziun – pudeva far ses agens pensaments sur dal tema «Lucrezia»; latiers al stevan a disposiziun translaziuns da Livius, per s'infurmar a la funtauna.

La scena da saut sa metta en cunstrast cun il maletg da Lucrezia. Livius discurreva be da «ritgs banchets», nua che las brits dal tiran hajan fatg festa, ma gia il teolog, istoricher e manader da la baselgia Heinrich Bullinger (1504–1575) ha fatg ordloner «tanzen und schlemmen» en ses drama da Lucrezia (stampà a Basilea il 1533 ed a Strassburg il 1550) e cun quai forsa animà Stimmer da far quest entagl.

Il motiv dal sautunz che fa sgular tras l'aria sia partenaria, han ils contemporans da Stimmer segir enclieg en il senn da Fischart sco in'admoniziun da sa pertgirar dals excess: la volta era in saut figt popular che valeva però sco indecent e l'autoritad a Berna empruvava d'al metter frain cun in mandat. L'impurtanza da quest detagl sa mussa cur ch'ins legia las annotaziuns da Felix Platter, il figl da Thomas, il stampadur e magister gia menziunà. El deplorescha d'avair stui far ses saut da nozzas sulet, cunquai che la spusa era memia timida. L'entagl en lain è damai tut auter ch'in maletg dal temp, innocent e nunobligant.

Quantas enconuschentschas mitologicas che Fischart e Stimmer pudevan spetgar er d'in public pli vast, ves'ins sin l'entagl en lain per il titel da l'istorgetta populara «Aller Practick Grossmutter» da Fischart (probablmain Basilea 1572), nua ch'el prenda en mira la superstiziun astrologica da ses temp. Il maletg, entaglià en il stil tipic da Stimmer, mussa in pur cun fautsch a chaval sin in buc che stat en fatscha ad ina dunna grassa sin in char, en cumpagnia d'ina schingia che tira frizzas. Cun sia parodia dals dieus e planetas Saturn e Venus corresponda l'illustraziun dal tutfatg al stil dal text che fa beffas da la «mania prognostica» dals contemporans cun remartgas sco «d'atun vegnan las plantas a perder lur feglia».

Represchentaaziuns dals dieus dals planetas – ch'eran, tenor la cretta astrologica da lez temp, responsabls per il temperament ed il caracter da l'uman nat sut lur ensaina – eran ordvart popularas. Gia l'onn 1506 duajan ellas esser cumparidas en in giu dal carnaval bernais. Ils set regents dals planetas sin l'ura da la catedrala da Strassburg che defleschan sin lur chars davant ils aspecturs smirvegliads èn sculpturas moviblas fatgas tenor ils sbos da Tobias Stimmer.

Fischart facilitescha anc l'identificaziun da las dus figuras purilas – Saturn e Venus – cun ina remartga allusiva en la descripciun da la gliעד che stat sut l'influenza da lur planetas: tar Saturn menziuna el il «Bock- und Gabelreüter», tar Venus «den Affen auff dem Milchhafen mit dem Pfeil des Narren». Stimmer agiun-

scha cun inschign ils attributs nunconfundibels dal Dieu (fautsch e capricorn) ed al metta a chaval d'in buc renitent sco puratsch trid e malcudent. Che la schimgetta impertinente – bain parentada cun quella ch'accumpogna la Venus en il «Narrenschiff» da Brant (1494) – drizza (sco Amor) sia frizza gist sin el, augmenta anc la comica da la situaziun: enconuschentamain n'ha Saturn mai gi ina predilecziun per la schlatta feminina, anzi, sco patrun dals melanconichers èn ses «ufftans» da chasa en la classa sociala la pli bassa.

Fischart na sa dat qua betg d'enconuscher sco autur, ma sa zuppa davos il «Winhold Wust blut vom Nebelschiff des Königs Arts von Landagrewel». L'ultim pled stat per «Pantagruel», e «Nebelschiff» è natiralmain in'allusiun a Sebastian Brant. Quest giu da sa zuppar n'è betg la culpa da la censura, ma in'empirova da l'autur da svegliar la mirvegla dal lectur.

Il dr. jur. in spe na vuleva betg esser publicamain l'autur d'in'ovra populara. Or da l'impressum «gedruckt zu Altenaren im land Narrenwiegen» èsi er facil d'engivinar il lieu da stampa, siond Basilea la citad natala dal «Narrenschiff».

Censura e polizia

In auter pèr mongias eran las polemicas confessionalas da Fischart, nua ch'ins sto sa dumandar, quant efficazia che la censura era. Dapi l'Edict da Worms (1521) stuevan ils organs da censura surtut far atenziun ch'ins na sutmineschia betg la pasch religiosa, consolidada be dacurt ad Augsburg il 1555. Literatura politica han ins entschet a controllar pli damanaivel pir en il 18avel tschientaner. Suenet la pasch religiosa d'Augsburg stueva ina «Reichspolizeiordnung» imperiala avair quità che nagina religiun uffiziala na vegnia attagada cun plects u maletgs. Ultra da quai aveva mintg'ovra stampada da purtar il num da l'autur, dal stampadur e l'annada.

A Strassburg eri però different: las citads libras na suttastevan quasi a naginas controllas imperialas. Pelvaira è cumparida tar Jobin in'entira seria da pamflets anonims cun nums d'origin figt pittorescs che crititgavan ferventamain il papa. Il chau da la baselgia catolica figurava sco «Der Gorgonisch Meduse Kopf» ed er il monachissem vegniva attagà severamain, ensem cun las isanzas lucas dal temp (sco gia en la «Geschichtsklitterung»).

La citad aveva però tutina in organ da censura ch'ha – sco che nus savain – er confiscà pliras chaussas. I mancan dentant ils nums Fischart, Jobin e Stimmer. Ins sa però er ch'in dals censurs era il tematicher Conrad Dasypodius (oriund da Frauenfeld en Turgovia), per il qual Stimmer ha exequi las picturas vi da l'ura astronomica da la catedrala. Igl è damai figt probabel che Fischart e Stimmer pudevan quintar che las autoritads serrassan in egl.

Censura a Basilea

Dapi il 1558 aveva l'universitad l'incumbenza da far quella stentusa lavur. Ma er la censura basilausa na para betg d'esser stada particularmain efficazia. In motiv po bain esser quel ch'ils professers stuevan censurar las ovras da lur collegas e serravan perquai mintgatant in u dus eglis. Ma tutina èsi in segn da gronda tolleranza ch'eretichers e renegats, sco per exempel Sebastian Castellio u Mino Celsi, han pudì laschar stampar a Basilea pliras ovras che n'avevass da lez temp mai pudì cumparair en autras citads protestantas.

Il tractat da Celsi entitulà «In haereticis coerendis, quatenus progredi liceat» che sa drizza energicamain cunter la persecuziun violenta da gliעד d'otra confessiun – pratigada er dals protestants – è spezialmain instructiv en noss context, perquai che Fischart al ha edi postum cun in'introducziun en latin, nua ch'el sustegniva la pretaisa da l'autur ch'en

questiuns da cretta dastgian ins cumbatter mo cun plects e betg cun il pugn. Sco lieu da stampa figurescha simbolicamain «Christlingen». Il stampadur – ch'ins ha pli tard identifitgà sco Peter Perna – na vegn betg numnà. Persuenter ha Fischart firmà cun sias inizialas.

Fischart e Stimmer sa drizzavan a differentas classas da lecturs, e tut tenor il public en mira tschernivan els lur lingua. Per dumondas da cardientscha parevi adequat da s'exprimer en latin. La «Geschichtsklitterung» – che pretendia bler dal lectur, cun tut sias allusiuns doctas – è scritta en tudestg, ed il teater popular ha segir er contribuì a l'enclieg dal cuntegn. Grazia a sia gronda derasaziun eran temas sco «Herkules am Scheideweg» u «Lucretia in der Spinnstube» paun da mintgadi, e la tribuna ha senza dubi gidà a schlargiar il circol dals lecturs.

Chattar uschè blers lecturs sco pussaivel era la finala er la mira da l'«Emblematum Tyrocinia», la collecziun d'emblems publicgada da Holzward ed illustrada da Stimmer ch'è cumparida il 1582 en latin e tudestg. Fischart ha redigi il titel e la prefaziun: l'ovra duai servir a meglierar la decenza e la moralitad da la vita da mintgin.

E pelvaira, tuts vegnan sin lur quint: l'umanist che chatta mo en ils epigrams latins la clav per enclieg els emblems; il burgais ordinari che sa gist avunda per decifrar las «Gemäldepoesien» en tudestg vulgar; perfin al pictur ed a l'artisan sa drizza il cudeschet, cumbinond qua tras la finamira didactica cun l'applicaziun pratica.

«Der Gorgonisch Meduse Kopf» – critica envers la baselgia papala cun ils meds da la satira dissegna da (1577).

Fischart: Elavuraziun en rimas da l'«Eulenspiegel», cun illustraziuns da Stimmer (1572).

La preschentaaziun:
Dossier «Pamflets e satira en il 16avel tschientaner».

Dapli infurmaziuns:
chatta.ch/?hiid=4338
www.chatta.ch

«Tge? tgi? quant?» – la Chadaina da fortuna en dumondas e respostas

■ La Chadaina da fortuna è vegnida fundada il 1946 dal schurnalista da radio Roger Nordmann e da l'entertainer Jack Rollan da Radio Sottens (oz RTS) a Losanna. Pauc suenter han er ils studios da radio da la Svizra tudestga, taliana e rumantscha surpiglià l'idea da far insatge cunter las suffrientschas che regivan suenter la Segunda Guerra mundiala. Uschia è la Chadaina da fortuna daven-tada in'acziun da l'entira Svizra. Il 1948 ha gi lieu l'emprima rimnada per victimas da catastrofes a l'exteriur (Moselle). Il 1983 ha la SSR statgà la Chadaina da fortuna da si'organisaziun ed igl è sa sviluppa ina fundaziun independenta.

Damai che la Chadaina da fortuna sezza n'è nagina ovra caritativa, vegnan las acziuns operativas realisadas da 25 ovras d'agid sco partenarias accreditadas: ADRA Svizra, Brücke – Le pont, Caritas Svizra, CBM Christoffel Blindenmission Schweiz, Moviment cristian per la pasch, Enfants du Monde, Unfrenda da curaisma (Fastenopfer), Handicap International, HEKS, Helvetas Swiss Intercooperation, IAMANEH Svizra, Medair, Medis dal mund Svizra, Medis senza cunfins, Nouvelle Planète, Save the Children, Crusch Cotschna Svizra, SolidarMed, Solidar Suisse, Fundaziun Vischnanca d'uffants Pestalozzi, Swissaid, Swisscontact, Terre des hommes – agid a l'uffant, Terre des hommes Svizra e Vivamos Mejor.

Cun ils passa 1,7 milliardas francs ha la Chadaina da fortuna finanzia ils davos 70 onns radund 3500 projects internaziunals

da sias organizaziuns partenarias en passa 70 pajais. La reconstrucziun d'entirs vitges en l'Indonesia, en Sri Lanka ed en l'India suenter il tsunami dal 2004 sco er l'agid direct ed il sustegn per la reconstrucziun suenter il terratrembel dal 2010 a Haiti e quel dal 2015 a Nepal tutgan tar las prestaziuns extraordinarias da la fundaziun. Dapi l'entschatta gida la fundaziun er umans en Svizra: passa 100 000 umans en miseria han survegni agid – l'emprim cun donaziuns materialas sco vestgadir, victualias e medicaments, pli tard cun daners d'urgenza. Cun 209 milliuns francs en vegnidas sustegnidas victimas da malauras en Svizra, surtut suenter las malauras grondas dals onns 2000 (Gondo) e dal 2005.

Tge è la Chadaina da fortuna?

Terratrembels, tsunamis, ciclons, setgira, inundaziuns, conflicts armads u paupradad extrema en intginas da las crisas umanitaras, nua che la Chadaina da fortuna gida en Svizra ed a l'exteriur. Ma, co fa ella quai? Ensem cun la SRG SSR collecta la fundaziun daners per victimas da catastrofes da la natira e da conflicts e tscherina projects d'ovras d'agid svizras ch'ella sustegna. Suenter controlla la Chadaina da fortuna conscienziosamain, sch'ins ha realisà correctamain las activitads e fa per quel intent evaluaziuns en ils pajais d'engaschament e quai durant l'entira durada dal project. La fundaziun s'engascha però er autramain per la lavur sociala ed umanitaria – a l'exteriur ed en Svizra – e porscha ad experts da la bransch ina plattafurma per barattar enconuschientschas professiunals.

Per tge vegnan impundidas las donaziuns?

Grazia a las donaziuns obtegnan las persunas pertugadas directamain suenter la catastrofa access ad aua da baiver, a mangiativas, cuvertas, equipament d'igiene, daner contant e provediment medicinal. Las ovras d'agid partenarias da la Chadaina da fortuna prestan l'agid d'urgenza e sustegnan ils pli debels (en spezial uffants e persunas cun impediment) cun mesiras concretas. L'agid po però er vegnir prolun-

21. TGI FA DONAZIUNS A LA CHADAINA DA FORTUNA?

Pitschen e grond, giuven e vegl, pover e ritg, dalunsch e dama-naivel: sch'i dat ina catastrofa, sa mussan tut las classes socialas e professiunals da la popula-zion svizra sco fitg generusas e fan contribuziuns che tanschan da 10 francs fin ad in milliun. Era

blers chantuns e numerusas vischnancas ed interpresas fan regularmain donaziuns. Interpresas a partiposchan savens ad acziuns da collecta, entant che scolars organischan acziuns da vendita per surdar las entradas a la Chadaina da Fortuna.

La Chadaina da Fortuna n'existiss betg, sche la Svizra na sa mussas betg uschè solida-rica envers victimas da catastrofes

22. ACCEPTA LA CHADAINA DA FORTUNA ERA LEGATS?

Ges. Tgi che vul sustegnair era suenter sia mort victimas da catastrofas, uffants che han basegn da protecziun umans en miseria en Svizra, po simplamain menziunar la Chadaina da Fortuna en il testamant. Donaturas e donaturs pon attribuir la summa ad in'acziun da collecta specifica u surfascher la decisiun als spezialists da la Cha-

daina da Fortuna. Quels impundan lura ils daners la, nus ch'igl è il pli necessari. Sin dumonda po la Chadaina da Fortuna er andrizzar in fond en il num da la relaschada u dal relaschader da l'orta ed elevurar ensem cun ella u cun el avant le mort las cundiziuns d'utilisaziun.

Vus pudais andrizzar cun Voss legat in egen fond!

Questa matotta ha pers sia chomina durant il terratrembel en il Nepal il 2015. Ella è vegnida tgirada immediat suenter la catastrofa.
© Le Matin/Sebastian Anax

La Chadaina da fortuna s'engascha suenter catastrofes en Svizra ed en tut il mund.

gà: per exempel en cas da crisas cronicas sco la crisa da fugitivs, per autras victimas da conflicts u er en cas d'ina crisa durant la crisa, per exempel sch'i rumpa or in'epidemia suenter in terratrembel.

Suenter ina catastrofa da la natira sustegna la Chadaina da fortuna en ina segunda runda la reconstrucziun da chasas d'abitare e d'edifizis publics sco scolars u ospitals. Per evitar epidemias vegnan reparadas en quel rom er las raits dal provediment d'aua ed ils systems sanitaras. La Chadaina da fortuna s'engascha per ina reconstrucziun durabla e per l'integrazion da projects che rinforzan l'autonomia economica (agricultura, interpresas pitschnas) ed ella reducescha cun mesiras intenziunadas ils ristges da catastrofes futuras.

Pertge collecta la Chadaina da fortuna uschè darar daners?

Perquai ch'ella collecta daners sulettamain suenter catastrofes. Ed er lura ston esser adimplidas trais cundiziuns: primo sto la regenza dal pajais pertugà communitgar ch'ella dovria ed accepta agid internaziunale. Lura ston las ovras d'agid partenarias da la Chadaina da fortuna esser activas u disponibilas en il pajais d'engaschament per prestar agid d'urgenza e per sustegnair la reconstrucziun. E la finala sto la populaziun svizra esser pronta da far donaziuns – quai che na dependa betg il davos da l'eco medial suenter ina catastrofa.

Tut tenor la dimensiun dals donns organischa la Chadaina da fortuna ensem cun la SSR e radios privats in di naziunale da collecta. La SSR metta a disposiziun in mingta regiun linguistica in studio, davent dal qual moderaturs enconuschents derasan ils appels da collecta en la televisiun, al radio ed en las medias socialas. Pliavant prendan en cunter al telefon tschients da voluntaris las empermisschuns da donaziun.

Cura gida la Chadaina da fortuna er en Svizra?

La Chadaina da fortuna resta fidaivla a sias ragischs e gida er ils umans en Svizra. Primo collecta ella daners suenter catastrofes da la natira en Svizra, per exempel suenter inundaziuns. Cun ils daners collectads surpiglia ella ils custs per la reconstrucziun da chasas privatas, d'interpresas pitschnas e mesaunas e d'edifizis communalas che n'èn betg cuvrids cun assicuranzas u meds publics. Ella sustegna però er la sanaziun da terren e da curs d'aua. Secundo gida la Chadaina da fortuna persunas basegnusas cun domicili en Svizra e sustegna projects per giuvenils en miseria.

N'emblida ella betg ils uffants?

Il cuntari: ina part dals daners collectads va adina er en favur d'uffants en miseria che vivan en ils pajais ils main sviluppads dal mund. Saja ch'els pateschan d'ina mal-sogna u dad in'alimentaziun manglusa, saja ch'els èn victimas da maltrattament u d'abus, saja ch'els èn orfens u bandunads – la Chadaina da fortuna sa metta en cun blier engaschi per uffants, dals quals ils dretgs fundamentals na vegnan betg respectads. Cun il fond CHILD contribuescha ella a la segirezza, a la sanadad, a la furmazion ed a la dignitad dals uffants ils pli basegnus da 0 fin 14 onns.

Cun il fond spezial Cala Sannitica gida ella uffants cun domicili en Svizra. Quest fond vegn alimentà da donaziuns privatas.

Lavura la Chadaina da fortuna er directamain al lieu?

Betg directamain. La Chadaina da fortuna finanziescha projects da sias ovras d'agid partenarias. Quellas han lur sedia principala en Svizra e teams da project en ils pajais d'engaschament che lavuran là cun partenaris locals competents. Els han tuts blera experientscha cun l'agid umanitar a l'exteriur. Suenter mingta acziun da collecta inolteschan questas ovras d'agid projects che ston adimplir criteris rigurus. Uschia segireschan ellas la finanziaziun da mesiras d'agid d'urgenza e da lavurs da reconstrucziun directamain al lieu. La Chadaina da fortuna visita quests projects regularmain al lieu e valitescha lur efficacitad.

Tge ovras d'agid adempleschan ils criteris da la Chadaina da fortuna?

Per ch'ina ovra d'agid possia sa laschar finanziaziun da la Chadaina da fortuna in project a l'exteriur, sto ella esser in'organizaziun partenaria da la fundaziun. L'ovra d'agid sto adimplir in'entira retscha da criteris: ses domicili da fatschenta sto esser en Svizra, ella sto esser sa spezialisada sin l'agid umanitar (agid d'urgenza, reconstrucziun, rehabilitaziun) u sin l'agid a l'uffant (sanadad, furmazion, protecziun), avair in'experientscha da plirs onns en almain trais pajais esters, disponer d'in budget annual d'almain 2 milliuns francs, adimplir criteris da qualitad ed ils principis umanitaras ed avair in'administraziun structurada claramain. En pli sto ella laschar controllar regularmain sia contabilitad.

La Chadaina da fortuna verifitgescha periodicamain l'accreditaziun e controlla dumondas da novas organizaziuns. Mingtat vegnan però er finanziaziun punctualmain projects d'organizaziuns che n'èn betg organizaziuns partenarias da la Chadaina da fortuna; per exempel sche pajais, regiuns u zonas èn pertugads d'ina crisa,

nua che ovras d'agid accreditadas n'èn betg activas u sch'i dovra enconuschientschas professiunals particularas.

Sto l'agid umanitar er correspunder a standards da qualitad?

Ges, l'agid umanitar sto schizunt correspunder a standards ed a criteris sin differents stgalims. Ils projects che vegnan tschernids da la Chadaina da fortuna ston sustegnair stringentamain la populaziun pertugada directamain cun prestar agid d'urgenza, cun proteger ils pli debels, cun stimular l'economia u cun reconstruir e sanar l'infrastructura. Els ston gidar las victimas da cuntanscher in standard da viver che correspunda almain a quel d'avant la catastrofa. Però er la realisaziun da las activitads sto adimplir ils criteris severs da la Chadaina da fortuna sco er ils standards internaziunals da l'agid umanitar.

Co vesan ora concretamain quels criteris? L'agid sto vegnir a temp ed esser coordinà cun tut ils acturs. Las activitads ston vegnir realisadas en collavuraziun cun las organizaziuns d'agid localas e cun las structuradas statals. Ils projects na dastgan betg periclar l'integritad dals favurisads e betg crear malgistadad a l'intern da la populaziun. Pliavant ston las chasas ed ils edificis publics vegnir reconstruids a moda durabla, tegnair pitg a catastrofes futuras e correspunder a las prescripziuns statals. Ils stabiliments per l'aua da baiver e per las auas persas ston adimplir standards d'igiene internaziunals.

I dat differents standards uffizials, per exempel ils Sphere Standards u las recumandaziuns da «Humanitarian Accountability Partnership International». Quests standards fan tuts part dal «Core Humanitarian Standard» ch'accentuescha l'obligaziun da las ovras d'agid da render quint.

Pon las victimas er prender part da la discussiun?

Activitads vegnan mo realisadas, sche las victimas han propi da basegn. Experts sclereschan ils basegn e resguardan en emprima lingua las persunas ch'èn directamain pertugadas da la catastrofa. Per la Chadaina da fortuna èn las persunas pertugadas da catastrofes da la natira e da crisas umanitaras però er impurtantas acturas quai che riguarda la lavur auxiliara. Mingta project sto dar ad ellas la pussaivladad da contribuir tant sco pussaivel activamain a la distribuziun da la rauba d'agid ed a la reconstrucziun. Ellas survegnan persunter ils meds necessaris. En differents situaziuns finanziescha la fundaziun er la repartiziun da daner contant. Uschia survegnan las victimas sezza la pussaivladad e la responsabladad da cumprar ils bains ch'ellas

dovran il pli urgentamain. Sche l'agid na funcziuna ina giada betg uschia sco ch'el duess, han las persunas pertugadas en pli adina la pussaivladad da far recurs.

Han ils donaturs insumma in'influenza sin la qualitad da l'agid?

La Chadaina da fortuna infurmescha ils donaturs davart la qualitad dals projects. La controlla da qualitad deleghescha ella però a ses collavuraturs sco er ad experts independents. Vegnan las acziuns d'agid realisadas sco previs? Stattan ils custs e la qualitad en ina buna relaziun? Adempleschan ils projects ils standards internaziunals umanitaras? Vegn la contabilitad fatga bain? Per responder a questas dumondas lascha la Chadaina da fortuna cumpilar per tut ils projects ch'ella finanziescha rapports da qualitad cumplexs. Experts da tut ils secturs che collavuran en ina cumissiun da project analiseschan ils projects finanziaziads e valiteschan lur progress ed ils resultats. Da fasas decisivas trametta la Chadaina da fortuna experts independents en ils pajais d'engaschament che evalueschan là la realisaziun dals projects. La finala verifitgeschan audits, sche las ovras d'agid utilischeschan mecanissem cunvegents.

Pertge na lavura la Chadaina da fortuna betg simplamain cun voluntaris?

Perquai che l'agid umanitar è fitg cumplex e perquai ch'el pretenda in aut grad da professiunalitad. La Chadaina da fortuna dat lavur a 20 collavuraturs e collavuraturs en 15 piazzas a temp cumplain che s'occupan da la controlla da qualitad. Cunquai ch'els èn tuts experts, po la fundaziun s'adattar spert a midadas en ils secturs da l'agid umanitar, da la comunicaziun, da la procuraziun dals meds finanzials e da las finanzas. Quest aut grad da professiunalitad pretenda l'organ da surveglianza da tut las fundaziuns.

Ultra dals collavuraturs incumbensescha la Chadaina da fortuna er var diesch experts pajads che analiseschan e verifitgeschan projects. Quests experts èn gliעד da professiun dals secturs construcziun, sanadad, provediment d'aua, igiene ed economia da subsistenza.

Els na vegnan però betg pajads cun ils daners collectads, mabain per regla cun retgavs d'investiziuns finanzialas che vegnan administradas cun ina strategia d'investiziun conservativa ed etica.

Quant survegnan insumma las persunas beneficiadas, sche jau dun 100 francs?

Da princip vala: da 100 francs surdads a la Chadaina da fortuna dain nus vinavant 100 francs a las ovras d'agid partenarias che realiseschan ils projects. La Chadaina da fortuna cuvra ses custs da gestiun sche pussaivel cun retgavs d'investiziuns da la facultad. Onns cun ina situaziun difficila sin ils martgads da finanza po ella utilizar maximalmain 5 pertschient dals daners collectads per custs da gestiun – quai capita però fitg darar. Ils custs pon vegnir cuvrids cun agid da reservas che sa cumponan da surplus d'investiziuns ed, en cas excepziunals, da daners collectads.

Las ovras d'agid partenarias pon utilizar maximalmain 10 pertschient da la summa da project totala per custs administrativs. Al lieu pon resultar ulteriurs custs, per exempel per biros e per il transport. En general van però var 80 francs directamain a las victimas da catastrofes.

La preschentaziun:

Chadaina da fortuna. 25 dumondas che Vus avais gia adina vuli far. Genevra 2016.

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=4343
www.chatta.ch

«Turta da tschigulatta per vendetga»

Lectura per pitschens detectives or da la retscha «In cas per Kwiatkowski»

■ **Kwiatkowski spetga da la scola atgnamain be ina chaussa: avair ses paus, nagut auter che ses paus! Per in detectiv fermamain engaschà è la scola la finala l'unic lieu, nua ch'el vegn da sa revegnir.** Ma questa giada sto noss detectiv retschertgar en l'atgna classa! In nov conscolar ha grondas difficultads. Ma Kwiatkowski carmala ils malfactors en ina trapla dultscha ed irresistibla.

1. In nov conscolar

A l'entschatta dal cudesch ha Kwiatkowski in curius siemi: El sesa en l'aula da scola, vestgi cun ina fina mondura strivlada e per ina giada senza ses chepi e las pantoflas da gimnastica usitadas... «Tutenina hai jau udi in rataplan e la musica ha smess da sunar. Lura è signur Konzelmann vegni sin la tribuna. Signur Konzelmann è mes magister da classa. Jau na sai anc oz betg, sch'el ma po star ora u betg. Sche gea, zuppa el magari bain sia simpatia.» Per far curtas: l'entira festività è vegnida organisada en si'onur, e quai per nagin auter intent che da numnar la scola solennamain «Scola Kwiatkowski».

Suenter esser sa sveglià dovra Kwiatkowski in mument per realisar daco ch'el ha gi quest siemi prest in pau nibel...

Ah gea, ses ultim cas tractava er da sia scola. D'in nov scolar ch'è vegni en sia classa, per esser pli precis, e quai d'in cun ina testa almain uschè fina sco la sia – sa chapescha mo sch'ì sa tractava da far quints e betg da far il detectiv privat...

Wendelin Busch, il nov conscolar, n'era betg be furber, mabain er vestgi sco in magliacudeschs – e quai ha gist procurà per las emprimas risaglias en classa avant ch'el vegnia insumma da sa preschentar cun sia vusch gizza. Insumma: Tranter Wendelin e ses vischin Hannes è

immediat sa furmà in foss pli profund che l'Atlantic. Ed er ils auters conscolars han tegnì distanza dad el u na ristgavan almain betg da mussar lur simpatia.

In di ha Wendelin envidà tut la classa a ses anniversari. Forsa che quai deva la chaschun da surmuntar il foss e da d'entivar amis? Arrivads en il curtin da la villa, gronda sco in chaste, han l'emprim tuts mangià sco sch'ì avessan dapi emnas patì fom. Alura ha la mamma da Wendelin gi l'idea da far ensemen intgins gieus. Quai è i a finir en ina catastrofa, uschia ch'ella ha bainbaud gi avunda da l'entira clicca ed ha spedi tuts dad isch ora.

2. Olga ha in cas per Kwiatkowski

Sco adina è Kwiatkowski sa rendi al kiosc tar sia buna amia Olga per in pac Carpenter's, ses schlogns preferids. «Forsa avess jau lavur per tai», ha Olga ditg. E Kwiatkowski è vegni a savair che quella haja in nov client, in um che cumpria duas giadas l'emna cigaras da Cuba tar ella. Olga era vegnida en discurs cun quest um. Tranter auter aveva el discuri da ses figl e ditg ch'ì na giaja betg bain cun el. «El na discorra strusch pli e sa retira adina en sia chombra.»

S'approfondond adina dapli en ils detagls è tuttenina ida si ina glisch a Kwiatkowski: Tar il figl da quest signur na sa tractavi da nagin auter che da Wendelin, ses nov conscolar! Olga al ha suppligà da surpigliar il cas. Ella al ha tanschi nà in cedel cun il numer da telefon dal bab da Wendelin e ditg: «Ti survegn d'esch pachets Carpenter's, sche ti chattas ora tge che manca a ses figl.» Per in tal onurari n'ha Kwiatkowski sa chapescha betg pudì dir na.

Returnà a chasa ed occupà cun exercitar per il dictat dal di suenter, han las celas grischas da Kwiatkowski cumenzà a lavurar. Wendelin era bain in mat in pau auter che tschels, ma el n'aveva fatg a nagin insatge dal mal. Tgi aveva pia in motiv d'al tractar mal? Cun agid d'in magiel latg e d'in Carpenter's al èsi puspè vegni

Cuverta da l'emprim cas per Kwiatkowski cumpari per rumantsch.

endament: Tgi aveva mess tut sin il chau a la festa d'anniversari? Nagin auter che Hannes, Kai, Maik ed Angelina. Eran els la culpa che Wendelin sa sentiva adina pli mal?

3. Aha, Hannes e sia banda!

L'auter di en scola ha Kwiatkowski pleudentà Wendelin e vuli savair dad el sch'ì sajan propi Hannes e sia banda ch'al mulestian. Ma Wendelin è guntgì sia dumonda e n'ha betg vuli vegnir or cun il marmugn. Apaina che Wendelin è s'allontanà, èn Hannes, Kai, Maik ed Angelina s'avischinads a Kwiatkowski. «Il nanin stat sut nossa proteziun», han els ditg cun eglia da brutta. «Lascha en paus el, has chapi? Uschiglio has da far quint cun nus!» «Sa chapescha, schefs», ha Kwiatkowski respundi pauc impressiunà.

Sin via vers chasa ha Kwiatkowski spiunà enturn in pau e la finala chattà Wendelin davant la vitrina da la pli gronda libreria da la citad. Ma el na contemplava betg forsà ils cudeschs – mabain

duvrava la vitrina sco spievel per tegnair en egl la banda da Hannes ch'al deva suenter. Uss aveva Kwiatkowski la cumprova che quests quatter eran sin ils chaltgogns da Wendelin! Ma el na dastgava betg anc far a savair ch'el era al current. Perquai ha el preni il cedel dad Olga e telefonà al bab da Wendelin ch'el duaja vegnir per ses figl.

4. Qua gida be ina bumba

Suenter gentar è Kwiatkowski i a visitar Wendelin. Quel aveva dalunga sminà che Kwiatkowski al haja tramess en agid ses bab. «Hannes, Kai, Maik ed Angelina mudregian tai», ha Kwiatkowski cumenzà. «Ed uss has ti tema ch'ì vegnia anc mender, sche ti na taschas betg, navaira?» Qua n'ha Wendelin betg pli pudì taschair ed ha laschà valair ch'ì saja uschia.

Kwiatkowski al ha proponi da far ir ils quatter en ina trapla. «Nus pudessan per exempel... Nus pudessan per exempel...» «Ti na sas er betg tge far.» «Insatge stuain nus far, chapeschas? Uschiglio terrorischan quests quatter cun il temp l'entira classa!» La finala als è vegni endament che gist quests quatter avevan mangià tar l'anniversari quasi l'entira turta da tschigulatta. Ina trapla dultscha vegniva pia a far ses effect...

Ensemen cun Wendelin ha Kwiatkowski inspectà la fabrica veglia ch'al aveva gia purschi en auters cas buns servetschs. Ed alura en els sa rendids ensemen tar Olga cun il giavisch da far per els dus ina turta da tschigulatta, ma ina propi gronda, ina veritabla bumba.

5. En la trapla

L'auter di suenter scola èn Kwiatkowski e Wendelin ids directamain tar Olga per la turta – ina propi colossala! Els han depoi quella en la fabrica veglia. Alura ha Wendelin telefonà a Hannes e sia clicca e ditg da vegnir en la fabrica, el haja insatge per els. Apaina che la banda è entrata en la halla gronda, han Kwiatkowski e Wendelin barricadà quella, uschia ch'els na pudevan betg sortir. Alura èn els sa rendids sin il tetg da la fabrica.

«Ti Wendelin be spetga, cun tai fashain nus flucs!», hai tunà da sutensi, cura che Hannes, Kai, Maik ed Angelina han realisà ch'els eran en la trapla. «Vesais vus la turta da tschigulatta?», ha Kwiatkowski clamà. «Naturalmain», ha Maik sbragi. «Quella mangiais vus uss! E quai fin l'ultima mieula! Lura pudais vegnir ora.» Ins ha udi ina risada. «Quai n'è nagin problem!», han els ditg.

Ma qua han els fatg il quint senza l'ustier. Pertge che la turta dad Olga n'era betg be immens gronda, mabain er dultscha e grassa da schluppar – gnanc schanza da la vulair mangiar a fin en quatter. Suenter avair dumagnà apaina la mesadad da la turta han ils quatter cumpogns cumenzà a planscher e n'eran prest betg pli buns da star dretg si. Uss aveva Kwiatkowski cuntanschi sia finamira: «Jau as lasch vegnir ora, ma be sche vus empermettais da laschar en paus Wendelin, e quai per adina!» Apaina liberads, èn ils quatter cumpogns sa fatsg or da la pulvera. «Da quels na stos ti betg pli avair tema», ha Kwiatkowski manegià. «Es segir?» «Tschient per tschient!»

Resta anc la dumonda tge che Hannes e sia banda avevan propi vuli da Wendelin. Eri stà mobing, sco che Kwiatkowski aveva supponi? «Els vulevan raps», ha Wendelin explitgà a Kwiatkowski. «Quant hani fatg dar?» «Ina massa. Els han ditg che sche jau na dettia betg ils raps, vegnian els tar mai a chasa. E ch'els fetschian lura anc mender che quai ch'els hajan fatg tar mes anniversari.» E Kwiatkowski ha pensà per sazez: Pia nagin mobing. Wendelin era vegni sfurzà da dar raps, uschè simpel era quai. Ma co stevi scrit en il Pitschen guid per detectives privats: «Vus na stuais betg avair tema da far sbagls. Mintgatant maina er ina faussa via a la soluziun.»

«In cas per Kwiatkowski» – la retscha da cult da Jürgen Banscherus

Il giuven detectiv Kwiatkowski va en la scola Wilhelm Busch, tgira in'amicizia cun la possessura da kiosc Olga, baiva terribel gugent latg e schlogna quasi permanentamain Carpenter's. Ins al enconuscha vi da sia chapitscha melna ch'el na prenda gnanc giu da durmir e vi da ses nas fin ch'al maina en ses temp liber adina puspè sin novs fastizs...

La retscha «In cas per Kwiatkowski» deriva da la plima da l'autur tudestg Jürgen Banscherus. Betg main caracteristic che ses stil da scriver èn las illustraziuns da Ralf Butschkow ch'èn er ellas segnadas d'in fin umor.

La retscha cumpara dapi il 1995 e cumpiglia per entant 26 toms. Betg main che 1,5 milliuns cudeschs èn vegnids vendids, ed il pitschen detectiv ha chattà amis en tut il mund. Igl existan en il fratemp translaziuns en spagnol, catalan, lituan, franzos, englais, danais, polonais, chonais, thailandais, svedais, rumantsch, sloven, tirc, norvegais, ebraic, tschec, grec, ucranais, iranais, africaans ed en scrittira per tschorvs.

Per rumantsch èn cumparids dus toms, mintgamai translatsads dad Aita Dermont-Stupan ed edids da l'Uniuin Rumantsch Grischun: Il 2012 «Turta da tschigulatta per vendetga» (original: «Rache ist Schokotorte»), cumpari il 2010 sco tom 20) ed il 2013 «Monsters, tschalers sco taunas e pulvera antichamulaunas» (original: «Monster, Mond und Mottenpulver»), cumpari il 2009 sco tom 19).

La preschentaaziun:

Jürgen Banscherus, cun illustraziuns da Ralf Butschkow: In cas per Kwiatkowski. Turta da tschigulatta per vendetga. Cuir 2012.

Dapli infurmaziuns:

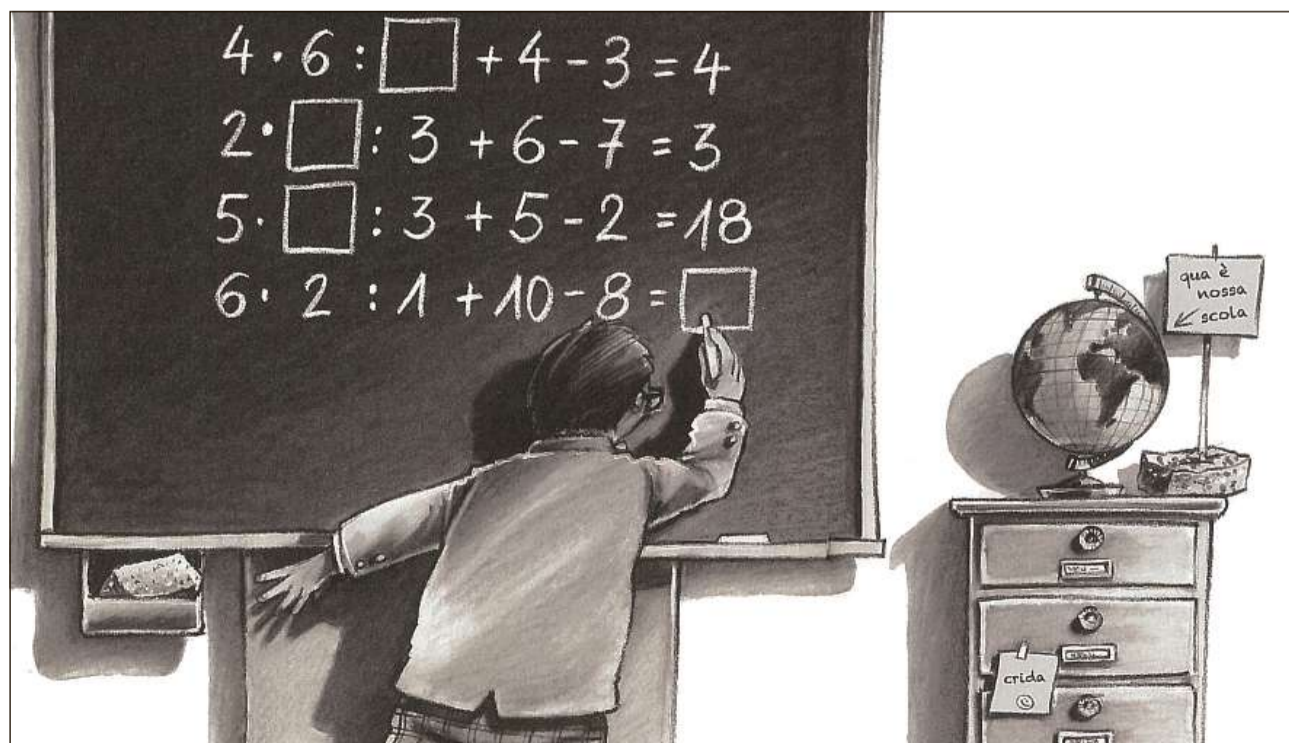
chatta.ch/?id=1338&hiid=2594
www.chatta.ch

Olga dumonda Kwiatkowski da surpigliar il cas.

La banda da Hannes emprova da far pressiu – ma senza success.

Da far quints nagin che steva a pèr cun Wendelin Busch.

Bun da savair: Abitar

Chattar in'abitaziun – contract da locaziun – midar chasa

■ Co ch'ins fa il meglier da tschertgar ina nov'abitaziun, nua ch'igl è d'annunziar l'arriv u la partenza cura ch'ins mida chasa, pertge ch'i vala la paina da far in'assicuranza privata da responsabladad e tge ch'è reglè en in urden da chasa – quai e bler dapli porchas il portal per persunas novarrivas hallo.gr.ch.

Chattar in'abitaziun

Co chat jau in'abitaziun?

I vegn recumandà da tschertgar ina nova abitaziun sin pliras vias. Vus augmentais uschia considerablamain Vossas schanzas da chattar in'abitaziun.

Internet: Abitaziuns libras èn publicgadas sin portals d'immobiglias. Ils criteris per la tschertga sco il lieu, il dumber da chombras u il tschains da locaziun As gidan a chattar abitaziuns adattadas. En l'internet chattais Vus er las adressas d'administraziuns d'immobiglias e da societads per la construcziun d'abitaziuns en Vossa regiun.

Administraziuns: Dumandai in formular d'annunzia d'uschè bleras administraziuns d'immobiglias e societads per la construcziun d'abitaziuns sco pussaivel. Suentar che Vus avais inoltrà Vossa annunzia, vali la paina da s'infurmar regularmain. Telefonai u passai sche pussaivel persunalmain sperasvia.

Gasettas: Abitaziuns libras èn er publicgadas en gasettas quotidianas, fegls da comunicaziun communal u gasettas da quartier. As annunziat uschè baud sco pussaivel l'avantmezdi tar il locatur. Quai augmenta Vossas schanzas.

Inserats gratuits: En centers da cumpra ed en centers communal, en butias da quartier, en restaurants, en scolas u en ospitals datti er tavlas d'inserats. Vus pudais pender si là gratuitamain in inserat u tschertgar abitaziuns.

Enconuschentas ed enconuscents: Per bler betg tut las abitaziuns libras vegnan publicgadas. Infurmai perquai Voss parents, amis ubain collegas da lavur che Vus tschertgais ina abitaziun. Vus survegnis uschia eventualmain tips prezios.

Co m'annunziat jau per ina nova abitaziun?

Tgi che vul s'annunziar cun success per in'abitaziun, sto sa preparar bain e resguardar intgins puncts impurtants:

Visitaziun da l'abitaziun: As preschentai punctualmain al termin. Faschai in'impresiuon seriusa e simpatica. Quai guida spezialmain en cas da locaturs privats.

Formular d'annunzia: Emplen il formular cumplainamain en moda netta e clea.

Documents: Ensem cun il formular d'annunzia stuais Vus inoltrar ulteriurs documents – per exempel la quittance dals documents deponids, in extract dal register da scussiu (quel survegnis Vus tar l'uffizi da scussiu da Voss lieu da domicil), il rendaquint dal salari u dals daners da dischoccupaziun, la disposiziun da l'AI u da l'AVS ed ina garanzia en scrit per il tschains da locaziun. Davart ils documents che vegnan pretendids As infurmescha il locatur ubain l'administraziun.

Brev accompagnanta: Vus augmentais Vossas schanzas, sche Vus agiuntais a Voss documents ina brev persunala. As referi a l'inserat, As preschentai curtamain e motivai, pertge che Vus As interessais spezialmain per l'abitaziun.

Persunas da referenza: Inditgai adina sche pussaivel persunas da referenza che mettan Vus en ina buna glisch – per exempel il patrun ubain il locatur d'enfin ussa.

En cumparegliaziun cun ils stadis vischins viva en Svizra ina fitg auta cumpart da la populaziun en abitaziuns affittadas.

(FOTO: PD)

Sche Vus As annunziats tar ina societad per la construcziun d'abitaziuns u tar in'administraziun d'immobiglias en general per in'abitaziun, menziunai en la brev accompagnanta er la grondezza da l'abitaziun giavischada e l'import maximal dal tschains da locaziun.

Contract da locaziun

Tge è in contract da locaziun?

Il locatari ed il locatur fan per regla in contract da locaziun en scrit. Cun la sutscrispziun s'obligheschan tuttas duas parts d'observar las cunvegns fatgas. Il contract da locaziun stuais Vus metter en salv. L'urden da chasa è ina part integrala dal contract da locaziun e cuntegna reglas che duain garantir la convivenza paschaivla ed ordinada en chasa. Reglads vegnan per exempel il ruas da notg, l'utilisaziun da la lavandaria, l'urden sin ils corridors e sin las stgalas, il tegnair animals da chasa e bleras autras chaussas (cf. proxim chapitel).

Urden da chasa

Tge duess jau sco locatari resguardar spezialmain?

Per ina convivenza paschaivla e buna en ina chasa da pliras famiglias èsi impurtant che las abitanas ed ils abitants prendian resguard in da l'auter. Per quai d'ovri tschertas reglas che tuts ston observar. Talas èn descrittas detagliadamain en l'urden da chasa. Qua sutvart chattais Vus intgins puncts impurtants:

Ruas da notg: El dura normalmain da las 22.00 fin las 7.00, il ruas da mezdi da las 12.00 fin las 13.00. Durant quest temp ston la televisiun ed ils radios vegnir reglads ad in tun moderà ed activitads che fan canera èn scumandadas. Er las dumengias ed ils firads ston ins evitar da far canera. Tgi ch'envida amis ad ina festa, infurmescha il meglier ordavant ses vischins.

Plazzas e stanzas comunablas: L'entrada, las stgalas, las plazzas da deponer rauba e vehichels, la lavandaria e.u.v. stattan a disposiziun a tut ils locataris. Na depositai betg atgnas chaussas sin questas plazzas u en questas stanzas e las tegnai nettas.

Lavandaria: Observai strictamain las reglas per l'utilisaziun da la lavandaria e procurai adina suenter che Vus avais fatg laschiva che tut saja net. Uschia evitais Vus ch'i dettia dispartas cun auters locataris e procurais per ina buna atmosfera en chasa.

Animals da chasa: Chauns, giats ed auters animals da chasa n'èn betg permess en tut las abitaziuns. As infurmai gia cur che Vus suttascrivais il contract da locaziun, tge ch'è admiss.

Fimar: En bleras chasas èsi scumandà da fimar sin las stgalas, en stanzas communalas u en l'ascensur. I dat er abitaziuns che vegnan dadas en locaziun mo a persunas che na fiman betg.

Custs da locaziun

Tge custs tutgan tar il tschains da locaziun?

L'abitaziun custa sco emprim il tschains da locaziun mensil ch'è vegnì fixà en il contract da locaziun. Vitiers vegnan ils custs accessorics sco er ils custs per l'electricitad u per il gas, per ils attagts da telefon, per las colliaziuns d'internet e per la televisiun a cabel.

Dals custs accessorics pon far part expensas per il stgudament, per l'aua, per il pedel, per il mantegniment dal curtin, per l'aua persa, per la taxa per ils ruments e per ulteriurs chaussas. Ils custs accessorics ston adina esser menziunads e descrits exactamain en il contract da locaziun. Uschiglio n'èn tals betg admissibels. Ils custs accessorics vegnan repartids proporziunalmain sin ils locataris. I dat er custs accessorics che na dastgan betg vegnir incassads dals locataris.

Ina part dals custs accessorics pajais Vus per regla mintga mais ensem cun il tschains da locaziun. Ins numna quai pajaments a quint. Almain ina giada per onn survegnis Vus in quint final. Sch'ils pajaments a quint èn pli bass ch'ils quintes finals, stuais Vus pajer l'import restant. Sch'ils custs èn pli bass, vegn restitui l'import ch'è vegnì pajà da memia. Controllai detagliadamain il quint final. Quai po valair la paina.

Tge è in deposit dal tschains da locaziun?

Il deposit dal tschains da locaziun – er numnà cauziun – serva al locatur sco garanzia; per exempel sche Vus na pajais betg ils tschains da locaziun u ils custs accessorics ubain en cas da donns vi da l'abitaziun che Vus stuais pajer.

Il deposit importa maximalmain trais tschains da locaziun mensils. La cauziun sto vegnir pajada dal locatari sin in conto da banca spezial (conto da deposit u da cauziun); quest conto vegn emess sin il num dal locatari. Per regla vegn il deposit restitui inclusiv ils tschains immediatamain, cur che Vus midais abitaziun.

Deducids vegnan eventualmain tschains da locaziun averts e donns vi da l'abitaziun.

Igl è er pussaivel da far in contract per ina garanzia da cauziun per la locaziun tar in'assicuranza. Il deposit vegn alura pajà da l'assicuranza. Per questa prestaziun da servetsch ston vegnir pajadas contribuziuns annualas. L'avantag è: Voss daners n'èn betg bloccads sin in conto da deposit e pon vegnir duvrads libramain. Il dischavantag è: Vus pajais mintg'onn ina taxa da plirs tschient francs. Il pli favuravel èsi da pajer sez il deposit.

Assicuranza privata e da responsabladad

Dovr jau in'assicuranza privata da responsabladad?

Sche Vus faschais donn ad insatgi auter, pudais Vus vegnir fatgs responsabls per quai cun Vossa facultad totala. Pervi da quai èsi impurtant che persunas singularas sco er famiglias hajan in'assicuranza privata da responsabladad che surpiglia ils custs dals donns. Savens pretendan ils locaturs d'abitaziuns sco er las administraziuns ch'ins fetschia in'assicuranza privata da responsabladad.

En Svizra datti numerusas societads d'assicuranza che porchan talas assicuranzas. Las prestaziuns e las premias pon esser fitg differentas. I vala la paina da far ina cumparegliaziun.

Midar chasa

Co prepar jau la midada en ina nova abitaziun?

Da princip vala: Cumenzai uschè baud sco pussaivel cun las preparativas. Ina midada da chasa dovra numnadamain bler temp e daners. Qua èn intgins puncts che Vus duessas resguardar:

Fixai il termin da midada ed As cuntegnai cun Voss nov locatur davart la data ed il temp exact, cur che Vus pudais retrair la nova abitaziun.

Cun il locatur da l'abitaziun veglia fixais Vus il termin da consegna per l'abitaziun.

Infurmai Voss patrun davart il termin da midada e dumandai il di liber pajà per far midada (tut tenor patrun pon quai er esser 2 dis).

Incumbensai in'interpresa da nettegiament per nettegiar l'abitaziun veglia. Sche Vus vulais far sez quai, duvrats Vus material per nettegiar (per exempel in apparat per nettegiar tarpuns). Vus pudais prender en locaziun in tal en ina droga-

ria, en in martgà da construcziun u tar ina firma per far midada.

Sche Vus vulais transportar sez il tegnairchasa (mobiglias e stgalas), duvrats Vus in vehichel da transport adattà, che Vus pudais prender en locaziun, e natiralmain gidantras e gidantras. Ubain che Vus incumbensais in'interpresa per far midada, quai che chaschuna sa chape-scha custs.

Vus duvrats er material d'emballadi. Vus stuais demontar las mobiglias e preparar quellas per il transport, pachetar la vestgadira ed ils objects dal tegnairchasa e.u.v. Stgalas da chartun favuraivlas chattais Vus per exempel en inserats gratuits en l'internet u sin vischnanca.

Annunziar l'arriv e la partenza

Nua stoss jau annunziar l'arriv e la partenza suenter che jau hai midà chasa?

Sche Vus midais chasa entaifer la medema vischnanca, basti d'annunziar la nova adressa a Vossa controlla d'abitants. Sche Vus giais a star en in'otra vischnanca, stuais Vus per regla annunziar entaifer 14 dis Vossa partenza a la veglia vischnanca da domicil e Voss arriv a la nova vischnanca da domicil. En la gronda part da las vischnancas stuais Vus As preschentar persunalmain tar la controlla d'abitants.

N'emblidai betg da prender cun Vus ils suandants documents: il passaport valaivel u la carta d'identitad valaivla; l'attest d'origin, individualmain u per pèrs (l'attest d'origin As vegn consegnà da Vossa veglia vischnanca da domicil; in nov attest d'origin po vegnir empustà tar la vischnanca burgaisa); il certificat da famiglia, sche Vus avais uffants (copia); l'attest d'assicuranza d'ina cassa da mal-sauns.

Ulteriurs posts che Vus duessas infurmar en cas d'ina midada:

Posta: Vus pudais deponer tar l'uffizi postal in'incumbensa da trametter suenter Vossa posta.

Electricitad, gas, aua: Infurmai las ovras responsablas davart Vossa midada da chasa per che quellas possian far il quint final.

Telefon: Infurmai Vossa societad da telefon per che quella possia midar il telefon, l'attag d'internet ed eventualmain la televisiun digitala.

Scola: Sche Vus avais uffants, infurmai la persuna d'instrucziun e las autoritads da scola davart la midada da chasa.

Cussegliaziun

Nua poss jau ma laschar cussegliar?

En Svizra datti pliras organizaziuns che s'occupan da dumondas en connex cun abitaziuns. Ina da quellas è l'associaziun svizra dals locataris. Ella s'engascha per ils interess ed ils dretgs dals locataris, cusseglia ses commembers e furnescha ulteriurs servetschs.

Er l'autorità da mediaziun As infurmescha en tut las dumondas davart la locaziun, per exempel en cas da desditgas, d'augments dal tschains u da la restituiziun dal deposit. Ultra da quai intermediarscha ella en cas da disputa tranter locataris e locaturs. Las cussegliaziuns e las tractativas èn gratuitas. Al termin da cussegliaziun ston vegnir purtads tut ils documents, oravant tut natiralmain il contract da locaziun.

En il chantun Grischun èn ils uffizis da mediaziun las autoritads da mediaziun. Las adressas da contact chattais Vus sin la pagina d'internet «Giustia dal Grischun».

La preschentaziun:

Dossier «Infurmaziuns utilas: abitar».

Dapli infurmaziuns:

Dapli infurmaziuns:
chatta.ch/?hiid=4248
www.chatta.ch

Uniu svizra dals chors

Promover e sviluppar il chant en Svizra

■ **L'Uniu svizra dals chors (USC) è l'organizaziun tetgala da las societads ed associaziuns da chant chantunals e regiunalas da caracter profan da tut la Svizra.** Ella è vegnida fundada il 1977 cun la reuniun da l'Associaziun federala da chant (fundada il 1842; chors virils), l'Associaziun svizra da chors da dunnas e l'Associaziun svizra da chors maschadads. Ella cumpiglia oz var 2000 chors da tut ils genres e dumbra circa 60 000 chantaduras e chantadurs (chors virils, chors da dunnas, chors d'uffants e da giuvenils e chors maschadads).

Per realisar meglier sias finamiras collavura l'USC cun autras uniuns sco la Federaziun svizra Europa Cantat, A Coeur Joie, las associaziuns da chant da las duas Baseligas grondas, las scolas da musica, giuventetgna+musica e la Conferenza svizra da la musica da scola. L'USC è commembra dal Cussegl svizzer da la musica, da l'Uniu da las federaziuns choralas europeicas e da la Federaziun internaziunala per la musica choral.

Tge intent ha l'USC?

L'uniun promova e sviluppa il chant en Svizra. Ella sustegna en collavuraziun cun las associaziuns chantunals las activitads dals chors, e quei surtut cun las suandantas mesiras: scolaziun e perfezzionament da dirigentas e dirigents, d'expertas ed experts; creaziun e derasaziun da nova litteratura choral, per exempel cun organisar concurrenzas da composiziun e cun edir ils carnets da chor «Choralia Helvetica»; sustegnair ils chors commembers (contract collectiv da la Svizra, contracts e statuts da model, fecls d'infurmaziun); promoziun da la generaziun giuvna (subvenziun u patru-nadi, inscuters chantunals da chors da giuvenils, Chor svizzer da giuvenils, emna da l'Eurochor); represchentar ils interess dal chant profan da chors da laics en la politica culturala svizra e tar la Svizra; sustegnair concurrenzas da chors naziunals (Festa svizra da chant, Concurrenza svizra da chors etc.); promover il barat tranter ed il contact da tut las culturas e linguas da la Svizra.

La promoziun da la generaziun giuvna: in'investiziun en l'avegnir
L'Uniu svizra dals chors promova la generaziun giuvna cun fundar chors da giuvenils chantunals, cun promover labels da qualitat per il chant da scola e cun intensivar la scolaziun da dirigents.
Las activitads sin il sector da la generaziun giuvna en chausa da l'Uniu svizra per la promoziun da chors d'uffants e da giuvenils ch'è commembra da l'USC. Ils suandants accents e projects en planisads:

Fundar chors da giuvenils chantunals

Cun fundar chors chantunals e regiunalas vul ins promover il plaschair da chantar dals uffants e dals giuvenils. L'USC met-

ta gugent a disposiziun sia gronda experientscha per l'organizaziun e la realisaziun da champs da chant.

Crear labels da qualitat per il chant da scola

Per promover il chant en scolina ed en scola duain vegnir introducidas distincziuns per il chant da buna qualitat. Sco exempel serve il chantun Vallais cun il label «Kolibri».

Scolar dirigentas e dirigents

La scolaziun ed il perfezzionament da dirigentas e da dirigents da chors d'uffants e da giuvenils vegn intensivada. Tranter auter realisescha l'USC en collavuraziun cun la scola da musica da Zug la scolaziun «Dirigent cun diplom CH I».

La rait da las dirigentas e dals dirigents

Mintg'onn vegn organisà in inscunter naziun per las dirigentas ed ils dirigents chantunals che serve a la tgira dal contact ed al perfezzionament. Plinavant ha lieu mintg'onn ina dieta cun las persunas responsablas per la promoziun da la generaziun giuvna e las dirigentas ed ils dirigents.

Il sustegn da chors da giuvenils e d'occurrências

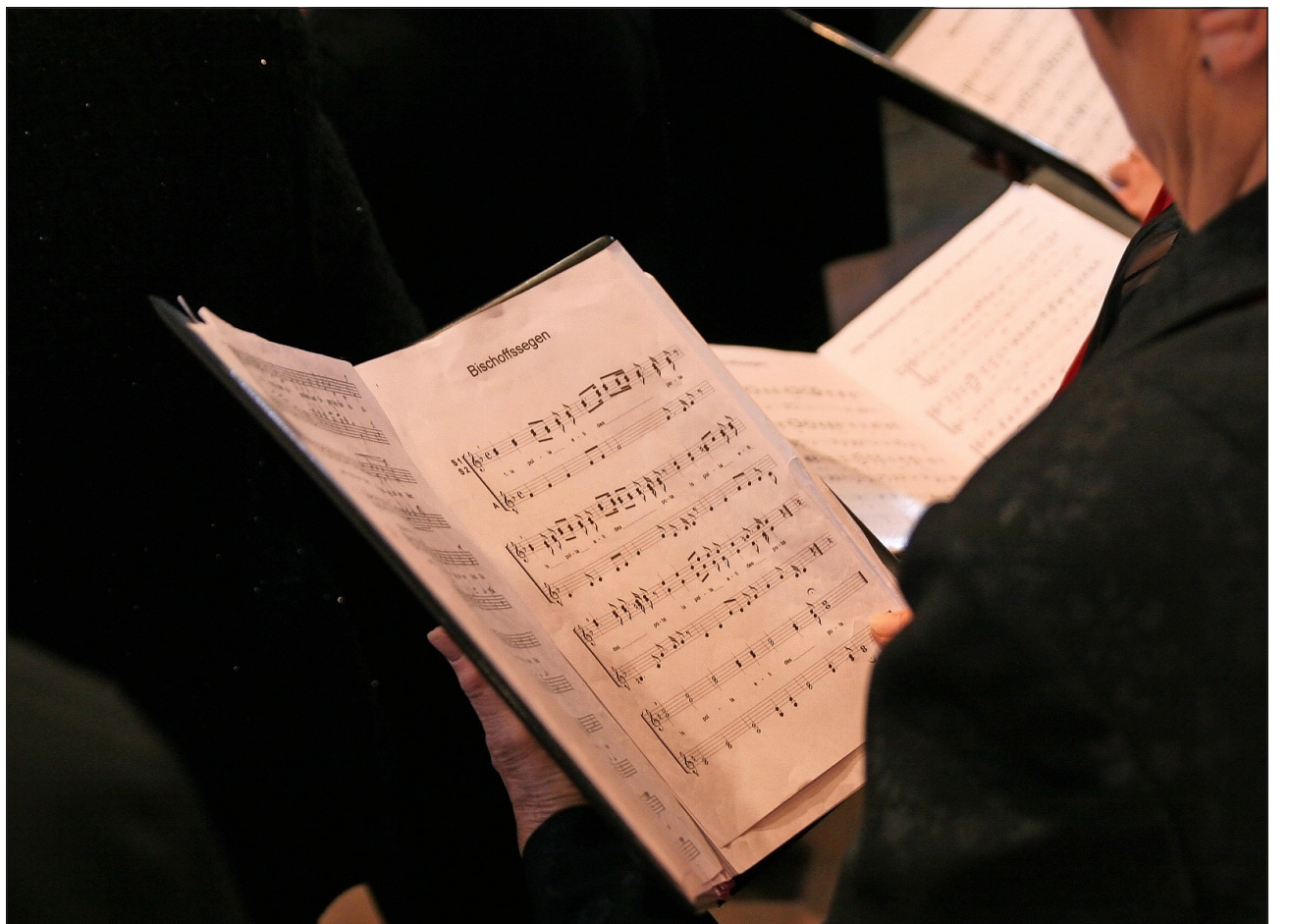
L'USC è ina da las organizaziuns purtadoras dal Chor svizzer da giuvenils. Plinavant pussibilescha ella a chantaduras ed a chantadurs talentads da participar a projects da chors internaziunals. Er occurrenzas sco il Festival svizzer per chors d'uffants e da giuvenils, il Festival europeic per chors da giuvenils a Basilea u emnas da chant vegnan sustegnidas.

Las festas da chant en inscuters musicals

Savens è la participaziun ad ina festa da chant sin nivel regiunal u chantunal il punct culminant dal program annual d'in chor. Plinavant ha lieu circa mintga otns ina Festa federala da chant, durant la quala s'inscuntran chantaduras e chantadurs da tut la Svizra e da l'exteriur.

Er Festas chantunals da chant en grondas occurrenzas, las qualas attiran numerus chors che sa preschentan a la giuria d'experts, taidlan vicendaivla-main las represchentan e passentan ensem in di inspirant. Ils chors obtegnan dals experts in resun constructiv per lur represchentan musicala e (sin giavisch) in predicat che po tanschier d'«excellent» fin a «nausch». Questa discussiun d'experts è savens ina gronda motivaziun per las chantaduras ed ils chantadurs da s'occupar a moda spezialmain intensiva cun la litteratura e da preschentar il chor da sia meglra vart.

Dapi in tschert temp vegnan festas da chant concepidas sco veritabels festivals cun concerts d'atelier, d'inscunter e da gala. Tradiziunalmain fan part dal program er cortegis, plects, acts festivs, tschaveras cuminaivlas, concerts da festa, represchentan da chors furmads aposta per l'occurrência e programs da divertimento per ils participants e per il public.

La cultura da chant en tut sias fassetas – ina da las pitgas da la cultura immateriala naziunala.

FOTO: PD

Festas da chant porschan delicatessas per amaters da musica. Ellas pussibileschan però cunzunt a las chantaduras ed als chantadurs d'inscuntrar persunas cun ils medems interess, da tadlar auters chors e da scuvrir novas chanzun.

Las concurrenzas da chor en concurrenzas allegras

L'Uniu svizra dals chors e ses commembers organischan regularmain concurrenzas da chors. En il rom da quellas pon ils chors sa mesurar in cun l'auter. Las chantaduras ed ils chantadurs vegnan motivads da s'engaschar a moda extraordinaria ed al public vegn purschida ina concurrenza musicala attractiva.

Las concurrenzas da chors han la finamira da pudair parter cun auters il plaschair da chantar, pussibilitar a chors ina cumparegliaziun directa, promover e distinguer la qualitat cantica, mussar differentas pussaivladads da represchentar in'ovra, demonstrar il chant sin in aut nivel e render enconuscent il chant choral ad in public vast.

Ils chors che sa participeschan vegnan validats d'ina giuria e rangads tenor puncts. Ils ensembles sin ils emprims plazs obtegnan per il pli daners u auters premis. Savens po er il public surdar in premi.

Sper concurrenzas regiunalas e chantunals ha lieu mintga trais fin quatter onns la Concurrenza svizra dals chors.

«Chantar davant experts» – rinforzar il plaschair da chantar

Chantar fa plaschair! Per ch'il plaschair na restia betg mo resalvè al chor che chanta, mabain bittia er sbrinzlas entusiasmantas sin il public, dovri il savair da las dirigentas e dals dirigents e l'entusiassem e l'engaschi da las chantaduras e dals chantadurs.

Il «chantar davant experts» pussibilescha als chors durant festas da chant da laschar describer da persunas externas la qualitat da lur represchentan e da survegner resuns d'experts che gidan ad optimar las competenzas dal chor. L'Uniu svizra dals chors scolescha experts ed ha elavurà ed edi directivas per la collavuraziun tranter comités d'organizaziun ed experts d'ina vart e per la collavuraziun tranter chors ed experts da l'autra vart.

Per ils experts è responsabla la cumissiun da musica da l'USC. Per regla ha lieu mintg'onn in seminar d'experts (tudestg e franzos), durant il qual ils experts vegnan scolads ed exerciteschan ina pratica unitara.

L'expertisa ed il predicat

L'USC cussegla da far in'expertisa a buca per tut ils chors che sa participeschan al «chantar davant experts». Quella duai analizar il chant a moda clera e sincera, però esser constructiva, bainvulenta ed utila. Las represchentan dals chors vegnan usualmain tadladas e discutadas da dus experts. Per quest intent pon ils chors telechargiar u empustar il «Document C» da l'USC.

Sin giavisch explicit pon chors vegnir validats cun nota, sumegliantmain a la validaziun dal sistem scolari; il dumber da puncts maximal è 6 ed il dumber da puncts sur 4 inditgescha ch'ins ha cuntanschi las finamiras da basa. La surdada da puncts è resalvada a las concurrenzas, per las qualas èn impegnativs ils reglaments specifics. Igl è la responsabladad dal comité d'organizaziun da mintga partida u da mintga concurrenza da decider, sche e cura che validaziun u puncts ston vegnir communitgads.

Il manual 1 «Singen vor Experten» (Chantar davant experts)

La cumissiun da musica ha elavurà directivas per las expertisas da las festas da chant. Questas recumandaziuns sa basan sin nundumbraivlas experientschas e duain servir ad in'unificaziun naziunala raschunaivla. Ellas gidan ils chors, las dirigentas ed ils dirigents sco er ils organisaturs da preparar ina festa da chant.

Ils patru-nadis: in sustegn per projects da chant

L'Uniu svizra dals chors po surpigliar in patru-nadi per occurrenzas da chant e per auters projects. Dumondas en quel connex pon vegnir drizzadas al secretariat general. L'USC porscha las suandantas prestaziuns: Ella metta a disposiziun il know-how musical dals commembers da la cumissiun da musica; ella fa contribuziuns publicisticas e sin la pagina-web da l'USC e las menziuna en las occurrenzas; ella metta a disposiziun la pagina-web da l'USC; ella metta a disposiziun adressas (per exempel da chors, d'experts, etc.); ella intermediatescha contacts cun las associaziuns chantunals; ella dat la lubientscha da duvrar il logo ed il num da l'USC.

Per occurrenzas d'organizaziun da na-commembers resalva l'USC il dretg da pretender in'indemnisaziun finanziaria. La direzziun generala decida, sch'il patru-nadi vegn surpiglià.

Il bulletin «Chorus» per chantaduras e chantadurs

«Chorus» è l'organ d'infurmaziun e da comunicaziun da l'Uniu svizra dals chors sco er da sias associaziuns e da ses chors affiliads. Il bulletin collia 2000 chors en tut la Svizra e cuntegna perquai ina part rumantscha, tudestga, taliana e franzosa. Las infurmaziuns las pli impurtantas cumparan en pliras linguas.

«Chorus» rapporta da svilupps actuals da la musica choral naziunala ed internaziunala, en spezial da chors d'uffants e da giuvenils. Ultra da las novitads da las associaziuns cumparan intervistas, rapports da concerts e d'occurrências da chors, renviaments a purschidas da perfezzionament, artitgels spezialisads, tips per DCs, per notas e per cudeschs sco er da tuttas sorts chausas interessantas e divertentas che pertutgan il chant e la musica choral.

Il bulletin s'adressescha a chantaduras e chantadurs ed a dirigentas e dirigents. Ils inserats fan attent ad interessantas purschidas da piazzas e chors commembers da l'USC han la pussaivladad da tschertgar novas dirigentas e dirigents.

Ils onns 1978-2001 è cumparida ina revista en furma stampada sut il titel «Revista dals chors svizzers» ed il 2002-2013 sut il nov num «Chorus». Dapi il schaner 2014 cumpara quella online en furma d'in bulletin che sa lascha abunar sur la pagina da l'USC (www.usc-scv.ch > newsletter).

Uniu chantunala da chant dal Grischun

Sin plaun chantunal s'occupa l'Uniu chantunala da chant dal Grischun (UCCG) dals radund 125 chors cun lur bundant 4100 commembras e commembers (situaziun dal 2018). L'uniun chantunala è vegnida fundada l'onn 1852 ed è commembra da l'Uniu svizra da chors dapi la fundaziun da quella il 1977.

La preschentanziun:
Dossier «Uniu svizra dals chors».

Dapli infurmaziuns:
chatta.ch/?hiid=4349
www.chatta.ch

Schweizerische Chorvereinigung
Union Suisse des Chorales
Unione Svizzera dei Cori
Uniu svizra dals chors

Pagina Iniziala | Contact | Survista | DE FR IT RO

Actualitads
Agenda
Partret USC
Activitads
La promoziun da la generaziun giuvna
Festas da chant
Concurrenzas da chor
Fatsg d'experts
Patru-nadis
Newsletter
Servetschs
Formulars (en tudestg)
Colliazziuns

Colliazziuns
> Chor svizzer da giuvenils (D) (tudestg)
> Uniu svizra per la promoziun da chors d'uffants e da giuvenils (SKJF) (D) (tudestg)
> Festival europeic per chors da giuvenils (D) (tudestg)
> Programm Jugend und Musik

La promoziun da la generaziun giuvna: in'investiziun en l'avegnir

L'Uniu svizra dals chors (USC) promova la generaziun giuvna cunzunt cun fundar chors da giuvenils chantunals, cun promover labels da qualitat per il chant da scola e cun intensivar la scolaziun da dirigents.

La pagina d'internet da l'Uniu svizra dals chors porscha vastas infurmaziuns en tut las quatter linguas naziunals.

Genealogia – sa metter sin ils fastizs dals agens perdavants

■ Il term genealogia deriva dal grec vegl «genea» («naschienscha, derivanza, famiglia») e lógos («scienza»). La scienza da la genealogia perscrutescha ils perdavants resp. la descendenza (filiazion). La tradiziun orala e documents en possess da familias furneschan las infurmaziuns da basa. La lavur archivara (verificaziun ed amplificaziun da las datas) entschaiva cun l'evaluaziun dals cudeschs da batten, da confirmaziun, da maridaglia e da mortoris.

Ins ha cumenzà a manar tals cudeschs en general a partir dals onns 1640/50. Bliers cudeschs pli vegls (17avel tschientaner) èn ids a perder (incendis, dischurden e.a.), auters èn vegnids manads mo malmain. Ils cudeschs da batten inditgeschan per regla las naschienschas legitimas u illegitimas sco er ils padrins e las madritschas; quels da maridaglia numnan ils geniturs, las perditgas ed il grad da consanguinitad e quels dals mortoris la vegliadetgna e circumstanzas spezialas (accident, malsogna e.a.). Inquals cudeschs da plaiv cuntengnan er rodels dals vivents (*status animarum*) cun remartgas ed observaziuns.

La quantad e qualid d'infurmaziun variescha dentant d'in plevon a l'auter. Il latin è spert chapibel grazia al schema usità, las differentas scrittiras daventan legiblas suenter intgin exercizi. L'obligaziun statale da manar ils rodels er sco registers civils, redigids en tudestg u italian tenor in schema prescrit, exista pir dapi

il 1837. Avant quella data na vegnivan las naschienschas, ils battens, las maridaglias ed ils mortoris da burgais d'ordaifer la plaiv per ordinari betg registrads u alura cun in retard per part da plirs onns.

Ils rodels parochials èn accessibels en ils archivs communals u parochials sco er – en furma da copia microfilmada (fin il 1875) – en l'Archiv chantunala a Cuir. Per obtegnair in'invista en documents da vivents respectivamain en tals a partir d'ina tscherata data ston ins dumandar ina permissiun speziala tar l'Uffizi chantunala da migraziun e da dretg civil.

Il material che permetta da dar a la genealogia ina dimensiun biografica d'ina persona u d'ina famiglia sa chatta, tut tenor il stadi e l'impurtanza istorica da la famiglia, en divers archivs publics e/u privats. Tgi che vul pratigar la genealogia, duai planisar siffizientamain temp. Las retschertgas en ils documents scrits a maun èn per part fitg impegnativas e dovran pazienza. En ils archivs che disponan da personal spezialisà, sco per exempel l'Archiv dal stadi dal Grischun, datti in sustegn en il senn dad «agid per gidar sasez», la lavur genealogica per propi presta mintgin sez.

Ultra dals archivs dattan er las uniuns, en las qualas ils genealogs èn organisads, in bun sustegn. En il Grischun è quai l'Associazione Rätische Vereinigung für Familienforschung (www.rvff.ch).

Il proceder: En general

La perscrutaziun d'ina famiglia cumenza cun ils commembers ils pli giuvs. Ins du-

In'aventura fascinanta: Perscrutar l'istorgia da famiglia.

FOTO: PD

monda infurmaziun che tanschan enavos uschè lunsch sco pussaivel tar ils commembers da la famiglia sco er tar l'uffizi da stadi civil. Cumpetent è mintgamai l'uffizi da stadi civil dal lieu da burgais da la famiglia. En Svizra passa la genealogia insumma essenzialmain sur ils lieus da burgais.

Cun in pau fortuna chattan ins uschia las generaziuns anteriuras da la famiglia fin en il 19avel tschientaner ed ins arriva forsa tar il temp avant l'onn 1876. Questa data è impurtanta perquai che fin alura registravan ils spirituals ils battens, las maridaglias ed ils funerals. En Svizra pon ins en general far diever libramain da quests registers che vegnan numnads cudeschs da baselgia. En l'Archiv dal stadi dal Grischun èn avant maun copias (microfilms) da tut ils cudeschs da baselgia dal Grischun e quellas èn accessiblas gratuitamain. Ils cudeschs da baselgia n'èsi betg lev da decifrar perquai ch'èls èn scrits a maun e per part en latin. Cun agid dals cudeschs da baselgia èsi pussaivel en il Grischun da chattar perdavants fin enavos en il 17avel tschientaner. Las inscripziuns na cumenzan dentant betg dapertut a medem temp. Tgi che vul ir anc pli enavos, na po betg pli consultar registers sistematic, mabain è dependent da singulas funtaunas u da singuls mussaments, per exempel in document che dat perditga da la compra d'ina chasa u sumegliant.

Avant ch'ins cumenza a s'occupar da las funtaunas che concernan la genealogia, vali la paina da studegiar la litteratura ed ils lexicons ch'èn disponibels. Oz è er l'internet ina funtauna d'infurmaziun preziosa davart la genealogia. Ma questas infurmaziuns ston savens vegnir verificadas sch'ins vul esser segir.

Las differentas funtaunas e lur diever en l'Archiv dal stadi

Cudeschs da baselgia

L'element il pli impurtant tar la genealogia èn en il Grischun ils cudeschs da baselgia.

Fin l'onn 1875 èn els vegnids manads dals spirituals da la vischnanca (pres u reverendas) sco registers d'eveniments (batten, maridaglia, funeral) scrits a maun. Tut tenor vischnanca tanschan els enavos fin en il 17avel tschientaner. En cas d'in batten e d'in funeral na correspundan ils eveniments registrads betg exactamain al di ed als eveniments da stadi civil ch'han gi lieu (naschienscha, mort). Ils singuls eveniments èn vegnids inscrips mintgamai al lieu da burgais, uschenavant ch'ins ha savì. Suenter in'emigraziun u tar schuldads en il servetsch mercenar n'era quai savens betg il cas. In prer u reverenda registrava ultra da quai tut ils eveniments da stadi civil che capitavan en sia vischnanca, independentamain dal fatg, sch'els pertugavan burgais u fulasters. Ils cudeschs da baselgia vegnivan dal rest manads separadamain tenor la confessiun. Mintga cudesch da baselgia porta la scrittira individuala dal prer u dal reverenda respectiv. Pir a partir dals onns 1836/1837 existan formulars prestampads en furma da tabellas che faciliteschan la tschertga da personas e che meglireschan fermamain la legibladad.

Ils originals dals registers parochials sa chattan en il chantun Grischun per il pli en ils archivs communals, per part er en ils archivs dals cumuns-baselgia u tar ils uffizis da stadi civil. Tut ils cudeschs da baselgia dal Grischun èn vegnids copiads sin microfilms. Las copias sin microfilm dals cudeschs da baselgia pon vegnir consultadas gratuitamain en l'Archiv dal stadi dal Grischun. Igl è sulettamain necessari da reservar ordavant in apparat per leger microfilms. Medemamain pon vegnir consultads gratuitamain ils originals en lur differents lieus da staziunament.

Register da stadi civil

L'onn 1876 – cun l'introducziun dals registers da stadi civil federal – han ils cudeschs da baselgia pers lur impurtanza giuridica e statale. A partir d'onn 1876 èn vegnids registrads ils eveniments da stadi civil (naschienscha, maridaglia, mort) dals uffizis da stadi civil publics. L'Archiv dal stadi dal Grischun tegna en salv ils duplicats dals registers ch'èn vegnids manads dals uffizis da stadi civil grischuns. Entaifer il register da stadi civil d'ina vischnanca vegn distingui fin ils onns 1929/1930 tranter ils registers A e B. Ils registers A menziuneschan tut ils eveniments ch'èn capitads en la vischnanca, independentamain dal fatg sch'i sa tracta da burgais da la vischnanca u betg. En il register B penter vegnan menziunads mo ils eveniments dals burgais da la vischnanca che capitavan ordaifer. Fin ils onns 1916/1917 pon quests registers vegnir consultads gratuitamain en l'Archiv dal stadi, davart eveniments da stadi civil ch'èn capitads suenter questa data infurmeschan exclusivamain ils uffizis da stadi civil.

Register dals burgais

Ultra dals registers da stadi civil han las vischnancas fatg a partir dal prim da schaner 1860 uschenumnads registers dals burgais ch'èn vegnids cuntinuads pli tard dals uffizis da stadi civil. Cun la maridaglia d'in pèr (u suenter la naschienscha d'in uffant) è vegni cumenzà mintgamai in nov fegl en il register dals burgais resp. è vegnida fatga ina nova inscripziun da famiglia. Sin in fegl sa chattan pia las datas d'ina entira famiglia (geniturs ed uffants). Cun quest gener da documents progredescha il genealog blier pli svel che cun ils registers singuls da stadi civil. Lur diever è perquai attractiv.

Per part tanschan questas datas fin en il preschent ed uschia èn ils registers dals burgais sut protecciun da datas, quai tenor la legislaziun federala davart il stadi civil. Per ils fecls dals registers dals burgais ch'èn vegnids cumenzads fin l'onn 1910 èsi dentant pussaivel da dumandar l'invista gratuita. La dumonda sto vegnir fatga cun ina motivaziun ed en scrit tar l'Archiv dal stadi, la permissiun vegn dada da l'Uffizi chantunala da migraziun e da dretg civil. Suenter che la permissiun da prender invista è vegnida dada, pon ils registers dals burgais vegnir consultads en furma da copias elavuradas en il format da PDF tar l'Archiv dal stadi dal Grischun.

Recapitulaziun e resumaziun da las reglas per prender invista

Cudeschs da baselgia (17avel tschientaner fin 1875): Access liber e gratuit. Copias da tut ils cudeschs da baselgia en l'Archiv dal stadi.

Registers singuls da stadi civil (1876–1916/17, naschienschas, maridaglias, mortoris): Consultabels gratuitamain en l'Archiv dal stadi. Documents pli novs dals uffizis da stadi civil resp. infurmaziuns or da quels èn d'obtgnair exclusivamain sur ils uffizis da stadi civil.

Register dals burgais (1860–1910): Per l'invista èn ins obligà da dumandar ina permissiun. Cun la permissiun pon ins prender invista da las datas correspondentas en l'Archiv dal stadi. Documents pli novs cumparegliabels dals uffizis da stadi civil resp. infurmaziuns or da quels èn d'obtgnair exclusivamain sur ils uffizis da stadi civil.

Ulteriuras documentaziuns

Naturalisaziuns 1801–1960: La vasta ovra da Rudolf Jenny dal 1965 cuntegna tut las naturalisaziuns en il Chantun dals onns 1801 fin 1960. Il tom introductiv dat ina survista da l'impurtanza scientifica da la publicaziun e da la cataloghisaziun dals effectivs d'archiv davart las naturalisaziuns dapi l'onn 1801 sco er ina introducziun istorica dal dretg da burgais e da ses svilup en il Grischun. Il segund tom cuntegna registes ed indexes da las funtaunas concer-

nent las naturalisaziuns dals onns 1801 fin 1960. Tuts dus toms pon vegnir consultads online.

Cartoteca da genealogia: Questa cumpilaziun è oriundamain vegnida endrizzada da l'Archiv dal stadi dal Grischun sco cartoteca e rimna material da schlattainas burgaisas grischunas, da familias grischunas e/u da singulas personas grischunas. Actualmain cuntegna questa cartoteca documentaziuns da 2180 familias e da 7644 personas singulas.

Documentaziun tar la genealogia: La documentaziun tar la genealogia da l'Archiv dal stadi dal Grischun cuntegna renviaments areguard singulas familias sco er meds d'agid generals ed ovras da consultaziun davart la genealogia.

Prender invista dals registers da stadi civil tar l'Uffizi da migraziun e da dretg civil

Protecciun da datas: Datas da personas ed indicaziuns davart las relaziuns familiaras èn protegidas. Ellas dastgan da princip mo vegnir publicadas cun il consentiment da la persona pertugada. Exceptada da la protecciun da datas è l'invista dal register da stadi civil davart personas mortas.

Excepciuns da la protecciun da datas: Ins po avair invista da las datas da cudeschs da baselgia ch'èn vegnids manads fin l'onn 1876. Ellas na dovran betg ina permissiun. Il post cumpetent per la conservaziun dals cudeschs da baselgia (uffizi da stadi civil, vischnanca politica u plaiv) è exclusivamain responsabel per ils cudeschs da baselgia. L'uffizi da stadi civil ch'è cumpetent per il lieu d'origin po infurmar, tge post che conserva ils cudeschs da baselgia.

Limitaziun da la protecciun da datas: L'invista da las datas en ils registers dals burgais u en ils registers particulars (register da naschienscha, da mort, da létg, da reconuschienscha e da legitimaziun) è permessa senza permissiun fin l'onn 1928. En cas ch'i vegn giavischà da prender invista en datas pli novas, sto vegnir inoltrada ina dumonda motivada. L'Uffizi da migraziun e da dretg civil dal Grischun è – exequind ses dretg da surveglianza – responsabel per l'examinaziun da la dumonda. Tenor ils art. 59 e 60 da l'Ordinaziun federala davart il stadi civil po el permetter la comunicaziun da datas da personas per l'intent da far perscrutaziun scientifica u perscrutaziun che sa referescha ad ina persona, sch'i n'è betg pussaivel u evidentamain insupportabel da las procurar tar las personas ch'èn pertugadas directamain.

Excepciunamain po el permetter en scrit da prender invista dal register da stadi civil, sche la comunicaziun da las datas giavischada n'è betg pussaivla en furma d'in attest u d'ina conferma en scrit ubain d'ina copia legalisada u d'ina copia dals mussaments.

Las permissiuns per prender invista dal register da stadi civil vegnan concedidas sut las suandantas cundiziuns: L'invista è liada ad in intent, quai vul dir ella dastga servir exclusivamain a la lavur da perscrutaziun. Ins dastga mo prender invista da quellas parts dal register ch'èn necessarias per la perscrutaziun. L'invista è mo permessa en preschienscha d'ina persona spezialisada ch'è cumpetenta per l'uffizi da stadi civil. Il titular d'ina permissiun è suttema a l'obligaziun da discreziun.

Tecnica dal register: Las registraziuns en il register da stadi civil suondan reglas e tecnicis precisas. L'enconuschienscha da questas tecnicis da register è essenziala per che la tschertga en ils registers haja success. Senza questas econuschienschas dovra il petent l'agid activ dal funcziunari da stadi civil. Per quest agid sto vegnir pajada ina taxa.

La presentaziun: Dossier «Genealogia».

Dapli infurmaziuns: chatta.ch/?hiid=4350
www.chattà.ch

Exempels per cudeschs da baselgia e registers da stadi civil che sa laschan consultar en l'Archiv dal stadi dal Grischun.

Las spezias da raunas indigenas

Da chasa sin pradas, sper l'aua u sin plantas

■ **Las raunas ed ils rustgs (Anura) furman per lunschor il pli grond urden entaifer la classa dals amfibis (radund 88% da tut las spezias enconuschentas en tut il mund). Entaifer quest urden existan pliras famiglias; en la lingua da mintgadi vegnan quellas per ordinari divididas en las duas gruppas «raunas» e «rustgs». Questa sutdivisiun n'è bain betg scientifica, ma tuttina nizzaivla per determinar ils animals, damai che questas duas gruppas sa laschan differenziar opticamain relativ amain bain ina da l'otra.**

Las famiglias indigenas che vegnan attribuidas a las raunas en d'ina vart las «raunas per propi» (Ranidae), da l'otra vart las raunetas da plantas (Hylidae). Las Ranidae sa laschan sutdivider supplementarment in raunas brinas e raunas verdas (u raunas da l'aua). Las raunas brinas indigenas en la rauna da prada (Rana temporaria), la rauna svelta (Rana dalmatina) e la rauna svelta taliana (Rana latastei). Las

raunas verdas derasadas en Svizra en la rauna verda pitschna (Pelophylax lessonae) e la rauna verda da puz (Pelophylax esculentus). Las raunetas da plantas en represchentadas cun la raunetta da plantas europeica (Hyla arborea) e cun la raunetta da plantas taliana (Hyla intermedia).

En pli sa chatta la Svizra a l'ur dal territori da derasaziun d'in'ulteriura rauna brina, la rauna da palì (Rana arvalis), e d'in'ulteriura rauna verda, la rauna verda gronda (Pelophylax ridibundus). Questas duas spezias en però surtut derasadas en la part orientala da l'Europa Centrala ed en l'Europa da l'Ost e na vegnan per ordinari betg consideradas sco spezias indigenas; las populaziuns da la rauna verda gronda che cumparan qua e là en vegnidas introducidas tras l'uman.

Caracteristicas generalas da las raunas

Derasaziun ed abitadis

I dat raunas sin tut ils continents danor en l'Antarctica. Intginas paucas spezias pon viver en regiuns fraidas ed autras schizunt en ils deserts. La pli gronda varietad da raunas datti però en ils guauds tropics.

Ils descendents dals emprims amfibis han bandunà l'aua e colonisà la terra. Cun l'ir dal temp han las raunas conquistà differents abitadis. Sper las spezias che vivan sin la terra datti er raunas en l'aua e sin las plantas. Las spezias da raunas han differents furmas, grondezzas e colurs dal corp per pudair surviver en ils differents abitadis.

Raunas che vivan en uals e flums ston far atenziun da betg vegnir transportadas davent dal current. Perquai han quellas raunas sviluppa detta cun tschitschs u griffas per sa tegnair vi dad erva u crappa. Las sitolas da questas raunas han corps plats, uschia che l'aua cula suravia. Plinavant han questas sitolas grondas buccas en furma da tschitschs, cun ils quals ellas pon sa tegnair

La rauna da prada viva en fitg differents spazis vitals e cumpara en autezzas fin a 3000 m s.m.

FOTO: KLAUS BRÜHEIM / PIXELIO

vi da la crappa. Sch'ina rauna vul sortir da l'aua, sto ella surventscher la tensiun da la surfatscha da l'aua.

Las plantas en in abitadi che mussa l'abilitad remartgabla da las raunas da s'adattar. Tschertas spezias passentan lur entira vita aut sur la terra en la tschima da plantas. Ellas sa multiplitgeschan perfin sin las plantas. I dat er talas che vivan en la bostgaglia, en palids, en il charetsch, en l'erva e sin la feglia da nimfas. Bleras famiglias da raunetas parentadas ina cun l'otra en s'adattadas independentamain a la vita en quests abitadis. Ina da las pli impurtantas adattaziuns da las raunas che vivan sin las plantas en ils plimatschs targants vi da la detta. Quels gidan las raunetas a sa tegnair vi da la feglia glischnanta.

Cumparsa

La tipica rauna ha la pel glischna ed umida, il corp satigl, las chommas davos lungas e palmettas vi dals pes. L'udida è in dals senns ils pli impurtants da las raunas. La grondezza e la distanza da las ureglias – che n'en per ordinari betg visiblas, damai ch'ils amfibis na disponan da nagin'ureglia exteriura – stattan en relaziun cun la frequenza tonala dal clom dal mastgel.

Tuttina sco tar ils umans vegn er la vusch da las raunas producida da las cordas vocalas. La vaschia da sun augmenta la vusch pliras giadas; perquai aud'ins lur cloms sur kilometers. La rauna verda pitschna ha duas vaschias da sun da la vart e la rauna da prada ha pitschnas vaschias internas. Ils tuns servan a la comunicaziun tranter ils members da la medema spezia durant il temp da copulaziun.

Cun lur lungas chommas davos san las raunas siglir fitg bain. Ellas pon siglir fitg andetg ed uschia mitschar dals inimis. Las chommas lungas servan er a nudar: L'em-

prim train las raunas las chommas davos cunter il corp. Lura stauschan ellas quellas cun tutta forza – cun agid da las palmettas da la detta-pe davos – e sa movan uschia enavant. Per sustegnair quest moviment smatgan ellas er las chommas davant cunter il corp, uschia che quel survegn ina furma erodinamica. Carstgauns che nodan a rauna fan ils medems moviments.

Tschertga da vivonda e cumpartament da fugia

Las raunas en pli activas ch'ils rustgs. Ellas na spetgan betg savens sin preda. Lur strategia è quella da «vesair e tschiffar». Prendain l'exempel d'ina rauna ch'assaglia in arlogn che sa chatta sin in fegl: La rauna sto calcular exact, quant lunsch ch'ella ha da siglir. Durant il sigl avra ella la bucca; cun agid da la lieugna che targa tschiffa ella la preda. La rauna ha perquai mo ina schanza da tschappà l'insect. Sch'i na gartegia betg l'emprima giada, ha ella «lavorà» per nagut. L'arlogn sa mova plitost plaun. Tuttina po el sa laschar crudar dal fegl e mitschar, sche la rauna na calculescha betg bain ses sigl.

En cas da privel è l'aua savens il meglier refugiu. La rauna siglia en l'aua cun il chau avant. Ella smatga enavos la bratscha cunter il corp e stenda las chommas fin a la detta-pe. Il corp ha ina furma bunamain erodinamica. Uschia ha la rauna pouca resistenza en l'aria ed er cur ch'ella sfunsa en l'aua.

La rauna siglia en l'aua ch'i squitta en tut las direziuns. Questa canera spaventa ils inimis. Ella sfunsa uss profund en il puz u sa zuppa en ervas da l'aua. Il corp sa storscha ensi cun entrar en l'aua. Uschia po la rauna prender anc ina buccada d'aria avant che nudar davent.

Sitolas nodan cun agid da la membra ch'ellas han apaina sviluppa. Ellas smatgan questa membra cunter lur corp, sco las piutshas ed ils salamanders da l'aua. Cura ch'ina sitola daventa ina rauna, perda ella la cua e sto imprendar a nudar cun las chommas. Il corp da la raunetta è memia curt per nudar sco ina sitola cun far moviments serpegians. Perquai ston las chommas davos daventar fermas avunda per nudar.

La rauna da prada

Trags caracteristics e spazis da viver

Blers abitants da l'aua n'en strusch vesaveis per l'uman. Auter è quai tar ils animals ch'en sa spezialisads sin la vita en ed ordaiifer l'aua. In exempel furma – sco ch' il num di – la rauna da prada ch'ins po tuttavia inscuntrar er lunsch davent da l'aua.

Las raunas da prada vivan en general en fitg differents spazis da viver: guauds, prads bletschs, palids, curtins, auas da frega, ma

er sin pastgiras alpinas fin a 3000 m s.m. Questa spezia da rauna chatt'ins en l'entira Svizra.

La rauna da prada vegn 6 fin 10 centimeters gronda. La colur variescha da grisch sur brin fin a cotschnent u verduliva. Tipic en ils flatgs stgirs sin il dies e la part sut alva u melnenta. Tar la rauna da prada en però er enconuschentas variaziuns da colur e dals dissegns: singuls individis en pli clers, auters han flatgs che resultan d'in grond dumber da cellas da pigment da colur brin naira.

Moda da viver e multiplicaziun

La rauna da prada è activa da di e da notg. Ella sa nutrescha surtut da lindornas, verms da plievgia ed arthropods. L'enviern passenta ella sin la terra e sin il fund da flums e d'auas. Cun trais onns è la rauna creschida e sexualmain madira. Mintg'onn va ella per in temp en l'aua per sa copular. Da qua deriva er ses num latin Rana temporaria, pia la rauna ch'ins vesa mo durant in tschert temp sper l'aua.

Il mars sa dasdan las raunas da prada or da lur marvezza d'enviern. Strusch ch'il glatsch è luà, sa radunan ellas en puzs e lajets. Quai dat ina vaira ruaida da raunas. Ellas sa copuleschan uss. Il mastgel sa tegna vi da la femella (ch'è en general pli cotschna ch' il mastgel). Apaina che la femella ha fregà (deponi ils ovs en l'aua), metta il mastgel in liquid turbel sur ils ovs. Il liquid cuntegna las cellas da sem che fructifigeschan ils ovs. Dals var 800 fin 2500 ovs surviva mo ina pitschna part il svilup fin a la rauna creschida. Cuzunt ils utschels en dapertut a la guetta da las pitschnas raunas delicatas.

La metamorfosa

Sco tar las autras spezias da raunas en er ils ovs da la rauna brina circumdads d'in liquid sco schelatina che scufla fermamain. L'emprim sa sviluppa l'embrio or da l'ov e pli tard la sitola. La sitola è la larva da la rauna. Ina fin duas emnas suenter che la rauna ha mess ils ovs, nascha la sitola. Ella è in animal da l'aua senza chommas. La sitola ha ina cua per remblar e brantschas per respirar sut l'aua. Ella sumeglia plitost in pesch ch'ina rauna. La sitola sa nutrescha surtut da plantas, las qualas ella raspa cun sias missellas da corn.

Suenter radund sis emnas creschan las chommas davos. Pli tard cumparan las chommas davant, e la sitola cumenza a sa midar en ina rauna. Ella noda uss savens a la surfatscha da l'aua e tira flad. Ses pulmuns funcziunan gia, entant che las brantschas van enavos. Ussa sumeglia la larva pli e pli fitg ina rauna creschida. Suenter curt temp «svanescha» la cua, ils eglis sa volvan ensi, ed in gnif lad cun dentins sa fur-

ma. Davent da quest mument maglia la raunetta animalets. En radund 10 emnas sa mida in animal da l'aua en in animal da la terra.

Las ulteriuras spezias da raunas indigenas

Rauna svelta

Il record da siglir tar las raunas indigenas ha la rauna svelta. Ella è fitg rara e sumeglia la rauna da prada. Sias chommas en però pli lungas: ses sigl da 2 meters correspunda a 33 giadas la lunghezza da ses corp.

La rauna svelta viva en guauds da feglia. Ses territori da derasaziun tanscha da la Frantscha sur la Germania dal Sid e l'Italia Centrala fin a la Mar Naira.

La rauna svelta taliana ha gronda sumeglientscha cun la rauna svelta; ella è derasada sulettamain en la Planira dal Po ed en las regiuns cunfinantas, tranter auter er en la part meridionala dal Tessin.

Rauna verda pitschna

La rauna verda pitschna abitescha en blers differents lieus umids ed evitescha sulettamain lieus sumbrivauns e frestgs. Las pli grondas populaziuns chatt'ins oravant tut a l'ur da lajets, en puzs da turba, palids bassas e puzs pli gronds cun blera vegetaziun. Ella n'è betg liada uschè ferm a l'aua sco sias parentas, la rauna verda gronda e la rauna verda da puzs.

Il dumber da raunas verdas pitschnas è sa diminui fermamain en consequenza da las correcciuns da lais e dals currents d'aua. Ella para dentant da s'adattar tgunsch a novs ambients e duess damai pudair sa mantegnair a lunga vista.

Rauna da puz

La rauna da puz è verda ed ha flatgs nairs. Mintga animal ha ina colur ed in muster in pau different. La rauna da puz viva dattiers da l'aua, era cura ch'ella na frega betg. Il pli gugent ha ella lajets cun plantas spesas. Savens stat ella a sulegl a la riva u sin in fegl da nimfa. Sch'i vegn privlus, è ella però adina pronta per far in sigl en l'aua. Pir en ils onns 1960 han ibiologs scuvert che la rauna da puz na furma atgnamain nagina spezia per sai, mabain in ibrid ch'è resorti da la cruschada tranter la rauna verda gronda e la rauna verda pitschna. Correspundentamain datti individis da la rauna da puz che sumeglian plitost la rauna verda gronda ed auters ch'han pli gronda sumeglientscha cun la rauna verda pitschna.

Raunetas da plantas

La gronda part da las raunetas da plantas vivan en l'America dal Sid. Ma la pitschna raunetta da plantas datti er en bleras parts da l'Europa, Africa ed Asia. La raunetta da plantas europeica cuntanscha ina lunghezza da 4 fin 6 centimeters. Entant che la vart suren è d'in verd fitg viv, en la gula ed il venter colorads brin cler. En il Tessin cumpara en pli la raunetta da plantas taliana. Ad egl na sa lascha quella strusch distinguer da la raunetta da plantas europeica.

La raunetta da plantas viva en guauds e bostgaglia. Sco tut las raunetas da bostga è er ella ina buna raividra: ella po sa tegnair cun la detta-pe che tatga vi da surfatschas glischnas. La primavaira banduna la rauna las plantas per sa multiplitgar. Per quest intent tscherna ella da preferenza puzs, chavas da glera u palids da turba. Ella è periclitada pervi da la parcellaziun da ses abitadis ch'isolescha las populaziuns ina da l'otra. Cuntrari a las ulteriuras raunas descritas survast, n'è la raunetta da plantas betg da chasa en il Grischun.

La presentaziun:

Dossier «Las spezias da raunas indigenas».

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=1796
www.chattà.ch

La rauna da puz è resortida da la cruschada natirala tranter la rauna verda gronda e la rauna verda pitschna.

FOTO: PD

Vogel Gryff, nudar en il Rain e mecens d'art

Las tradiziuns vivas dal chantun Basilea-Citad

■ Considerond il grond dumber da museums, ulteriuras instituziuns e la scena artistica e culturala innovativa giascha l'accent da la promoziun chantunala da la cultura en il chantun Basilea-Citad bain sin il sector professiunal. Tuttina – u forsà gist perquai ch'ellas sa mantegnan er sper in sustegn particular – è la citad segnada da numerusas tradiziuns vivas ch'èn per part enconuscentas lunsch sur la regiun ora. Chatta preschenta intginas da quellas e dat er in sguard a la cultura da museums ch'ha ina muntada tut particulara, surtut er grazia al fenomen da la promoziun da l'art tras mecens.

Ultra da las instituziuns ed occurrenz che vegnan preschentadas qua sa lachass la glista da las tradiziuns vivas prolungar cun bieras ulteriuras particularitads – davent dals «Basler Lächerli» e la gronda identificaziun cun il Zoo da Basilea sur la preschientscha da las navettas tradiziunalas da Basilea sin il Rain, in med da transport che vegn apprezzà en il mintgadi, fin al viver cun las ristgas da Basilea sco lieu d'industria e da chemia, en spezial sunter la catastrofa da Schweizerhalle l'onn 1986.

Vogel Gryff

Ina chausa particulara per la cultura da la citad è l'uschenumnà «Vogel Gryff» che vegn organisà e realisà da las trais societads d'onur dal quartier Kleinbasel, e quai en moda alternanta mintgamai ils 13, 20 ni 27 da schaner.

L'occurrènza cumenza cun il gir da l'um selvadi sin ina puntera giu per il Rain. Tamburs sin la puntera sunan il marsch «Rhy Ab» e chanuniers sajettan culps da murters. Il «Vogel Gryff» ed il liun benevantan l'um selvadi a la riva. Cuminai vlamain passan e sautan els tras Kleinbasel, accompagnads da numerus aspectaturs da la citad e dals conturns, surtut er d'uffants.

Ils pass dals sauts empendan ils mscradas da lur antecessurs, e quai senza instruziuns en scrit. Las notas dals marschs tradiziunalas dals tamburs èn percenter transmessas e vegnan preschentadas mintg'onn senza midadas. Ultra dal tschaiver è il «Vogel Gryff» l'occurrènza la pli impurtanta da la citad da Basilea; quella dat perditga dal sistem vivi da mastergnanzas e da societads e resplenda sur ils cunfins da la citad.

Tschaiver da Basilea

L'exempel il pli popular da las tradiziuns vivas en la regiun è senza dubi il tschaiver da Basilea. La grond'impurtanza da las occurrenz avant il tschaiver e da la preparaziun creativa individuala tant sco la ritga cultura da las cliccas caracteriseschan e dattan vita a la citad er ordaiifer ils trais dis da tschaiver sco tals.

Er il Rain ha segnà a moda multifara la cultura da la citad.

(FOTO: MATTHIAS LOHSE / PIXELIO)

In turnier da chavaliers da l'onn 1376 è l'occurrènza da tschaiver a Basilea la pli veglia ch'è documentada. Dapi lura è il tschaiver da Basilea sa midà cuntinuadamain. En sia furma actuala han ils «trais dis ils pli bels» («drei scheenschte Dääg»), sco ch'il tschaiver vegn numnà a Basilea, ina gronda attracziun lunsch sur la citad ora.

Il glindesdi sunter mesemna da la tschendra sa rimnan las Basileais ed ils Basileais, las visitadras ed ils visitaders a las quatter la damaun. Sgarschavel quiet èsi en la citad dal tutfatg stgira avant ch'il maior dals tamburs dat il cumond da marschar «Morgenstreich vorwärts marsch» e ch'ils tamburs costumads ed ils piccolos cumenzan il tschaiver cun lur suns. Il glindesdi e la mesemna suntermezdi preschentan var 11 000 participants costumads numerus motivs en ils gronds cortegis. Il mardi tutga als uffants maserads ed a las musicas da tschaiver. Ina rolla tut speziala al tschaiver da Basilea han las var 100 gruppas da salamuiras che reciteschan lur versets illustrads e plain beffas en las ustarias ed en ils tschalers.

Ils schumbers da Basilea

Per blers abitants da Basilea è il schumber in simbol d'identificaziun. En la populaziun datti passa milli tamburas e tamburs scolads. Per dumagnar ils elements da basa dal schumber èsi necessari d'exercitar plirs onns. Scolas che vegnan manadas oravant tut da cliccas da tschaiver da Basilea instrueschan la tecnica da frasament che n'è betg fixada en scrit e da la quala l'effect vegn savens

cumpareglià cun il «sentiment da swing» dal jazz. Ils onns 1920 ha dr. Fritz Berger, enconuscent sco «docter dal schumber» («Drummel-Dogger»), sviluppà ina notaziun per il schumber ed ha procurà uschia ch'il schumber da Basilea ha chattà in'attenziun internaziunala. Il success dal schumber da Basilea ha sias ragischs en l'istorgia ed en la societad da la citad. Dapi il temp medieval n'è l'art da schumber mai stà unicamain en il servetsch da la schuldada, mabain ha pudì vegnir raffinà er per auters intents. Schumbera vegni a Basilea er oz a chaschun da differentas occurrenz: al tschaiver, al di dal «Vogel Gryff», a festivitads da la citad u ad occurrenz privatas. La tradiziun da Basilea ha influenzà il schumber e la musica da tschivlots en tut la Svizra.

Nudar en il Rain

Nudar en il Rain è dapi blers tschientaners insatge fitg popular a Basilea. En il 15avel tschientaner faschevan mungias da la claustra Klingental bogn en public ils dis da chalira la stad e provocavan uschia ils sentiments morals da la populaziun. Il 19avel tschientaner han ins scumandà il nudar en il Rain avert. La Societad per l'utilitad publica («Gesellschaft für das Gute und Gemeinnützige») ha alura inizià la construcziun da bogns publics. Pervi dal grond success èn vegnids construids en pauc temp quatter bogns, dals quals èn en funcziun actualmain anc dus. Ils onns 1930 è il Rain puspè vegnì avert per nudar. Oz nodan la stad mintga di tschients da persunas en il Rain e cun ellas sa movan ils satgs da nudar ch'èn vegnids inventads il 19avel tschientaner. In dals puncts culminants da la stagiun da nudar da la stad è il nudar en il Rain a Basilea che vegn organisà dapi l'onn 1980 da la secziun da Basilea da la Societad svizra da salvament. Passa 100 persunas sa participeschan mintga onn a quest'occurrènza. Intginas abitants ed intgins abitants da Basilea van er mintga di a nudar en il Rain, e quai da tut temp e da tutt'aura.

Fiera d'atun da Basilea

Er la fiera d'atun da Basilea ch'ha ina tradiziun da passa 500 onns na dastga betg mancar en il program annual da la citad. Ella vala oz sco fiera la pli gronda da la Svizra ed è – sco messa en il center da la citad – colliada stretgamain cun la citad da Basilea e cun sia populaziun. Caracteristicas en quest connex èn las differentas spezialitads culinaricas sco ils zutgerins

da la fiera che sa numnan «Mässmogge» u il paun da fiera («Magenbrot»). La fiera d'atun da Basilea attira mintgamai passa 1 milliun giasts da la Svizra e da l'exteriur.

La fiera d'atun da Basilea è vegnida realisada per l'emprima giada l'onn 1471, sunter che l'imperatur Friedrich III aveva concedì a la citad da Basilea il privilegi respectiv. Dapi quella giada ha ella gi lieu mintg'onn senza interrupziun.

La fiera d'atun cumenza l'ultima sonda da l'october a las 12.00 cun il bat dal zain da messa sin la piazza da la baselgia S. Martin. Per si'incumbensa vegn il caluster indemnissà cun in pèr guants, tenor la salarizaziun usitada pli baud d'indemnisar servetschs cun naturalias. Per il bat d'avertura survegn el il quant sanester ch'el mussa a la glieud che spetga sco cumprova che la tradiziun vegnia cuntinuada; per il bat da finiziun duas emnas pli tard survegn el il quant dretg.

Durant las duas emnas da fiera vegn la citad dominada da carussels da divertiment, da numerus stans cun pastizarias e stans da fiera e da chadainas da glischs coloradas e sbrinzlantas. Per blers è il martgà da cromers sin il Petersplatz il punct culminant da la fiera. La fiera d'atun da Basilea è la fiera cumbinada da divertiment e da martganzia la pli gronda da la Svizra e dal Rain Superiur e la fiera la pli veglia da la Svizra.

Basilea – la citad dals museums

La citad da Basilea è loscha da sia purschida culturala. Nagin'otra citad europea dispona d'in'uschè spessa rait da museums d'alta qualitat: sin ils radund 37 kilometers quadrat da la surfatscha dal chantun sa chattan bunamain 40 museums. Quels cuvran interess multifars, l'accent principal è però da chattar en l'art figurativ – e quai pervi da la lung tradiziun ed experientscha da la citad sin quest champ.

Sco emprima citad europea ha Basilea già rendì accessibel l'onn 1661 a la populaziun ina collecziun d'art. Il Museum d'art odiern mussa stgazi da tschientaners daditg passads sco Hans Holbein e classichers da la moderna. En in edifizii separat preschenta il museum ina vasta collecziun d'art contemporan. L'irradiazion internaziunala dal Museum d'art da Basilea sa mussa per exempel en quai che la gasetta da Londra «The Times» al ha elegì il 2013 en in ranking sco tschingavel meglier museum dal mund.

Ils ultims decennis han diversas grondas instituziuns privatas schlargià la pur-

schida sin il sector da l'art figurativ, sco per exempel la Fondation Beyeler (1997), il Museum Tinguely (1996) ed il Schaulager (2003). Er questas exposiziuns attiran in grond public ed augmentan la muntada da la regiun da Basilea sco magnet per aderents da l'art. Quai vala surtut per la Fondation Beyeler, situada a Riehen davant las portas da la citad, che posseda ina collecziun unica d'art modern ch'irradiescha lunsch sur ils cunfins.

Tar ils museums basileais cun lunga tradiziun tutgan – sper il Museum d'art da Basilea – quatter ulteriuras instituziuns chantunalas da gronda muntada per la scienza e per la societad en general: Il Museum istoric, il Museum da las culturas, il Museum da l'antica ed il Museum da la natira.

Ed en ils museums pli pitschens chattan ins objects da collecziun unics, spezialitads e scurrilitads da tut gener. Il Museum d'anatomia dat suttetg al pli vegl preparat anatomic enconuscent, in skellet da l'onn 1543, il Museum da giugarets cumpiglia la pli gronda collecziun d'ursets en tut il mund ed er il museum da la farmazia u quel da la caricatura e dal cartoon porschan als visitaders bainqual surpraisa.

Art Basel

Art Basel è ina fiera d'art internaziunala ch'è vegnida iniziada il 1968 dals galarists e commerziants d'art Trudi Bruckner, Balz Hilt ed Ernst Beyeler. Mintga fiera sa cumpona dals galarists participants, da divers areals d'exposiziun, d'ovras d'art e d'in program parallel che vegn mess en pe ensemen cun instituziuns localas. L'Art Basel porscha als galarists ina plat-

Art en il spazi public («Helvetia en viadi» da Bettina Eichin, 1979).

(FOTO: PD)

tafurma per preschentar e vender lur lavurs a collecziunaders, directurs da museums e curaturs ed attira in public internaziunala. Il 2002 è schizunt vegnida lantschada in'occurrènza parallela a Miami Beach ed il 2013 a Hongkong. L'exposiziun a Basilea sa cumpona da radund 300 expositurs; ils galarists derivan da bundant 20 pajais e la show attira betg main che 37 000 visitadras e visitaders. Pervi da la muntada internaziunala da l'Art Basel è quella er già vegnida titulada «Olimpiada dal mund d'art» («The Daily Telegraph», 2004).

La preschentaaziun:

Dossier «Las tradiziuns vivas dal chantun Basilea-Citad».

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=4046
www.chatta.ch

Areal da fiera a Basilea.

(FOTO: MANFRED WALKER / PIXELIO)

«The Last Swiss Holocaust Survivors»

Dar il pled a las ultimas perditgas dal temp dal holocaust ed a lur descendents

■ **Sco stadi neutral superescha la Svizra la Segunda Guerra mundiala per gronda part senza subir donns. Tgi èn las surviventas ed ils survivents dal holocaust en Svizra? La gronda part dad els n'èn lezza giada betg burgais svizzers.** Els vegnan plitost dal Reich tudestg u d'alters stadi europeics ed èn sco Gidieus pertutgads directamain da la persecuziun nazional-socialistica. Insaquants survivan champs da concentraziun e d'exterminaziun, auters mitschan cun fugir u sa zuppar. Ils blers vegnan pir suenter la Segunda Guerra mundiala en Svizra.

Ch'i dat er en Svizra surviventas e survivents dal holocaust vegn conscient a la publicitad pir en connex cun la debatta da las facultads senza identitad e las retschertgas istoricas da la «cumissium Bergier» la fin dals onns 1990.

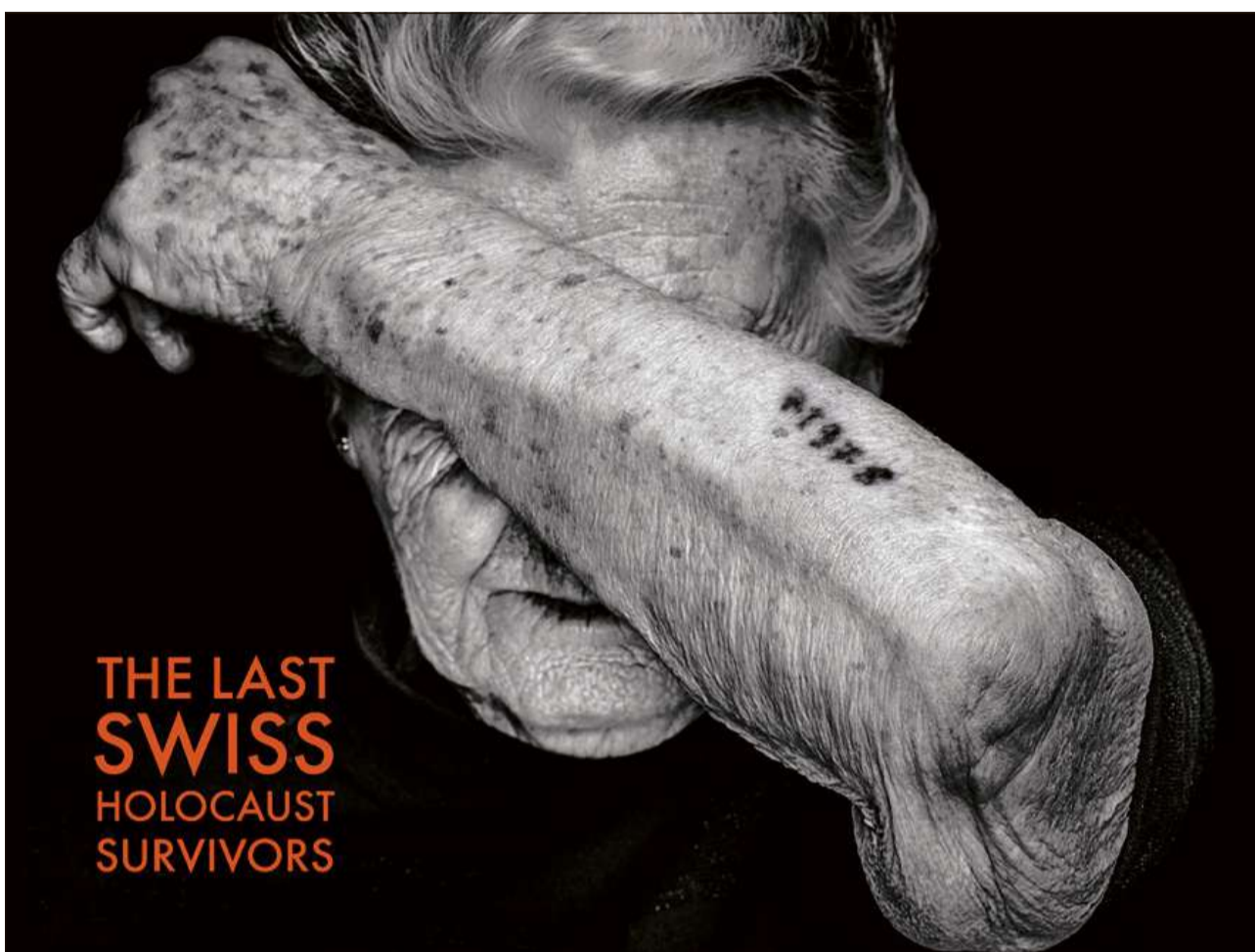
Ils onns 2017/2018 presidiescha la Svizra l'International Holocaust Remembrance Alliance (IHRA). L'exposiziun «The Last Swiss Holocaust Survivors» dat il pled ad insaquants da las ultimas perditgas dal temp dal holocaust ed a lur descendents.

Purtrets

Nina Weil
Nina Weil è naschida il 1932 a Klattau (oz en Tschechia), viva a Prag e vegn deportada il 1942 a Theresienstadt. Pli tard vegnan sia mamma Amalie ed ella ad Auschwitz. Ella ha dusesch onns, cura che sia mamma (38) mora da la spussada e flaivezza. Nina Weil superescha ina seleziun dal medi dal champ da concentraziun Josef Mengele e surviva en in champ da lavur. Suenter la suppressiun da la Primavera da Prag survengnan ses um ed ella asil en Svizra. Ella è stada laboranta a l'ospital universitar da Turitg. *Lura han ins tetovà mai: 71978. Jau hai stuì bragir fitg. Betg pervi dal mal, na, pervi dal numer. Jau aveva pers mes num, jau era mo pli in numer. Mia mamma ha ditg: «Betg bragir, nagut n'è capità. Cura che nus vegnin a chasa, frequentas ti la scola da sautar e survegnis in grond bratschlet, per che nagin na vesia il numer.» Jau n'hai mai frequentà la scola da sautar e mai survegnì in bratschlet.*

Fishel Rabinowicz

Fishel Rabinowicz è naschì il 1924 a Sosnowiec en Pologna. L'onn 1943 vegnan assassinads ad Auschwitz sia mamma Sara (42) e ses sis fragliuns Esther (16), Jacob (12), Frimetta (10), Benjamin (8), Mania (6) e Beracha (3). Ses frar Jeheskiel (18) mora en il champ da concentraziun Faulbrück. Ses bab Israel Josef (46) vegn sajettà giu en il champ da concentraziun Flossenbürg. Fishel Rabinowicz passenta quatter onns en il champ da concentraziun ed en differents

Nina Weil: «Lura han ins tetovà mai: 71978.» Pagina d'entrada dal portal www.last-swiss-holocaust-survivors.ch.

champs da lavur sfurzada e vegn delibèra a Buchenwald. L'onn 1947 vegn el cun ina grupp da survivents en Svizra per sa recrear. Fishel Rabinowicz resta en Svizra e daventa schefdecoratur d'in grond negozi en il Tessin. Dapi ch'è pensiunà elavura el sia biografia en maletgs grafics. Fishel Rabinowicz è vaiv ed ha in figl.

Vers la fin da la guerra era jau en in comando da lavur dal champ da concentraziun. Nus mettevan anc duas persunas. Co che jau hai dumagnà quai? Jau hai gi fortuna. Jau aveva chavels resch cotschens. Ils Tudestgs numnavan mai «Rotkopf». Jau hai survegnì la lavur pli leva.

Ivan Lefkovits

Ivan Lefkovits è naschì il 1937 a Prešov (oz en Slovachia). L'atun 1944 vegnan Ivan, sia mamma Elisabeth e ses frar Paul deportads a Ravensbrück. Entant che Ivan dastga restar cun sia mamma, vegn ses frar pli vegl (15) separà dad els e manà en il champ d'umens e pli tard assassinà. Ivan e sia mamma survivan. Il 1969 vegn Ivan Lefkovits a Basilea per stabilir sco professer il nov Institut per immunologia. El è maridà ed ha in figl e dus biadis.

Mia mamma ha protegi fitg mai a Ravensbrück. Ella fàscheva extracommandos per in'ulteriura purziun schuppa ch'ella deva a mai. Jau hai emprendì da leger e scriver ed ils amulains sut circumstanzas terribles. Mia mamma scheva: «Quai vegns ti anc a

duvrar en tia vita.» Quai è stà magic. Quai vuleva dir, ti vegns a surviver.

Concept ed intent da l'exposiziun

Mantegnair las regurdientschas al holocaust

«Igl è capità e consequentamain poi puspè capitar: quai è il coc da quai che nus avain da dir.» Quai ha scrit l'autur e survivent d'Auschwitz Primo Levi en vista a la tragedia e la violaziun da la civilisaziun dal holocaust. Ils survivents dal holocaust san che l'istorgia po sa repeter, pertge ch'els han vis cun agens eglis tge che umans èn abels da far.

Era nus na dastgain betg serrar ils eglis davant la realitad. Er sco burgais e burgais svizzers èsi l'obligaziun da nus tuts da mantegnair las regurdientschas al holocaust e d'adina puspè ans occupar dad el. L'exposiziun «The Last Swiss Holocaust Survivors» sa basa sin questa persvasiun.

In inscunter cun las ultimas surviventas ed ils ultims survivents en Svizra

En l'intermediaziun da la savida davart il holocaust ans chattain nus en in punct decisiv, pertge che mo paucas perditgas dal temp da quest terribel genocid èn anchor tranter nus. En il center da l'exposiziun «The Last Swiss Holocaust Survivors» stattan perquai ils purtrets ed ils raquints da las surviventas e dals survivents dal holocaust che individualiseschan l'istorgia dal holocaust e la conservan per generaziuns futuras. Las persunas purtretadas derivan da differents pajais da l'Europa e vivan oz en Svizra tudestga, en Svizra romanda ed en il Tessin. Ellas represchentan tut ils umans ch'han survivi il holocaust e chattà ina nova patria en Svizra.

Ils purtrets impressiunants mussan las fatschas d'umans, dals quals la dignitad umana è pli baud vegnida snegada. Igl èn fatschas segnadas da lur biografia. Extracts da questas biografias emprendain nus d'enconuscher en ils films commovents. I sa tracta d'istorgias dal surviver, ma er d'istorgias d'ina vita suenter il holocaust. Ils purtrets raquintan a nus co ch'els èn vegnids offendids e privads da lur dretgs, co ch'els han survivi il holocaust e suenter vivi vinavant ed er ch'il trauma e la tristezza profunda als han semper accompagnà fin en l'auto vegliadetgna.

Per la giuventetgna e generaziuns futuras
L'exposiziun «The Last Swiss Holocaust Survivors» mussa a maun da las biografias

dals purtrets, nua che l'antisemitism – che sa manifestescha fin oz adina puspè – po manar. La regurdientscha al holocaust duai perquai er esser in avvertiment tge consequenzas fatalas ch'il rassissem e l'antisemitism pon avoir. Igl è la responsabladad da nossa generaziun da purtar vinavant il clom «mai pli». L'exposiziun sa drizza perquai oravant tut a la generaziun giuvna e duai sensibilisar ella per la valur e l'impurtanza da la toleranza.

Il context istoric

La Svizra e las surviventas ed ils survivents dal holocaust

Ils onns 1933 fin 1938 fugian plirs millis da persunas che vegnan excludidas e persequitadas, perquai ch'ellas èn Gidieus ed adversarias politicas, Romas e Sintis, Testimonis da Jehova u omosexualas via la Svizra en auters stadi. Suenter l'entschatta da la guerra èsi strusch pli pussaivel da «cuntinuar il viadi» sco quai che las autoritads pretendan cun insistenza, uschia ch'in per millis restan en Svizra e survivan qua. Perquai che la Svizra serra il cunfin per fugitivs, resta dapi l'on 1939 mo pli la via illegala. Suenter che la deportaziun dals Gidieus en ils champs d'exterminaziun ha cumenzà e che la Svizra è per blers l'ultima schanza, vegnan plirs millis da Gidieus e Gidieus refusads al cunfin, malgrà che las autoritads san a partir dal 1942 ch'als smantscha l'assassinat.

Tgi che vegn però dascusamain a l'intern dal pajais, na vegn betg pli repatrià, mabain internà en champs. Durant la guerra sa salvan uschia passa 50 000 fugitivs en Svizra – da quai var 20 000 Gidieus –, malgrà che la Svizra na renconuscha fin il fanadur 1944 betg la persecuziun dals Gidieus sco motiv d'asil. Perquai ch'il stadi s'engascha pir a partir dal 1941 pli fitg per ils fugitivs, ston ovras umanitaras privatas surpigliar ditg ils custs. Uschia assista l'Uniu svizra da las ovras d'agid per Gidieus durant blers onns a millis da persunas ed ils var 19 000 Gidieus svizzers e lur federaziun tetgala, la Federaziun svizra da las communitads israelitas, portan grevazzas finanzialas enormas. Sustegn survengn ins da l'American Jewish Joint Distribution Committee.

Suenter la fin da la guerra dat la Svizra agid umanitar e pussibilescha per exempel a giuvenils da Buchenwald da sa recrear en sanatoris en il rom da dimoras temporaras. Suenter la revoluziun ungaraisa il 1956 e la Primavera da Prag il 1968 vegnan admess plirs millis da fugi-

tivs. Tranter auter er surviventas e survivents dal holocaust che na vegnan da quel temp dentant betg percepids sco unfrendas dal nazional-socialissem, mabain sco adversaris dal comunissem. Ch'i dat er en Svizra surviventas e survivents dal holocaust vegn conscient a la publicitad pir en connex cun la debatta da las facultads senza identitad e las retschertgas istoricas da la «cumissium Bergier» la fin dals onns 1990.

Infurmaziuns praticas davart l'exposiziun

«The Last Swiss Holocaust Survivors» è in project da la Gamaraal Foundation fundada il 2014 cun sedia a Turitg. La fundaziun sustegna per l'ina surviventas e survivents dal holocaust basegnus e per l'otra s'engascha ella en il sectur da l'educaziun en connex cun il holocaust.

L'exposiziun giastescha il 2017/18 en divers lieus en Svizra ed a l'exteriur (cf. last-swiss-holocaust-survivors.ch/rm). I vegnan purschids curs d'introduziun per persunas d'instrucziun e visitas guidadas per classas da scola. Per persunas d'instrucziun da classas dal stgalim secundar I e II e dal gimnasi stat a disposiziun in mussavia per la visita da l'exposiziun. Il mussavia è vegnì elavurà da col-lavurats da l'Archiv per l'istorgia contemporanea da la SPF/ETH Turitg. Il mussavia è concepì a moda interactiva ed intermediatescha ina curta contextualisaziun istorica. I vegnan discutads temas sco las differentas modas da surviver, l'elavuraziun posteriura da las experientschas e da las sperditas sco er l'impurtanza da l'appel da las perditgas dal temp per nus ozendi.

International Holocaust Remembrance Alliance

L'International Holocaust Remembrance Alliance (IHRA) è in'organisaziun intergovernamentala ch'è vegnida fundada il 1998. Quella collia las regenzas ed ils experts da bundant 30 stadi commembers cun la finamira da promover l'infurmaziun, la perscrutaziun e la commemoraziun dal holocaust en tut il mund.

L'incumbensa actuala da l'organisaziun sa basa sin la declaraziun ch'è vegnida deliberada l'on 2000 en rom dal Forum internaziunal davart il holocaust a Stockholm. Quella cumpiglia trais secturs centralis: la furmaziun, la commemoraziun e la perscrutaziun. L'IHRA promova projects da terz, ma realisescha er agns mesiras. L'on 2007 è il champ d'activitad vegnì extendì e cumpiglia uss er il genocid envers ils Roma e Sintis, la prevenziun cunter il genocid sco er il cumbat cunter l'antisemitism.

Areguard la commemoraziun accentuescha l'organisaziun la muntada dal holocaust sco part d'ina memoria comunabla da la societad actuala e da societads futuras. Ella fa quai surtut cun promover la commemoraziun culturala en furma d'occurrentzas, lieus commemorativs e museums che stattan en connex cun il holocaust. Sustegnids vegnan tant dis commemorativs nazionalis sco er ils 27 da schaner, il Di internaziunal da la commemoraziun da las unfrendas dal holocaust proclamà da las Naziuns unidas.

Sin il champ da la perscrutaziun sa stenta l'IHRA da porscher a la scienza l'access liber ad uschè bleras datas sco pussaivel. Per quest intent vegnan rendids accessibels en ils pajais commembers ulterius archivs che sa refereschan al holocaust e svilupadas raits da perscrutaziun internaziunalas.

La preschentaziun:
Dossier «Holocaust».

Dapli infurmaziuns:
chatta.ch/?hiid=3177
www.chattà.ch

Blers anteriurs champs da concentraziun furman oz lieus da commemoraziun (Majdanek, Pologna).

FOTO: PD

Istorgia d'art dal Grischun en il 19avel e 20avel tschientaner

Dal classicissem a posiziuns postmodernas: Las singulas epocas en survista

■ L'onn 2008 ha il Museum d'art dal Grischun edì la brochura «Pitschen guid tar la collecziun» (sco tom 2 da la retscha «Scrittiras tar la collecziun d'art dal Grischun»). Quella preschenta las impurtantas artistastas ed artistis ch'èn represchentads en la collecziun dal museum e descriva intginas da las capodovras. A medem temp sa lascha la publicaziun leger sco istorgia d'art dal Grischun en general, la quala porscha ina survista dals svilups multifars ch'han gi lieu en il decurs dal 19avel e 20avel tschientaner.

Angelika Kauffmann

Cun sia carriera excepziunala e cun ses triumfs ch'ella ha pudì celebrà a Londra ed a Roma vala Angelika Kauffmann (1741–1807) sco ina da las artistastas las pli renomadas in summa. La chasa paterna da la «dunna ch'è forsa la dunna la pli cultivada en Europa» (Herder) sa chatta a la Reichsgasse 57 a Cuir. Tar la clientella da Kauffmann na tutgavan betg mo las visitadoras ed ils visitaders da Roma, mabain er l'auta noblezza. La locuziun «the whole world is angelicamad» mussa quant ferm che ses motifs eran derasads en mez l'Europa grazia a la serigrafia.

En l'«Autopurtret» da l'onn 1780 sa preschenta ella – conscienta da sasezza –

sco principessa artista dissegnenta. Il bist da la Minerva renviescha sco motiv da desiderà a l'antica e stat per il topus da la bellezza ideala. Cun scenas da la mitologia e cun ses stil ha Kauffmann contribuì bler al classicissem.

19avel tschientaner: cuntrada ed istorgia

Sin Johann Kaspar Kuster (1747–1818), raquintader da la scena natirala romantica nocturna («Levada da la glina») suon-dan ils renovaturs Camille Corot (1796–1875) e Barthélemy Menn (1815–1893) che confruntan la natira cun ina realitad pittoresca autonoma. La schientscha nazionala da la Svizra sco nov stadi federal vegn reflectada d'ina pictura patetica da las Alps: «Ils Pignatschs a Handeck» dal Genevrin Alexandre Celame (1810–1864) paran da far frunt a tut las burascsas ed a tut las tempestas e daventan uschia il simbol per la Confederaziun ch'è pronta da sa defender.

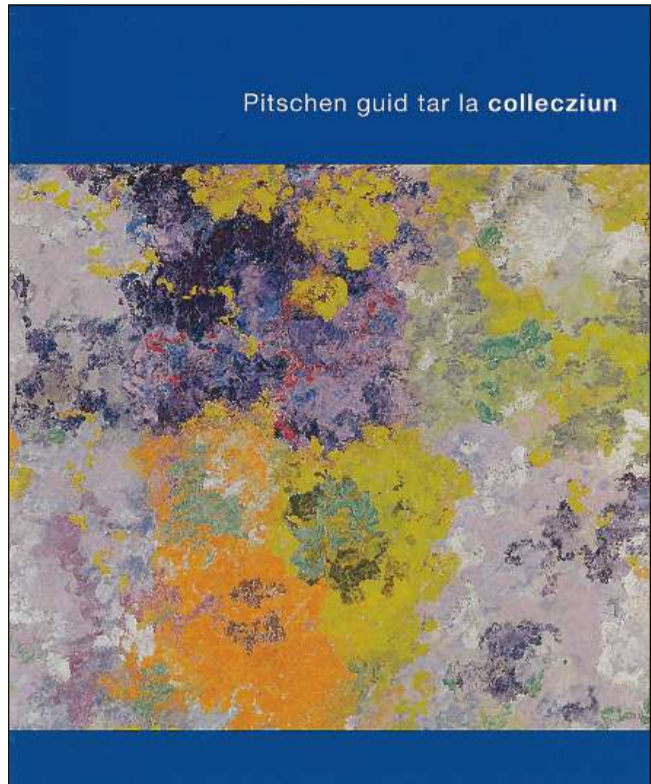
«L'ultim chavalier dal Munt Son Gion» dad Ernst Stückelberg (1831–1903) fixescha il punct culminant dramatic d'ina ditga: Il chavalier na vesa pli nagin'otra via per sai e sa bitta cun ses chavalgiu en la Viamala. Tar il maletg da Stückelberg vegn – cuntrari a la ditga – la dunna giuvna ch'è vegnida rapinada dal tiran, salvada l'ultim mument da ses spus.

Ferdinand Hodler e Giovanni Segantini

Tuts dus artistis èn represchentants impurtants dal simbolissem e renovaturs da la pictura da las Alps. Els han superà la surelevaziun patetica e l'idealizaziun da la natira en l'art. Per Hodler (1853–1918) è il maletg ina realitad autonoma cun atgnas leschas figurativas. Per exprimer l'urden sempitern en la natira ha el lavurà en ses maletgs cun in concept planiv, cun ina formalitad severa e cun correspundenzas simmetricas.

Segantini (1858–1899) è immigrà l'onn 1886 en il Grischun, ha vivì l'emprim a Savognin ed alura a Malögia. Il mund alpin cun sia glisch intensiva ha sveglià en el ina nova enclegientscha per la pictura.

El ha mess las colurs puras cun peneladas finas e pastusas en moda parallela ed uschè stretga ina sper l'otra che las singulas colurs s'uneschan a colurs maschadadas pir en ils eglis da la contempla-

Cuverta da la brochura.

dra u dal contemplader (divisiunissem). Ultra da quai vala el sco in dals simbolists dominants dal Fin-de-siècle.

Augusto Giacometti

Augusto Giacometti (1878–1947) è stà artist dal Jugendstil e simbolist, pionier impurtant da la pictura abstracta, cum-pogn dal moviment dada sco er renovatur en il sector da la pictura sin vaider e dal maletg da paradì. El ha passentà ina carriera variada da l'avantgardist fin al represchentan d'in art «uffizial».

A partir da l'onn 1910 ha el fatg ina retscha d'autopurtrets, da natiras mortas e da cuntradas che sa cumponan – analogamain a mosaics – da tachels da colurs pastusas. Els objects daventan in'expressiun pura da colurs traglischantas. Cun renunziar a conturas, a las dimensiuns en il senn tradiziunal ed a la figurativitad concreta sa cumpona il maletg exclusivamain da concentrziuns pli grondas e pli pitschnas da tachels da differentas colurs («Fantasia davart ina flur da tartuffel»). Els maletgs tardivs da viadis e da citads ed ils interiurs («Bar Olimpia») cumparan sco in'aivrezza mistica da colurs.

Bab e figl: Giovanni ed Alberto Giacometti

Giovanni Giacometti (1868–1933) steva l'emprim anc sut l'influenza da Segantini, ha alura dentant sviluppat ses temas adina pli fitg da ses context da vita direct. Adina ha el relatà da la realitad quotidiana: da las cuntradas da la Bregaglia e da l'Engiadina sco er da sia dunna Annetta e da ses uffants. Ensem cun ses ami artist Cuno Amiet (1868–1961) è el s'occupà cun il postimpressionissem, cun Paul Cézanne ed en spezial cun Vincent van Gogh. La frestgezza extraordinaria sco er l'intensitad da la glisch e da las colurs da las ovras tardivas derivan da quest'occupaziun.

Alberto Giacometti (1901–1966), figl da Giovanni, ha lavurà a Paris l'emprim en il circol dals surrealists, dals quals el è sa distanzià radicalmain recumenzond a lavurar vi dal model. El è sa fatschentà l'entira vita en moda fitg intensiva cun las dumondas fundamentalas, co che la realitad vesida pudess vegnir represchenta. Tar il «Bist da Silvio» vegn la distanza ch'è necessaria tranter l'observatura u l'observatur e la represchentanziun stgaffida cun in sochel quadratic da dus stgalims.

Vers la fin da sia vita steva per Giacometti la mesa statua en il center da ses interress. Ultra dal fotograf Eli Lotar («Eli Lotar III») èsi adina puspè stada sia dunna Annette che seseva model per el – il «Bist-purtret Annette» dat perdita da sia stentas instancablas da tschiffar l'essenzialitad da ses visavi passager ed adina auter e da fixar questa essenzialitad en in'ovra plastica.

Ernst Ludwig Kirchner

Malsau e traumatisà dal servetsch militar è il Tudestg Ernst Ludwig Kirchner (1880–1938) vegnì l'onn 1917 per l'emprima giada sin la Stafelalp. Pauc pli tard è el sa domicilià a Tavau Frauenkirch ed ha vivì qua fin a ses suicidi. Sco expressiunist è el sa distanzià dal «Zauberberg» (Thomas Mann) mundan da Tavau ed ha agì sco «fauve» tranter ils purs simpels. Las chasas «In den Lärchen» ed a partir da l'onn 1923 sin il «Wildboden» ha el drizzà en ad in gener d'ina ovra d'art totala cun sculpturas e cun mobiglias entagliadas sez sco er cun tarpuns. Al contact cun il mund alpin ha il pictur artist dà in'expressiun autamain artistica – cun ina coluritad intensiva ed independenta da l'object e cun in'elevaziun a furmas dinamic-ritmizadas ha el renovà la pictura da las Alps.

La gruppa d'artists «Rot-Blau»

Cur che Kirchner ha exponì sias ovras en la halla d'art da Basilea il zercladur 1923, ha ses art gi in effect sco ina revelaziun per ils artists giuvens basileis Albert Müller (1897–1926), Hermann Scherer (1893–1927), Paul Camenisch (1893–1970) e Werner Neuhaus (1897–1934). Cun excepziun da Neuhaus èn els viaggiads repetidamain a Frauenkirch tar Kirchner. Ina cumparegliazun dals maletgs mussa ch'ils Basileis han lavurà sin il medem nivel sper il Tudestg e che lur ovras sa distinguan – independentamain da la tenuta expressiva ch'era in punct culminant d'els tuts – en moda marcanta en quai che concerna il stil.

La notg da Silvester 1924/25 èn Müller, Scherer, Neuhaus e Camenisch s'unids a la gruppa d'artists «Rot-Blau». Lur paradì terreste han ils artists chattà en il Mendrisiotto, nua ch'èls èn s'unids a cuminanzas da lavur en il «mund cuntrari dal sid». Las ovras dals artists da «Rot-Blau» appartegnan a las contribuiziuns las pli impurtantas da l'expressiunissem en Svizra.

Tranter art concret ed abstracziun

La preschentanziun dal mund famigliar, da la cuntrada e dals umans dal Grischun è stà lungs onns il motiv central per blets artistas e per blets artists grischuns. Tar Maria Bass (1897–1948) sa mussan objects marventads en in spazi absent. Quai als avanza en la vischinanza da la nova objectivitad. Tar ils fundaturs da questa direcziun d'art, nua ch'els objects vegnan mussads en tut ils detagls sco tar ils maisters vegls, tutgan er Otto Dix (1891–1969) e Niklaus Stoecklin (1896–1982).

Ovras temprivas allegoricas dad Alois Carigiet (1902–1985) expriman il stadi psichic da quel temp ch'è caracterisà da periclitaziun e d'anguscha. Andreas Walser (1908–1930) ch'è vegnì vers la fin

dals onns 1920 a Paris, nua ch'el ha emprendì ad enconuscher Pablo Picasso e Jean Cocteau, ha elavurà influenzas cubisticas e surrealisticas ad in'atgna pictura abstracta.

Expressiunissem abstract

Suenter la Segunda Guerra mundiala è l'interess da giuvens artists svizzers sa focusà sin Paris, il lieu da naschientscha dal taschissem e da la pictura informala, sco er – pauc pli tard – sin ils Stadis Unids, nua che l'expressiunissem abstract e l'action painting han fatg furora. Ultra da Charles Rollier (1912–1968), Wilfrid Moser (1914–1997), Franz Fedier (1922–2005) e Marcel Schaffner (1931–2012) han er ils Grischuns Lenz Klotz (1925) e Matias Spescha (1925–2008) ristgà durant ils onns 1950 da far il pass en l'art nunfigurativ.

Klotz sa fida da la lingia precisa, da la scriptura calligrafica cun tut sias pussaivladads expressivas. La pictura da Spescha sa focusescha percenter sin figuraziuns ritmizadas ch'han in'apparientscha arcaica da l'otra vart d'ina gestica spontana. Il spazi dal maletg inexplitgabel e la cromatica stgira da brin e dad ocher contribuieschan a la qualitad meditativa da questas tavlas.

Novas materialias – moviment

Durant ils onns 1960 è la noziun da l'art vegnida extendida fermamain er qua tar nus. Materialias betg da l'art sco ferramenta veglia (Franz Eggenschwiler, 1930–2000) e lain da chaschas (Alfonso Hüppi, 1935), stumbels da cigarettas (Ingeborg Lüscher, 1936), mangiativas e vanzadiras èn vegnidas unidas a cumposiziuns ch'èn mintgatant scurrilas.

Il «maletg da trapla» tempriv «Tableau piège» da Daniel Spoerri (1930) cun rests da mangiativas e cun vaschella sin il set da maisa daventa in purtret imaginar da las personas che mangian. Irritond è ch'el maletg vegn cupitgà da l'orizontala a la verticala. La tavla è er ina spezia memento mori, in renviament a la passageritad. A Jean Tinguely (1925–1991) percenter vai per il moviment. Muventadas d'in motor sa midan las furmas geometricas simplas dal reliev adina puspè a novas constellaziuns.

Realissem fantastic

Sco il represchentan il pli impurtant da la figuraziun fantastica ha HR Giger (1940–2014) occupà fin la mesadad dals onns 1970 ina da las posiziuns las pli nunconformisticas da l'art svizzer. El tematisescha traumas da naschientscha e temas claustrofobicos, fatgs erotics, dentant er la tortura e la mort cun ina precisiun objectiva e naturalistica en moda monocromatica. Cun objects dal mintgadi sco ina bognera ordinaria evochescha Giger la sgarschur. Da l'otra vart ha el vesì en l'activitad da la gliud ch'allontanatescha il rument in «act mechanic-erotic». Cun isolar il subject e cun drizzar il focus sin l'abiss sul stgaffescha el visius da dischariel. Er Claude Sandoz (1946), ch'ha lavurà ensem cun Giger en il collectiv, ans preschenta in mund fantastic, dentant exotic-sgiaglià.

Segns, natira ed uman

Sa basond sin lettras da pievels vegls creescha Gaspere O. Melcher (1945) in'atgna lingua da segns. Il gest dal ductus dal pene polarisescha cun l'intenziun «da survegnir sut controlla il caos anarchic da realitads complexas». Il current erotic da la moda da raquintar da fumettis talians (comics) surfa el cun ideograms («Finestra per Lucifera»). Corsin Fontana (1944) sa fatschenta cun process da la natira. Bargettas stretgas, cullas e bastuns vesan ora sco objects da ritual. L'analogia cun culturas arcaicas sa cunfa cun il renviament als fatgs ciclics en la natira. Urs Lüthi (1947) e Kurt Sigris (1943) tematiseschan il cuntrari dal dadens e dal dadora, d'intimitad e da publicitad. Las

ovras da Martin Disler (1949–1996) e da Thomas Zindel (1956) sa basan sin la «nova pictura selvadia» dals onns 1980.

Uman e cuntrada

La cuntrada è in tema er en la pictura contemporana. Elisabeth Arpagaus (1957–2016) sa regorda da la basa da la furmaziun creativa: surfatscha, colur, spazi. Els pigments da colur che l'artista producescha cun crappa e cun plantas – la natira sezza creescha il maletg da sasezza – stgaffeschan in sector atmosferic da differenziaziun coluristica las pli finas e da dimensiunalitads che midan adina puspè. Leta Peer (1964–2012) sa referescha intenziunadamain a la tradiziun da la pictura da las Alps romantica-patetica, metta dentant en dumonda en moda subtila l'illusiuin artistica e sia kitschisaziun. Gaudenz Signorell (1950) mussa objects ch'èn banals, che vegnan dentant vesids sco sculpturas en lur preschientscha suggestiva ed enigmatica ed il medem mument sco simbols commovents da l'abandun. La cuntrada da siemi da Thomas Zindel (1956) vegn confruntada cun la tragica dal pèr uman da Markus Casanova (1962–2003).

Fotografia

La fotografia è s'establida sco medium d'art pir dapi ils onns 1980. Las lavurs da Guido Baselgia (1953) mussan la cuntrada autalpina da l'Engiadina («hochland») cun ina precisiun objectiva: la cuntrada che para d'esser famigliara sa preschenta dentant senza relaziun locala. «Val Fex, Alp Munt 23.9.2000» preschenta main il lieu specific, mabain in «setting» arcaic, en il qual la natira e las ovras da l'uman sa scuntran en moda irritanta. Las lavurs da Thomas Popp (1966) paran d'esser documentaras e senza emozziuns – muments schelads che tegnan si il decurs da las chaussas ed il current dal temp. Arno Hassler (1954) sa serva da fotografias anonimas or da gasettas che mussan orcas e tornados. Sco heliogravuras («Vivienne») vegn il sguard deviat da l'eveniment e dirigi vers las qualitads sculpturalas dals eveniments atmosferics. Las trais tavlas «Frozen Embryos Series» da Hans Danuser (1953) mussan en moda evidenta il microcosmos da l'origin da la vita. Cun valurs grischas las pli subtilas vegnan sondads ils cunfins e las pussaivladads da la fotografia.

Novas posiziuns

Tant Jules Spinatsch (1964) sco er Gabriela Gerber (1970) e Lukas Bardill (1968) s'occupan en moda critica cun l'economisaziun e cun la commercialisaziun da la cuntrada. En il rom da l'occupaziun da Spinatsch cun il «Snow Management» è vegnida creada la lavur da quatter parts da la sigliera olimpica ad Innsbruck: ils requisits medials che vegnan mussads sa laschan applitgar sin ils senns da l'uman dal vesair, da l'udir e dal sentir. «Partnun» da Gerber/Bardill mussa il far fain sin il cunfin cun la zona autalpina inabitabla e deserta. «La Bandiera sin il champ» da Hannes Vogel (1938) è tant ina referenza al giu da schah da Marcel Duchamp sco er ad ina battaglia sanguinosa, tar la quala la bandiera da la Val Schons po vegnir localisada en il center. A maun d'in motiv banal d'in plat e d'ina cuppina sviluppa Venice Spescha (1956) ina cumparegliazun fina cun la percepziun.

La preschentanziun:

Museum d'art dal Grischun. Pitschen guid tar la collecziun. (Scrittiras tar la collecziun d'art dal Grischun, 2). Cuir 2008.

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=137
www.chatta.ch

Ils pitgalains indigens

Sin ils fastizs dals schumbraders dal gaud

■ **Entaifer la sistemica dals utschels furman ils pitgalains (Picidae) in'atgna famiglia. Quella cumpiglia en tut il mund 28 geners cun dapli che 200 spezias. En Svizra vivan nov spezias; per lunschor la pli frequenta è il pitgalain grond, ulteriuras spezias vaira frequentas èn il pitgalain nair ed il pitgalain verd.** Cun excepziun dal volvachau fan tut las spezias indigenas part da la sut-famiglia Picinae (pitgalains per propi). Entaifer quella appartegna il pitgalain nair al gener Dryocopus ed il pitgalain traidet al gener Picoides; il pitgalain grisch ed il pitgalain verd tutgan tar il gener Picus e las quatter ulteriuras spezias – pitgalain strivlà, pitgalain grond, pitgalain mesaun e pitgalain pitschen – fan part dals pitgalains giagls (Dendrocopos).

Tratgs caracteristics dals pitgalains

Cumbain che mintga pitgalain ha si'atgna cumparsa e moda da viver, datti tranter las spezias indigenas tschertas caracteristicas communablas che gidan a distinguer questa famiglia dad autras (sco per exempel dals utschels chantadurs). Tut ils pitgalains indigens sa tragnan l'entir onn en lur revier. Tranter mastgel e femella pon ins differenziar ad egl, damai che tut las spezias enconuschian in dimorfissem da schlattaina bain visibel. Durant il sgol sa distinguan ils pitgalains da bleras autras familias tras lur moviment undegiant.

In'ulteriura grupp da caracteristicas communablas pertutga la moda da sa mover sin ils bists da las plantas e da far foras en quels: Il pitgalain ha pes cun duas griflas enavant e duas enavos. Questa disposiziun da las griflas è pauc derasada en il mund dals utschels. Al pitgalain serva quai per sa tegnair ferm vi da la planta. Cur ch'el raiva sa posa el ultra da quai sin sia cua. Las plimas da quella èn uschè diras ch'ellas èn bunas da dar sustegn al pitgalain. Ma en quella moda s'isan ils piz fitg spert.

Il pichel marcant dovra il pitgalain – sco ch'il num di gia – per far foras en il lain e per piclar gronds insects e larvas or da las sfessas da las plantas. La lieunga dal pitgalain è extrem lunga ed ha piz sco arpunas che perforan la preda. Bliers pitgalains fan cuvels en las plantas per gnivar. Lur ovs èn alvs e traglischant. Els sumeglian

Il pitgalain grond è la spezia indigena per lunschor la pli frequenta.

FOTO: PD

glian quels da las tschuettas che cuan er ellas en cuvels.

Las spezias indigenas las pli frequentas

Pitgalain grond

Il pitgalain grond è il pitgalain il pli frequent en Svizra. Vi da quest uschè sa lascha la cumparsa ed il cumportament tipic dals pitgalains concretisar sco suonda: El viva sin plantas e rampigna cun grond inschign da bists e roma si. Las plimas da la cua dovra el sco sustegn. Els dus dets-pe che guardan enavant dovra el sco crutschs per sa tegnair vi da la planta. Els dus dets-pe davos sustegnan il moviment. Sias fermas griflas sa foran en la scorsa da la planta. El sigliotta en lingia da spirala dal bist si tschertgond larvas d'insects che vivan en la scorsa. Ses pichel giz fora tras las galarias dals insects. Uss pestga il pitgalain las larvas or da las foras cun la lieunga ch'è fitg lunga. Il piz da la lieunga è cornus ed ha pitschens cuntracrutschs. El è cuvert cun in schlem che tatga.

Surtut l'atun e l'envern maglia il pitgalain grond er sems che cuntegnan grass. El chatscha nitscholas e miscalcas da tieu e da pign tranter sfessas da la scorsa u en foras ch'el fa sez en la scorsa. Lura pitga el uschè ditg sin las nitscholas e miscalcas fin ch'el cuntanscha ils sems en lur intern. En talas fravgias da pitgalains chatt'ins savens gronds rests da maglia.

Durant la stagiun freida sa mussa il pitgalain grond mintgatant er en vischinanza da piazzas da pavlar.

Il pitgalain grond è bain udibel tras ses ferm «gic», «gic»; ed il zercladur strasuna il batlegim instancabel dals pitschens tras ils gauds. Cun ils members da la medema spezia communitgescha il pitgalain er cun pitgar sin il lain: cun batter sco in tambur in rataplan marchescha el ses revier.

Il mastgel porta in culier cotschen marcant, entant che la femella n'ha nagina color cotschna al chau. Durant il temp da cuar stgatscha il pitgalain grond mintga rival or da ses revier. Autras spezias èn pitgalain, sco per exempel il pitgalain mesaun che sumeglia el, cumporta il pitgalain grond percenter en ses revier.

Il pitgalain grond viva sin tut ils stgalims d'atezza fin al cunfin dal gaud. El gniva en plantas pli veglias. Il pichel dir dovra el sco in stgalper cura ch'el construescha sias taunas. Il pitgalain pitga uschè ferm sin il lain che las ziplas sgan. Sias taunas han la furma d'in satg. El las èn profundas fin 30 centimeters. Mintga pitgalain fa pliras taunas. El dovra quellas per durmir e per trair si ils pitschens.

Pitgalain verd

Il pitgalain verd viva en cuntradas variadas cun gauds e pastgiras, pradas ed ers. Els piz verd brins da sias plimas al zuppentan bain tranter il fegliom da las plantas. En il gaud spess dovra il pitgalain verd alas curtas e radundas per ir ord via als impediments. Grazia a sias alas sa el er dosar il tempo, cur ch'el vul sa tschentar sin ina planta.

Cuntrari a bleras autras spezias d'utschels da la cuntrada mez averta e dals gauds clers, è s'augmentà il davos onns en Svizra il dumber da pitgalains verds. Quai n'è betg evident pertge che quest «pitgalain da la terra» è fitg spezialisà areguard ses Pavel: il pli gudent tschiffa el furmiclas dal prà. Quellas chatta el schizunt d'envern en lur gnieu sut la naiv. Per cuntanscher las furmiclas posseda el ina lieunga tatganta che mesira pli che 10 centimeters. Quella va en furma da lantscha da la missella sut vers la giargiatta e la taton e torna vers il frunt per finir en la chava da la missella sura.

Pitgalain nair

Il pitgalain nair è grond sco in corv e furma la pli gronda spezia da pitgalain indigena. El abitescha cunzunt en plantas veglias da gauds maschadads ed è da chattar durant l'entir onn en ses revier da cuar. Cun ses ferm pichel da stgalper è el bun da chavar grondas foras en mutagls attatgads per tschertgar insects e lur larvas. Per bunas funtaunas da nutriment

cun bleras furmiclas e baus en la scorsa ed en il lain sgola el senz'autoer passa in kilometer.

Il pitgalain nair cua en foras stgalpradas sez. Perquai al chatt'ins cunzunt en gauds cun plantas grossas. Sias taunas da durmir e da cuar picla el en autezzas da 4–10 m en plantas ch'èn là anc passa 35 cm grossas; savens fa el talas en faus cun ina scorsa glischa. En il lain dir dal chau sto il pitgalain nair furar fin in mais per far sia fora. Els cuvels spazius ch'el n'utilisescha betg pli servan a blers animals, cunzunt a la tschuetta pailusa ed a la columba selvadia, sco lieu da refugiu.

Ulteriuras spezias da pitgalains indigenas

Pitgalain grisch

Il pitgalain grisch è stretgmain parentà cun il pitgalain verd. El sa distingua da quel tras ina color dal chau pli simpla e tras ses clom different. Ins al vesa per terra a la chatscha da furmiclas. Perquai che questa vivonda è daventada stgarsa en tschertas regiuns, è er il dumber da pitgalains grischs sa reduci considerablamain, surtut en la Svizra romanda e lung las Prealps.

Il pli tgunsch entaup'ins questa spezia en la planira en gauds da feglia ritgs da laina morta, damanaivel da lais e flums. Forsa sa tradescha el cun ses cloms marcants: ina seria da 5–20 tuns sonors da flauta che vegnan pli e pli bass ed a medem temp er pli plauns. Ina giada che l'utschè da color verd grischa è vegni scuvert, furma in eventual flatg cotschen sin il frunt in cler indizi ch'i sa tracta d'in mastgel; il medem vala dal reminent er per il flatg vi da la vista dal pitgalain verd.

Pitgalain pitschen

La primavaira sa fa il pitgalain pitschen d'udir cun sequenzas da clers «chichichichichis» e schumbradas plitost flailvas, ma lungas. Uschiglio viva l'utschè stabel da grondezza d'in pasler ina vita discreta en gauds da riva, curtins da pumers cun bist aut ed en parcs en regiuns bassas. Impurtant per il pitgalain pitschen èn plantas da feglia cun scorsa groppa e blera laina morta.

Pitgalain mesaun

Il pitgalain mesaun viva tar nus bunamain mo en gauds cun ruvers vegls cun scorsa groppa. Pervi da ses pichel relativamain curt e debel per in pitgalain picla el mo darar e na tambura insumma betg. Il Pavel per ses pitschens prenda el per gronda part giu da roma e feglia. L'envern fora el surtut en sfessas da scorsa per tschertgar insects e filiens.

Pitgalain strivlà

Il pitgalain strivlà è il pli grond dals pitgalains giagls indigens ed a medem temp

quel ch'ins vesa il pli darar. Pir ils ultims onns han pudì vegnir observads en l'ost dal pajais (en la regiun da Buchs e Sargans) singuls pers che cuan. Damai che l'utschè tschenta ordvart autas pretenziuns a ses spazi da viver – gauds natirals cun blera laina morta – sa restrenscha sia derasaziun a territoris isolads ch'èn per l'uman be malamain accessibels. Il pitgalain strivlà maina ina vita zuppada e sa lascha il pli tgunsch observar durant il temp da curtegiament.

Pitgalain traidet

Il pitgalain traidet è in uschè giagliard e tutina discret ch'è da chasa en ils gauds muntagnards, e quai surtut en ils gauds da pigns subalpins cun blera laina morta. El mussa ina clera preferenza per gauds da pigns betg memia spess e manca en lieus cun unicamain tieus, lareschs e schembers.

Il pitgalain traidet fa ritgs enturn la planta per tschiffar il suc da quella. Tals «ritgs da pitgalain» chatt'ins surtut sin schembers e pigns. Il mastgel sa differenziescha da la femella tras sia verscha melna. Tras questa chapitscha melna sa distingua il mastgel da tut tschels pitgalains indigens.

En il decurs da l'evoluziun ha questa spezia da pitgalain pers in det-pe – ils traits dets-pe restants dattan il num a questa spezia. Tar il det-pe che manca sa tracta da la griffa interna che guarda enavos tar auters utschels; persuerter guarda la quarta griffa pli externa enavos.

En Svizra furma il Grischnun ina da las regiuns principalas da la derasaziun dal pitgalain traidet ch'è plitost rar. El gniva en autezzas tranter 1500 e 1950 m e preferescha ils davos 200 m dal gaud serrà. Il pitgalain traidet n'è dentant betg exclusivamain in «utschè alpin»; quai mussa sia derasaziun da l'Europa Centrala fin lunsch en l'ost da l'Asia.

Volvachau

Er il volvachau n'ha betg be in det-pe drizzà enavos, mabain dus – uschia tradescha l'utschè ch'el n'appartegna betg als utschels chantadurs, mabain a la famiglia dals pitgalains. Il volvachau è ina spezia da pitgalain che viva quasi exclusivamain da furmiclas e da lur poppas. Sch'el vegn disturbà, auza il volvachau las plimas da sia verscha sco ina cresta.

Ses spazi da viver preferi èn las cuntradas libras cun blier sulegl e singulas plantas veglias cun numerusas chavorgias. Volvachaus datti magari er en il curtins da pumera cun ina vegetaziun bassa nizegiada a moda estensiva. Cun il svanir da las pradas natirals e da la pumera svanescha er il volvachau da las cuntradas cultivadas a moda intensiva e va a viver en regiuns pli chaudas.

Fora da pitgalain.

FOTO: CIS / PIXELIO

Pitgalain verd – il flatg cotschen vi da la vista mussa ch'i sa tracta d'in mastgel.

FOTO: PD

La preschentaziun:
Dossier «Pitgalains».

Dapli infurmaziuns:
chatta.ch/?hiid=1816
www.chatta.ch

Preistoria

Istorgia dal territori grischun en furma concisa, part 1

■ L'istorgia dal Grischun cumpiglia las suandantas epocas: il temp preistoric, l'epoca romana, la Currezia medievala, la Republica da las Trais Lias (1524–1798), il chantun Rezia (1799–1803) ed il chantun Grischun (a partir dal 1803). En ina pitschna seria mussa «Chattà» co ch'il territori grischun è sa sviluppa a tras il temp.

Temp da crap

Paleoliticum

Il paleoliticum, il temp da crap tempriv, cumpiglia la pli veglia epoca da l'istorgia da l'uman. Quest'istorgia para d'avair prendi s'entschatta avant blers millis onns en l'Africa Oriental e Meridionala. Il territori da las Alps è stà cuvert pliras giadas totalmain da glatsch en il decurs dals blers millennis. Tranteren hai dà pli lungas epocas senza glatsch cun temperaturas pli autas. En quests temps interglazials han mintgamai plantas, animals e pli tard er l'uman prendi possess da la terra. Ils pli vegls utensils da quests umans eran fatgs da crappa tagliada. Pli tard han ils umans preparà utensils da silex (crap da fiu), dad ossa e da corna.

En il temp

da glatsch medieval è la fuaina daventada il center da la culegna e da l'avdanza che sa chattava il pli savens en in cuvel. Ils umans vivevan dals fritgs rimnads e da la chatscha. Il motiv d'animals dominava l'art e dat qua tras perdita d'ina chatscha reglada d'in ritus. Sepulturas e chats d'unfrenda èn mussaments d'ina religiun primitiva. Dal paleoliticum tardiv derivan ils emprims chats archeologics dal Grischun (Cuira, Marsöl).

Mesoliticum

Las relaziuns climaticas pli chaudas a la fin dal davos temp da glatsch han laschà daventar l'uman dal mesoliticum (temp da crap mesaun ca. 8000–4000 a.C.) in chatschader fitg spezialisà ed universal. La natira ha furnì da quel temp selvashina, peschs, fritgs ed ervas en quantitads bler pli grondas ch'als chatschaders dal temp da crap tempriv. Questa furma economica vegn ad avair carmalà l'uman da chattar adina novs reviers da chatscha. Ils curs dals flums han er mussà la via al traffic.

Ils umans dal mesoliticum han fabricà lur utensils or da silex. Quai è in material fitg dir che sa lascha dentant elavurar fitg bain.

En la fasa finala dal mesoliticum è succedida la midada tar ina furma d'economia purila dal tuttafatg nova, numnadain tar ina produziun da vivonda planisada tenor il ritmus da las stagiuns. En il Grischun èn ils origins da questa transiziun cumprovads en la Val Mesauc.

Neoliticum

En il neoliticum, il temp da crap tardiv (ca. 4000–1800 a.C.), hai dà ina da las pli grondas midadas culturalas ed econo-

Dal Marsöl a Cuira (a sanestra) derivan ils emprims fastizs umans scuverts en il Grischun.

(FOTO: PD)

micas da tuts temps. D'in chatschader nomadisant e fitg spezialisà sa mida l'uman en in pur che producescha tenor plan. El tegna animals (arments, nursas, chauras, portgs) e cultivescha plantas (graun, fava e.a.). Dumagnar la tratga da muvel e l'agricultura pretendia in'enorma avertadad spiertala. Per runcar e cultivar pastgiras ed ers sco er per construir in sutetg stabel era la sigir gist inventada in utensil da muntada extraordinaria. Per consequenza da questa sedia stabla en chasa e culegna ha l'uman er inventà tranter auter iseglia d'arar, il fis ed il taler. Ina novaziun caratteristica è era stada la chermica. En tala vaschella da terracotta resistibla cunter il fiu ha ins pudì coier la vivonda e conservar las provisiuns per l'enviern a moda segira.

Temp da bronz

Il temp da bronz cumpiglia il spazi da temp da ca. 1800–800 a.C. En questa epoca cumpara per l'emprima giada in nov metal, il bronz, ina lega da 90 pertschient arom e 10 pertschient zin. Utensils da bronz han entschet pli e pli a remplazzar ils utensils da crap, dad ossa ed ils paucs utensils d'arom dal neoliticum.

Er l'uman dal temp da bronz era pur. Tras runcar cun agid dal fiu ha el gudagnà nova cultura or dals guauds primitivs, ha cultivà ers e pratitgà la tratga da muvel. La chatscha aveva be anc ina muntada secundara. La cumparsa da novas professiuns, sco quella dal minier, dal fravi da bronz e dal martgadant da metals vegn segiramain er ad avair chaschunà ina midada da las estructuras socialas.

Il temp da bronz en il Grischun

Il Grischun vegn populà intensivamain pir en il temp da bronz, e quai fin en las valladas las pli allontanadas. Culegnas e necropolas dal temp da bronz èn da chattar en l'Engiadina, en Surses, Tumle-

stga, Val Schons e Valragn, en la Mesolcina, en la Vallada dal Rain da Cuira, en il Scanveg, en Surselva e Lumnezia. Las bleras culegnas han lur origin pir en il temp da bronz tempriv (ca. 1800–1500 a.C.).

En il spazi da las Alps è sa furmada in'atgna cultura dal temp da bronz. Entaifer curt temp èn novas culegnas vegnidas costruidas, oravant tut sin muttas che furmavan ina protecziun strategica. Igl è segiramain nagina casualità, sche restanzas culturalas or dal temp da bronz sa chattan savens sut las ruinas da chastels dal temp medieval. En il material chattà da questas culegnas dal temp da bronz en il Grischun èsi da constatar ina ferma influenza dal sid e dal nord.

Temp da fier

Il temp da fier cumpiglia l'epoca da circa 800–15 a.C. Ella sa dividea en il temp da Hallstatt (800–ca. 450 a.C.; numnà tenor il lieu da scuverta Hallstatt en l'Austria) ed en il temp da La Tène (ca. 450–15 a.C.; numnà tenor il lieu da scuverta La Tène al Lai da Neuchâtel).

La transiziun dal temp da bronz al temp da fier sco er dal temp da fier vegl al nov è succedida senza ina cesura culturala. Quai cumprova la cuntinuitad da la populaziun.

Il Grischun sa dividea durant il temp da fier en trais regiuns pulit differentas ch'èn sumegiantas a quellas dals gronds vischins e che vegnan designadas sco part alpina da quellas. En il sid da las Alps vivevan ils Leponts; da quels savain nus anc oz fitg pauc. L'Engiadina Bassa era populada d'in pievel ch'aveva ses origin en il Trentino/Tirol dal Sid e che vegn numnà ils Rets. En il Grischun Settentriunal e Central eran ils Celts da chasa. En questa regiun èsi dentant er da constatar influenzas dals Leponts e dals Rets.

Il fier ha remplazzà pli e pli il bronz. Fier d'ina qualità inferiura n'era betg senz'ater meglier ch'il bronz. In grond avantatg era però che quel era da chattar en l'agen pajais.

La cumpariziun da novs elements culturalis fitg decisivs en il temp da fier, sco la scrittira e la munaida, ha er midà plaun a plaun las furmas economicas. Differenzas socialas èn da constatar en ils inventaris pli ritgs e pli vegls da fossas, surtut en il Grischun dal Sid.

Il temp da fier en l'Engiadina

En l'Engiadina Bassa cumpara en il temp da bronz tardiv ina nova gruppa da cultura cun in'atgna chermica fitg caratteristica, l'uschenumnada chermica da Laugen-Melaun. La furma directiva da quella è la cria.

L'origin da questa cultura è da chattar en il Trentino/Tirol dal Sid. Questa cultura è er anc da chattar en il Tirol Oriental, en il Vorarlberg, en la vallada dal Rain alpin, en Tumleasta e Surses.

In'è dentant betg da survesair che be l'Engiadina Bassa appartegna al territori central da questa cultura, entant che las ulteriuras valladas menziunadas dal Grischun giaschan gia en ina zona periferica.

Questa cultura da Laugen-Melaun vegn remplazzada en il temp da fier tempriv da l'uschenumnada cultura da Fritzens-Sanzeno; la furma directiva da quella furman las tipicas cuppas.

Il center da questa gruppa da cultura giascha puspè en il Trentino/Tirol dal Sid ed en l'Engiadina Bassa, latiers vegn il Tirol dal Nord. Il Vorarlberg, la Vallada dal Rain, la Tumleasta e Surses vegnan strusch tutgadas da questa cultura.

Sin fundament da la derasaziun da la cultura da Laugen-Melaun e da Fritzens-Sanzeno vegni supponì oz ch'ils exponents da quellas culturas èn identics cun ils Rets da l'istorgia.

Il Grischun sco tal appartegna en il meglier cas al territori periferic, dentant betg al territori central da la cultura retica.

Davart la preistoria da las valladas meridiunals

Las scuvertas preistoricas da las valladas meridiunals sa differenzieschan pertutgant lur cumparsa exteriora cleramain da quellas dal nord da las Alps. Tar la construcziun da la via nazionala han ins scuvert al pe dal chastè da Mesauc ina da las pli veglias culegnas dal Grischun. Ella è da datar enturn 4500 a.C., quai vul dir en il temp transitoric dal mesoliticum al neoliticum.

Al medem lieu, dentant in fin dus meters sur l'orizont da la cultura mesolitica-neolitica han ins chattà ina rasada d'ina culegna or dal temp da bronz tardiv.

Da Castaneda enconuschan ins ina culegna dal temp da crap cun fastizs d'in er arà cun arader.

E dal crest dal chastè sper Mesauc deriva ina sigir da crap dal temp neolitic. Da la Val Müstair, dal Puschlav e da la Bregaglia èn enconuschents varsaquants chats singuls or dal temp da bronz e da fier.

Enavos en il gavel tschientaner a.C. tanschan las numerusas fossas dal temp da fier ch'èn vegnidas scuvertas a Mesauc, Cama e Castaneda. Insatge pli giuvna è la necropola (champ da fossas) da Sta. Maria d.C. Ultra dal champ da fossas è er enconuschenta la culegna correspundenta a Castaneda.

Il Grischun dal Nord durant il temp da fier
Durant il temp da fier pon ins constatar en il territori grischun pliras gruppas da cultura. En il sid da las Alps, en la Mesolcina, vivan ils Leponts. Ils Rets èn da chattar en l'Engiadina Bassa e per temps er en singulas parts dal Grischun Central e Settentriunal. En il Grischun Settentriunal viveva però principalmain ina populaziun celtica.

La fasa tempriva dal temp da fier pli vegl u da Hallstatt è enconuschenta en il Grischun Settentriunal be tras paucs chats singulas, sco per exempel tras la cuppa en duas colurs da Favugn, decora da cun in bul, u tras la nizza d'ina sigir da Molinis.

La fasa tardiva dal temp da Hallstatt vegn documentada a moda fitg impressiunanta tras il champ da fossas da Tumain. Restanzas da culegnas da l'uschenumnà orizont da Tumain èn tranter auter vegnidas chattadas a Cuira/Welschdörfli, Fläsch/Pass da S. Gliezi, Haldenstein/Lichtenstein e Cazas/Cresta.

Il temp da fier pli giuven u da Latène (450–15 a.C.) è represchentà en il Grischun Settentriunal tras culegnas da l'uschenumnà orizont da Schneller a Cuira/Welschdörfli, Fläsch/Pass da S. Gliezi ed autras.

Dal temp da Latène tardiv (150–15 a.C.) èsi surtut da numnar las culegnas da Lantsch/Bot da Loz, Scharans/Spundas, Panaduz/Bot Panadisch e Trun/Grepault.

La cumparida da la scrittira e dal danner en il temp da fier pli giuven ha gi ina gronda influenza sin ils secturs culturalis ed economicis dal territori da las Alps. La scuverta dal stgazi da munaida a Cunter/Bravuogn a la ruta dal Güglia e Set conferma quai a moda impressiunanta.

Tge san ins dals Rets?

L'interpretaziun da la tradiziun scritta mussa ch'ils Rest eran enconuschents als scripturs da l'antica be a l'ur da l'Italia dal Nord, il plitgusch en il conturn da Verona e Trento e forsà anc enturn Como. Tenor Strabo e Plinius abitavan ils Rets er en il territori da la Vallada dal Rain. Accordanza exista pia en la tradiziun istorica be concernent il fatg che tut ils Rets han appartegnì al territori da las Alps.

Davart la lingua dals pievels che vegnan designads sco Rets na pon ins strusch dir insatge. Trets d'ina tscherta dimensiun che sa laschassan chapir areguard grammatica e cuntegn mancan dal tuttafatg. Avant maun èn curtas inscripziuns, spezialmain dal sid da las Alps, ch'èn chapiblas be per part. Las paucas inscripziuns oriundas da l'Engiadina Bassa èn scrittas en l'alfabet da Balsaun ch'è ina varianta da l'alfabet «nordetrusc» u «subalpin».

Las indicaziuns istoricas documentadas or dal temp roman sa cuvran per gronda part cun il territori da derasaziun da la cultura da bronz da Laugen-Melaun e da la cultura dal temp da fier Fritzens-Sanzeno. Il territori central da quellas culturas sa chatta en il Trentino/Tirol dal Sid. Sco purtaders da quellas culturas da Laugen-Melaun e Fritzens-Sanzeno valan ils Rets.

Cun l'erecziun da la provinza Raetia dal temp dals imperaturs sa schlargia la noziun d'ina gruppa etnica cun ina lingua speziala sin ils abitants d'ina provinza e qua tras è ella daventada pauc transparenta.

La presentaziun:

Dossier «Istorgia dal Grischun en furma concisa».

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=1879
www.chattà.ch

Creastulta sper Surin (collina a dretga) – in'importanta perdita da la cultura interalpina dal temp da bronz.

Temp dals Romans

Istorgia dal territori grischun en furma concisa, part 2

L'epoca romana en survista

Territori, populaziun, commerzi e traffic
Tenor ils chats ch'èn vegnids a la glisch fin oz, era la gronda part da las valladas alpinas dal Grischun gia populada l'emprim tschientaner a.C. Singuls contacts cun l'Italia èn documentads gia avant l'arivada dals Romans, per exempel en furma dal chat da munaidas padanas a Cunter-Burvagn u da fina vaschella d'import a Cuira.

Il Grischun cun ses territori natiral sparpaglià è stà segnà en quel temp da tradiziuns regiunalas ed influenzas exteriuras ch'èn fruntadas ina sin l'autra. Durant il domini roman ch'ha durà radund 400 onns è però sa sviluppada en il territori ina Romanitas unificanta; quella ha cuvert ils divers substrats indigenes, ils quals èn be perscrutads parzialmain.

La topografia dal Grischun è segnada d'ina vart da valladas orientadas vers vest-ost ch'han avert il territori da vegl ennà a las culturas situadas en las Alps Orientalas. A partir dal temp dals imperaturs tempriv e surtut vers l'antica tardiva han alura gi lieu contacts intensivs vers l'Italia dal Nord. Da la fin da l'emprim fin il terz tschientaner èn las valladas dal nord stad influenzadas supplementarmain – e schizunt pli ferm – nà da las provinzas romanas situadas en il nord-vest da l'Imperi roman. Quai resulta tranter auter da l'import da vaschella.

La basa da viver han furnà vinavant las resursas mineralas – dal temp roman surtut fier, ma er cristals e lavetsch – sco er transports, pascalaziun, selvicultura ed agricultura. Impurtantas colliaziuns vers nord-sid han furnà il San Bernardin sco er il Set e Güglia. Quests passadis n'han però betg cuntanschi la medema muntada sco il Brenner u il Grond Son Bernard. Singuls chats romans derivan er dal Lucmagn, da la Greina, dal Spleia e dal Bernina.

Il temp da fluriziun dal domini roman

Il temp dals Romans per propi da las grondas parts dal Grischun odiern entschaiva pir cun la campagna militara da l'onn 15 a.C. sut il commando dals dus figliasters da l'imperatur Augustus, Tiberius e Drusus, tras la quala il Grischun è vegnì sut il domini dals Romans. L'appartegnentscha a l'Imperi roman ha spezialmain gi per consequenza ch'il latin è daventà il linguatg administrativ uffizial per l'entira Svizra. La gronda influenza da la cultura e moda da viver dals Romans ha purtà sco las pli grondas novaziuns civilisatoricas legislaziun, administraziun communal, posta e fatgs da guerra organisads, fatgs bancars e monetars, religiun statala e pli tard il cristianissem, dentant er divers auters elements culturals sco construcziun da vias, edifizis da crap e la viticultura.

En il temp dals imperaturs tempriv ha la gronda part dal Grischun dad oz appartegnì a la provinza Rezia cun la chapitala dad Augsburg. Las novaziuns fundamentalas en l'administraziun da l'Imperi dal temp dals imperaturs Dioclezian e Constantin han consistì en la furnaziun dal tutfatg nova da la partiziun da l'Imperi: Cuira (Curia) daventa chapitala da la provinza Raetia prima. Il Grischun sez è dentant vegnì collià cun auters territoris a la diocesa «Italica» ed uschia a la prefectura italica cun Milaun sco residenza da las autoritads.

Situaziun en l'antica tardiva

En la segunda mesadad dal terz ed en il quart tschientaner dattan invasiuns dals Alemans perditga da temps agitados. Quai resulta tranter auter dals numerus chats da munaidas zuppadas e da las stresas ar-

Colonnas romanas sin il Pass dal Güglia.

sas frequentas en la Val dal Rain Alpina ed a Cuira. Suenten l'onn 400 finescha il domini roman en las parts da la Svizra Settentrionala da las Alps.

Tenor la legenda duai son Gliezi gia avair missiunà en la Rezia vers la fin dal segund tschientaner. Archeologicamain sa lascha la midada da la religiun antica al cristianissem tschiffar pir en il temp roman tardiv, en furma da baselgias e santeris (t.a. a Cuira, Panaduz ed Aschera). Tant a Cuira sco er en las valladas pon ins far quint a partir dal quart tschientaner cun cuminzanzas pli grondas; sco sedia episcopala para la citad da Cuira d'esser s'establida en il quart tschientaner tardiv ed a partir dal 451 èn uvestgs da Cuira cumprovads en furma scritta. La transiziun al cristianissem n'ha però betg muntà la fin da tut ils anteriurs lieus da cult. Quai cumprova in cuvel da cult a Ziràn ch'è vegnì duvrà il quart e tut tenor er anc en il decurs dal 5avel e 6avel tschientaner.

Entant ch'igl han existì vinavant abitadis avers, sco per exempel a Cuira-Welschdörfli, Riom u Aschera, sa laschan er cumprovar a partir dal terz tschientaner tardiv abitadis e fortezzas sin collinas ed en auters lieus nunaccessibels (Cuira-Curt, Castiel-Carschling e.a.). Per part han er turs e pitschens chastels protegi puncts impurtants sco a Salouf (Motta Vallac) u a Sagogn-Schiedberg. Tenor ils resultats da las excavaziuns èn las estructuras da bajegiar romanas idas en decadenza a partir dal 5avel tschientaner. Al lieu d'edifizis da crap (maulta) èn vegnidas erigidas construcziuns pli simplas en lain. Bliers lieus èn però vegnids abitads vinavant d'ina populaziun originara respectivamain da derivanza romana.

Cuira-Welschdörfli: Fragment d'in maletg da paraid che mussa Mercur, il dieu dal commerzi.

(FOTO: SERVETSCH ARCHEOLOGIC)

In sguard als chats dal temp dals Romans

Davart la preschientscha dals Romans en il Grischun existan be paucas infurmaziuns en furma scritta; e quellas relatan quasi exclusivamain la vista romana. La repartiziun dals chats archeologics dat d'ina vart perditga da la spessa colonisaziun per lung da las rutas da transit. Da l'autra vart dependan ils chats da l'intensitad da las excavaziuns e quella è colliada fermamain cun la spesezza odierna dals abitadis. Da ca. 230 chats romans ch'èn enconuschents fin oz èn ca. 25% chats d'abitadis e 6% chats da fossas; tar ils ulteriurs sa tracta da chats singuls, per ordinari en furma da munaidas.

Cuira sco citad romana

Dal temp dals Romans ha Cuira gi sia gronda muntada pervi da sia posiziun da la vart settentrionala dals pass grischuns. Cuira era pia in impurtant center da traffic sin quella colliaziun nord-sid da l'Imperi roman.

Il «vicus» roman sa chattava al sid da la citad odierna, protegida da la spunda dal Pizochel ed en il nord da la Plessur. L'extensiu oriunda n'è betg enconuschenta, cunquai ch'il quartier Welschdörfli sa chatta oz suravi.

Las chattadas or dal Welschdörfli enconuschentas fin oz cumprovan in'urbarisaziun da l'entschatta dal prim tschientaner fin la fin dal quart tschientaner. Vers la fin dal quart tschientaner è il «vicus» vegnì transferì sin la collina che porta la curt episcopala dad oz, nua ch'ins ha probablmain erigi in chastè da refugì per sa proteger da las invasiuns dals Alemans.

Las excavaziuns en il Welschdörfli han cumprovà che l'areal da la halla da fier è stà reservà ad edifizis publics ed ils areals Dosch, Ackermann, Zingg e Pedolin-Derendinger a bajetgs privats ch'èn vegnids erigids sin rasadas preromanas. Da las construcziuns oriundas da laina èsi da constatar be paucs fastizs. Da las construcziuns da crap posteriuras èsi da numnar per ils edifizis sin l'areal Dosch ed Ackermann l'installaziun da stgaudaments da palantschieu e da paraid ed er picturas muralas da l'emprim fin il terz tschientaner.

Cun il stgaudament d'ipocaust avevan ils Romans in sistem raffinà per stgaudar ils locals d'abitar. En la fuaina vegniva ars laina; l'aria chauda che sortiva ed il fim vegnivan manads tras ils numerus conductes da sventilaziun dal palantschieu e da las paraids. Tals stgaudaments sa chattavan surtut en chasas da gliued bainstanta u en bajetgs publics,

sco per exempel en las termas. En il Welschdörfli è vegnì chattà vaschella da terracotta, da lavetsch, da vaider, objects da bronz, da fier, ossa e munaida. La numerusa tocca da chermica dat spezialmain infurmaziuns davart l'intensitad e la direzziun da las relaziuns da commerzi dal «vicus» roman a Cuira.

La predilezziun dals Romans per ina cultura da mangiar perfecziunada sa manifestescha en l'import da vaschella preziosa da terra sigillata, però er d'ulteriura vaschella da maisa da terracotta e vaider durant l'entira epoca romana or da parts allontanadas da l'Imperi ed er en l'import da vin, dad ieli d'ulivas e conservas da peschs; l'emballadi da quests products, las amforas, è sa mantegnì fin oz.

A Cuira-Welschdörfli è er vegnida chattada in'inscripziun e dedicaziun monumental che sa cloma sco suonda: «L · CA[esar · Augusti · filio] / PRINC[ipi · iuventutis]». L'inscripziun sa referescha a L. Caesar, il figl adoptiv da l'imperatur Augustus, ch'ha purtà dapi l'onn 3 a.C. il titel «princeps iuventutis» e ch'è mort l'onn 2 s.C. L'inscripziun cumprova dentant er ch'il vicus roman da Cuira-Welschdörfli stoppia esser stà in center d'administraziun gia en il temp roman tempriv.

Chats da statuetas da dieus romans

Ils dieus romans correspundevan en lur caracter e furmas da preschentaziun per gronda part als dieus grecs, er sch'els paran dad esser vegnids midads e transfurmads en lur natira tras la vita spiartala e religiosa dals Romans. En il Grischun èn tranter auter vegnidas chattadas statuetas da Mercur (Cuira, Maladers), da Diana (Cuira) e da Neptun (Fläsch).

Spezialmain da chasa en il Grischun era il dieu Mercur (grec: Hermes), il dieu dal commerzi, il currier dals dieus, il dieu dals viandants e pasturs, l'accompagner dals vivs e morts en il hades. Hermes è stà l'emprim dals dieus grecs ch'è vegnì surpiglià dals Etrucs e lura er dals Romans en il 5avel tschientaner a.C. e transfurmà da quels en Mercurius. Ses attributs èn il chapè, ils chalers cun alas, il bastun d'erold e dapi il temp dals imperaturs la bursa che marchescha cleramain la stretga relaziun dal dieu cun il commerzi.

Damanavel a Mercur steva la Diana rurala (grec: Artemis). Artemis è enconuschenta da la litteratura e da l'art sco giuvna dieua da la chatscha, sco patruna dals animals. Tastga, frizza ed artg èn ses attributs.

Neptun (grec: Poseidon), il dieu da las mars e da las inslas, dals lais e flums, il

movider da la terra, vegn il pli savens preschentà cun barba e sco um vegl. Ses attributs èn il traident ed ils peschs. Poseidon è in dals pli vegls dieus grecs ed en il temp tempriv in dieu blier pli pusant che quai ch'el vegn preschentà en ils epos da Homer.

Ils altars votivs da Segl-Baselgia

Ils altars votivs da lavetsch, fitg sumegliants en furma e decoraziun, derivan probablmain dal medem lavuratori che sa chattava en Bregaglia u en il conturn da Chiavenna.

Ils altars èn vegnids tschentads dal medem deditgader Tertius Valerii. Il deditgader sco er ses bab portan numns da mintgadi, sco ch'els èn cumprovads numerusamain.

Dals dieus, als quals ils altars èn deditgads, èn dedicaziuns a Diana, Mercurius e Silvanus fitg numerusas. Main savens èn da chattar ils «Pastores», ils dieus dals pasturs, che cumparan qua per l'emprima giada sco dieus.

La menziun da quests quatter dieus dattan indizis da las relaziuns economicas en l'Engiadin'Ota dal temp dals Romans, da l'economia da pastgiras e da chatscha, dentant er dal traffic da commerzi sur il Güglia.

Las quatter inscripziuns latinas sin ils altars èn las emprimas inscripziuns cumpletas dal temp dals imperaturs romans en il Grischun.

Ulteriurs chats e fastizs dals Romans en il Grischun

Malögia (rampa da chars al Malögin): La via romana maina davent da Malögia sin la vart dretga da la val engiu fin a Casaccia. La via è fitg stippa. En la platta da grip dad otg meters lunghezza èn stgalprads 14 stgalims per la manadira. En la paraid dal grip da var 80 cm autezza sa chattan sis foras artificialas en ina distanza da mintgamai 115 cm. Quellas duvravan ils viturins probablmain per metter en levagls. Uschia pudevan els gidar la manadira da vegnir da la rampa stippa siador.

Casti: Sper Casti èn vegnids chattads objects da plum che portan ils buls da legiuns romanas. Els han ina lunghezza da circa trais fin quatter centimeters ed in pais da 35 fin 55 grams. I sa tracta da projectils che vegnivan bittads cun agid da schlingas e che dattan perditga dals cumbats ch'han gi lieu a chaschun da l'invasiun dals Romans l'onn 15 a.C.

Roveredo, Panaduz e.a.: Sper diversas cuppas da chermica, amforas ed autra vaschella ch'è vegnida chattada en divers lieus, èn er sa mantegnids recipients da vaider. Quels dattan perditga d'ina elavuraziun avanzada da quest material (diversas coluraziuns, ornaments, furmas multifaras) e derivan, per exempel en il cas da Roveredo e Panaduz, er da champs da fossas (1.–4. tschientaner).

Riom: Avant la derasaziun dal buttun tegnev'ins emesen la vestgadira cun fivlas. Las fivlas romanas da bronz ch'èn vegnidas chattadas a Riom avevan damai la funcziun da gluvas da serra e servivan a medem temp sco bischutaria. Persunas noblas e bainstantas s'ornavan gugent cun fivlas fitg custavlas ch'ellas purtavain bain vesavlamain.

Fläsch: A Fläsch, al pe dal Pass da S. Gliezi, è vegnì a la glisch in chat che cumpiglia 23 munaidas d'argient (denars). Ellas derivan dal temp tranter 69 e 192 s.C.

La preschentaziun:

Dossier «Istorgia dal Grischun en furma concisa».

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=1879
www.chatta.ch

La Currezia medievala

Istorgia dal territori grischun en furma concisa, part 3

La Rezia en il temp medieval tempriv (quart en fin 9avel tschientaner)

Da la migraziun dals pievels al Reginavel dals Francs

Dals scumbigls dal temp da la migraziun dals pievels han patì er ils territoris retics ch'èn stads integrads en l'Imperi roman dapi la fin da l'emprim tschientaner avant Cristus. Invasiuns dals Alemans en la segunda mesadad dal quart tschientaner han intimà ils avdants da tschertgar refugi en lieus adattads per sa defender, per exempel sin la «Curt» a Cuira u en la gronda culegna da refugi a Castiel. Sut il domini da Theoderich, il retg dals Ostgots orientals, han ils Rets sut il comando d'in manader indigen procurà per la protezzion dals cunfins da l'Imperi ch'ha anc ina giada pudì giudair ina perioda da pasch pli lunga cun in viv commerzi sur las Alps.

En il 6avel tschientaner è la Rezia vegnida integrada en il Reginavel dals Francs. Pliuras giadas èn armadas da Francs ed Alemans passadas sur las Alps. Uschia er suenter ils 568, cur ch'ìls Francs han gì differenzas ostilas cun ils Langobards, ils novs patrums da l'Italia Superiura. Las dispitas permanentas tranter ils Francs sez han pussibilità a la Rezia da cuntanscher ina gronda independenza interna sut manaders indigenes. Tranter quels èn sa distinguidi surtut ils members da l'uschenunada chasa dals Victorids. Quels han probablmain cuntanschì lur influenza e muntada en encliegentscha cun cumandants francons. Els han regì il pajais sco preses; per part han els unì la pussanza ecclesiastica e seculara en la famiglia e per temp perfin en ils medems mauns.

Da la cristianisaziun a Carl il Grond

Il cristianisem è sa derasà spertamain per lung da las colliaziuns da traffic, probablmain gia a la fin dal quart, dentant segiramain dapi il 5avel tschientaner. Gia baud èsi vegnì erigì in'atgna diocesa a Cuira. Quella ha dentant appartegnì a l'archuvestgieu da Milaun. Las stretgas relaziuns ecclesiasticas, dentant er il grond traffic tranter ils Alemans e Langobards, han laschà surviver las instituziuns da traffic dals Romans. Questas han existì anc en il 9avel tschientaner en furma d'albierts, da staziuns da paus e da stgomi da chavals e sco servetschs da navigaziun.

Ils administraturs carolings han integrà ils Alemans en il decurs dal 8avel tschientaner pli ferm en il Reginavel dals Francs, e cur che Carl il Grond ha unì en ses mauns il Reginavel dals Francs e quel dals Langobards, è la Rezia daventada ina punt da comunicaziun impurtanta tranter l'Alemania e l'Italia Superiura. Pass per pass è succedida la transiziun dal domini praticamain autonom dals preses tar al contadi francon. L'emprim ha il retg laschà existir l'uniun da la pussanza profana ed ecclesiastica en il maun d'in rector; el ha dentant accentuà la dependenza da quel dal Reginavel dals Francs. Alura ha el installà l'ester Remedius sco rector. Pauc pli tard è succedida la separaziun da la pussanza profana ed ecclesiastica. La profana è ida vi en ils mauns d'in cont francon, entant che la pussanza ecclesiastica è restada ad in vestg indigen.

Dal temp da Ludovic il Pietus han partiziuns dal Reginavel ed il cumbat per la dignità dal cont mess en moviment il territori retic. En il Contract da Verdun dal 843 è la Rezia vegnida integrada en il Reginavel francon da l'ost; sia colliaziun ecclesiastica cun Milaun è vegnida interrutta. Els davos rests da la posiziun speziala da la Rezia èn sparids cur che vestgs

Chaplutta da la Sontga Crusch a Müstair: Perdita carolingica dal 8avel tschientaner.»

FOTO: PD

tudestgs han enteschet e residiar en il 9avel tschientaner a Cuira empè d'investgs indigenes. Lingua, organizaziun ecclesiastica ed il dretg han dentant fatg endament vinavant che la Rezia è stada antruras ina part da l'Imperi roman.

Perditgas da la cristianisaziun – in chat dal temp medieval tempriv

Exchavaziuns archeologicas han manà a la glisch a Panaduz/Valbeuna ina necropola dal temp medieval tempriv. Tar las 720 fossas ch'han destrui in santeri roman da fossas cun restanzas arsas, han ins constatà trais direzziuns d'orientaziun. Las fossas eran profundadas en la gera, varsaquants eran circumdadas da crap, autras cuvidas cun plattas da crap. Da las 720 fossas cun skelets eran 87 % senza agiuntas.

En il center dal champ da fossas han ins chattà 27 fossas orientadas da l'ost vers il vest (il chau en l'ost, ils pes en il vest). Agiuntà a quellas fossas eran tagliers e cups da lavetsch u vaider da la segunda mesadad dal quart fin l'entschatta dal 5avel tschientaner sco er parts da portgs, arments, nursas u chauras e giaglinas. Las agiuntas destinadas per la vita dals morts en l'auter mund e las fossas orientadas vers saira èn perditgas d'ina tradiziun antica.

Enturn e tranter questas fossas en direzziun vers saira eran las autras fossas en retschas. I sa tracta da 545 fossas orienta-

das vers l'ost (chau en il vest, pes en l'ost) e da 45 fossas orientadas vers nord-sid. Dals 582 sutterrads han be 67 gì agiuntas (che derivan dal 6avel e 7avel tschientaner).

La midada da las fossas orientadas vers il vest tar talas orientadas vers l'ost e la renunzia da las agiuntas en fossa, surtut da vivonda, vegnan a star en connex cun la cristianisaziun da la populaziun. La cristianisaziun è probablmain stada avanzada en il 5avel tschientaner gia en la gronda part dal territori dal Grischun dad oz.

La Rezia en il temp autmedieval (9avel fin 12avel tschientaner)

L'investg sco signur territorial

Dapi il temp da Carl il Grond ha in cont regi en Rezia en num dal retg francon. Sper quel devi dentant anc autras pussanzas: l'investg al qual era restà ina part considerabla da sias anteriuras possessiuns a chaschun da la partiziun dals bains cun il cont, lura ils possessurs dals feudums dal retg, las claustras e senza dubi er famiglias noblas indigenas cun agens bains. In grond eveniment istoric èsi stà per la Rezia cur ch'il cont retic Burkhard ha restabilì ils onns 917/18 il ducadi svabais ch'era svani en il 8avel tschientaner. Uschia eran contadi retic e ducadi svabais unids en in maun. Prest èsi dentant reussì als retgs saxons da liar ils novs ducadis pli ferm cun l'Imperi e da consolidar l'atgna pussanza cun agid dals prinzi ec-

clesiastics. Hartbert, in stretg confident da l'imperatur Otto I, è daventà investg da Cuira ed ha segirà a ses signur ils pass grischuns uschè impurtants per sia politica en l'Italia.

Persuenter ha l'investgieu obtegnì gronds privilegis e numerusas possessiuns. Da lez temp èn ils dretgs dal cont en Bergiaglia e probablmain er quels en l'Engiadin'Ota passads en possess da l'investgieu. Sche plirs conts han exequì bainprest ils dretgs dal cont, è quai in mussament da la decadenza dal contadi en Rezia; quest è lura er spari en il 11avel tschientaner.

Cultura curtasa e politica da pass

Ils dretgs dal cont èn uss vegnids exequids da l'investg, dals ministerials da l'investg, forsà er d'in ministerial imperial per las possessiuns regaladas restadas e lura da las famiglias libras dals nobels da Tarasp, da Razén, da Vaz e d'ina entira retscha da famiglias en Surselva, main impurtantas pertutgant la pussanza. Dispitats tranter quellas pussanzas èn segiramain succedidas (surtut tranter l'investg ed ils da Vaz), ma talas èn strusch da cumprovar per il temp tempriv. Quests nobels libers han residia l'emprim sin ils gronds bains, sco ch'els èn cumprovads en l'urbari dals bains imperials per il 9avel tschientaner. Or da quest èn sa sviluppsada ina gronda part dals vitgs posteriors.

Forsà gia en il 10avel, segiramain en il 11avel tschientaner han els cumenzà ad eriger chastels sco centers da lur signuradis. Nobels da main gronda muntada e ministerials han suandà l'exempel dals potentats ecclesiastics e seculars. Tras questa spartiziun dals dretgs suverans, ch'eran liads vi d'in chastè sco simbol dal domini, è il Grischun daventà la terra classica dals chastels. Las dispitas tranter l'imperatur ed il papa han er pertutgà la Rezia. L'investg da Cuira era dentant per regla in aderent da l'imperatur. Dal temp dals Stauffers e lur politica en l'Italia è puspè sa manifestada la muntada strategica dals pass grischuns. L'imperatur Barbarossa ha segirà il diever da quels cun l'agid da l'investg da Cuira ch'ha surdà la curatella da Cuira al figl da l'imperatur, da la claustra da Mustér sco pertgiradra da la ruta dal Lucmagn e da la citad da Chiavenna.

Cun la fin dals Stauffers e cun la fin da la ferma politica imperia en l'Italia han er ils pass dal Grischun pers per part lur muntada; cumbats locals per la pussanza han dominà il pajais. Cun l'entschatta dal 13avel tschientaner han novas forzas influenzà l'istorgia retica, numnadamain ils burgais e pauc pli tard ils Guaisers. Els han effectuà transformaziuns linguisticas, economicas da la moda da colonisaziun e dal dretg ch'han manà, profitond da las dispitas e da la decadenza econo-

mica dals nobels, a la fundaziun da la Republica da las Trais Lias.

Influenzas nà dal sid – in chat dal temp autmedieval

A chaschun d'exchavaziuns dal 1961 a Cazas/Riòla è vegnida chattada ina chapellina en furma da calotta che deriva da la segunda mesadad dal 12avel tschientaner. Ella sa chattava en la rasada superiura da rument d'ina curt ordaifer la part centrala dal chastè. La chapellina è vegnida pitgada or d'ina platta da fier en furma d'ina mesa culla. In liom da fier circumdescha l'ur sut da la chapellina. Quest liom è decorà cun duas retschas da total 63 guttas cun chau en furma da tgeiel e cun fridas da puntga. La gutta sin la tschima da la chapellina è nova. Minims rests da tgirom e da lenziel en l'interior da la chapellina permettan da trair conclusiuns davart la flodra da quella.

La chapellina represchenta in unicum en la retscha da svilup da las chapellinas dal temp medieval tranter la chapellina cun fermagls ed en furma da calotta da Chamoson (Vallais) dal 11avel tschientaner e tranter las chapellinas en furma da cuppa dal 13avel tschientaner. Probablmain deriva ella d'ina fravgia d'armas da l'Italia Superiura da la segunda mesadad dal 12avel tschientaner. Ella correspunda pia bain als chats da rauba pitschna che cumprovan ch'il chastè è stà abità dal 11avel fin il 14avel tschientaner. Oz è il crest cun il chastè al nord da Riòla en Tumblestga spari en consequenza d'ina explotaziun da gera. La chapellina è probablmain stada en possess dals signurs da Rialt che cumparan en documents dal 13avel e 14avel tschientaner. Ella è in cler mussament per l'influenza da l'Italia sin la cultura dals chavaliers retics che po er vegnir cumprovada sin auters secturs.

Cuira sco citad diocesana

Tenor la legenda duai son Luzi avair purtà il cristianisem a Cuira. La tradiziun dal pievel considerescha el sco emprim purtader da la cretta cristiana, sco fundatur da l'investgieu e sco emprim investg da Cuira. L'onn 451 cumpara cun Asinio l'emprima menziun d'in investg da Cuira en l'istorgia.

Cunter la fin da l'emprim millenni ha l'investg cuntanschì er en fatgs seculars ina posiziun pli e pli impurtanta. El ha profità qua da la favur dals imperaturs tudestgs. Quels al han regalà grondas possessiuns, entradas (dazis sin punts e vias) ed impurtants dretgs (giurisdicziun, dretgs da batter munaida, da fiera e da chatscha). Cuira è daventà il center da la pussanza episcopala. L'investg era medemamain il suveren dals abitants da Cuira ed aveva er in pled en chapitel tar l'elecziun dal cussegl da la citad; en pli nominava el ils parsuras da las dretgiras ed il curatur da la citad. Il 1170 cumpara l'investg da Cuira per l'emprima giada sco prinzi-vestg en in document da l'imperatur Friedrich Barbarossa.

Dapi la fundaziun da la Lia da la Chadé il 1367 entschaiva la pussanza seculara da l'investg a diminuir. La relaziun tranter la citad e ses signur era gia daditg plain tensiun, cunquai ch'ìls burgais sa stentavan da cuntanscher ils dretgs e las entradas da la citad. Els artitgels da Glion dal onn 1526, ch'èn influenzads da la reformaziun, han fatg fin cun il regiment secular da l'investg sur la citad. Els han numnadamain fixà ch'in investg n'haja d'occupar ni curaturs, ni mistrals ni uffizis.

Ruina dal chastè medieval Tschaniuff sper Ramosch.

FOTO: PD

La preschentaziun:

Dossier «Istorgia dal Grischun en furma concisa».

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=1879
www.chattà.ch

La Republica da las Trais Lias

Istorgia dal territori grischun en furma concisa, part 4

Origin ed organizaziun da las Trais Lias

En il 15avel tschientaner èn la Lia da la Chadé (fundada il 1367), la Lia Sura u Lia Grischa (fundada il 1424) e la Lia da las Diesch Dretgiras (fundada il 1436) sa liadas pli fermamain per pudair sa defender cunter l'expansiun da la chasa da Habsburg. A Vazarouls, in lieu central, han gi lieu pliras giadas dietas dals mess da las Lias. L'emprim document communabel da las Lias datescha dentant pir da l'onn 1524. El cuntegna la constituziun dal Stadi da las Trais Lias. Tenor quella na dastga ina Lia betg concluder alianzas e declerar guerra u pasch senza il consentiment da las autras. La pli auta autoritad communabla è la Dieta da las Trais Lias. Mintga Lia è dividida en cumins che tramettan lur delegads a la Dieta.

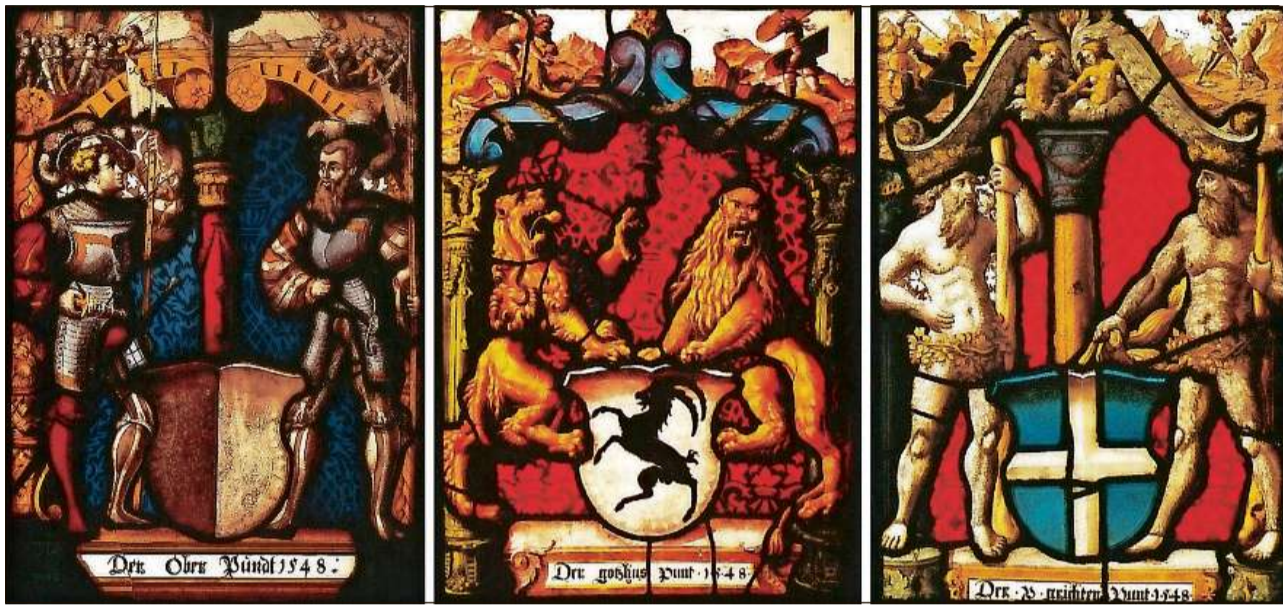
La giurisdicziun auta e bassa è chausa dals cumins. Il cudesch dal pajais dad Avras da 1622 numna ils segns da la suveranità e da la pussanza statale: «Wir haben Eygen Staab und Sigel stock und galgen.» Dapi ils artitgels da Glion da l'onn 1526 han ils cumins er gi il dretg da cogestiuun concernent l'administraziun da la Republica da las Trais Lias. Els fatgs monetars eran sutamess a lur surveglianza. Ellas han fixà las mesiras ed ils pais da la citad da Cuira sco unitad per l'entir territori da las Lias. Quellas n'èn dentant betg adina vegnidas reconuschidas. Els cumins han er reglè il mantegniment da vias e punts, ils fatgs da transport e da flottaziun. La chatscha e pestga eran chausa da las vischnancas.

Las dretgiras autas eran en divers lieux identicas cun ils cumins, numnadamain a Cuira, en la Val Müstair, a Tavau, en ils Quatter Vitgs, a Poschiavo e a Mustér (Cadi). En quest cas eran ellas a medem temp district administrativ e giudizial. Nua ch'ellas na furmavan betg in'unitad geografica, eran las dretgiras autas exclusivamain circuls administrativs e betg districts giudizials, sco ch'ins pudess concluder da la denominaziun. La Republica da las Trais Lias ha reparitè ils uffizis, las entradas ed expensas tenor questas dretgiras autas. Sut la bandiera da la dretgira auta èn las campagnias marschadas en la champagna.

Las Terras subditas

Las terras subditas Clavenna, Vuclina e Buorm en la Lumbardia dad oz èn stadas per las Trais Lias ina funtauna da ritgezza economica durant traies tschientaners. Il possess da las traies valladas ha gi per consequenza ch'els Grischuns han gi en lur mauns il pass dal Spleia e la Furcla d'Umbrail ed uschia in contact direct cun la Republica da Vaniescha. Els products principals da questa provinza fritgavla eran il vin, vinars, chastognas, saida e seghel. Per la tratga da biestga dal Grischun era la Vuclina ina terra d'export bainvegnida.

L'onn 1512 èn las Trais Lias sa participadas a las champagnas dals Confederads per privar ils Franzos dal ducadi da Milaun. Entant ch'els Confederads èn marschads vinavant cunter Pavia, han ils Grischuns occupà las valladas da vart meridionala da lur muntognas. Dad uss davent han els tramess funcziunaris ch'han administrà els fatgs da taglia e la giurisdicziun en las terras subditas. Dapi lur conquista èn las Terras subditas stadas il motiv d'inquietezas politicas permanentas e da lungas dispartas. Pir Napoleun ha fatg fin cun quellas l'onn 1797. Tras sia decisiun è la Vuclina vegnida integrada en la Republica cisalpina.

Las vopnas da las Trais Lias, pictura sin vaider dal 1548.

FOTO: PD

L'organizaziun dal traffic da sauma

La pli simpla e la pli veglia furma da transport era il transport da rauba dal martgadant sez. En las Alps e cunquai er en il Grischun èn sa svilupadas cun il traffic creschent dapi il 14avel tschientaner corporaziuns da transport che sa numnavan ports (dal latin «portare»). Las vischnancas d'ina vallada èn s'organisasadas en corporaziuns per la spediuziun ed il transport da la rauba surdada dals martgadants. Sulet ils ports avevan il dretg da transportar rauba sin ils tschancuns da vias entaifer lur territori communal. Quai vuleva pia dir che la rauba stueva vegnir trastgariada tar mintga port. Quellas chargias vegnivan numnadas «Rodfuhren» (roda = successiuun). Els ports procuravan per la construcziun, l'amplificaziun ed il mantegniment da las vias ed incassavan persunter dazis sin vias e punts. Commember d'in port pudeva be daventar in burgais dal lieu. Ultra da quai stueva el esser chau-chasa e posseder chaval, char e cumet da chaval.

Gia en il 15avel tschientaner è sa svilupada sco libra concorrenza tar ils ports il sistem dals transports directs. Quai era rauba urgenta che vegniva transportada directamain da Cuira a Clavenna u a Bellinzona senza transtgariar e cun in augment dal pretsch. Els berniers directs lavuravan da professiun sin il sectur da transport, entant ch'els commembers dals ports faschevan lur transports sper l'agricultura. En il sistem dals transports directs èn spediturs passads legalmain al lieu dals ports ed els han er surpiglià la responsabladad per la rauba confidada ad els.

Dal temp medieval tempriv fin en il 19avel tschientaner è ina gronda part da la rauba vegnida transportada cun agid da chavals e mils da sauma. Chavals eran en il cas da purtar ina chargia da 100-150 kg. Ina chargia da sauma stueva consistier da duas parts, per che l'animal possia vegnir chargià gulivamain. Els butschins per il transport da vin vegnan numnads barigls. Perquai ch'els berniers eran il medem mument er purs, èn ils chavals er vegnids duvrads per erptgar e per transportar il fain e la lina.

Stampa da cudeschs ed epoca confessiunala (16avel/17avel tschientaner)

La pressa da stampar cun las letras da metal inventada l'onn 1455 da Johannes Gutenberg a Mainz ha pussibilità la producziun da texts en grond dumber. Els conflicts religius ch'èn s'inflammas decennis pli tard han dà l'impuls per l'alfabetisaziun dal pievel. Cun agid da stampats sco la Bibla, catechissem, cudeschs da chant e da legends dueva la «vaira» religiuun vegnir derasada. Els auturs ed editurs appartegnevan per il solit al clerus. Ins suppona che 30-40% da la populaziun da l'Europa Centrala saveva leger a l'entschatta dal 17avel tschientaner.

Er en il Grischun èn las emprimas stamparias vegnidas fundadas en consequenza da la reformaziun. I dat en egl che questas èn staziunadas en la vischinanza dal territori catolic: Dolfin Landolfi a Poschiavo (fundà il 1547) e Jachen Dorta a Scuol (fundà il 1660). Stamparias eran bastiuns spiertalas che derasavan la propaganda religiusa. Quai è stà il motiv

ch'ina rotscha engaschada e pajada da spogliaders ha attagà l'onn 1623 l'ufficina Landolfi ed ha arsentà blers cudeschs evangelics.

Ils stampadurs sa differenziavan socialmain dals ulteriurs mastergnants. Almain a l'entschatta appartegnevan els a la classa superiura cun in sustegn finanziel davos dies. Cunquai ch'ina producziun permanenta da cudeschs n'era betg pussaivla en in lieu stabel pervi da la povradad da la populaziun, han ils stampadurs pratigà il medem sco ils auters mastergnants. Giord d'ina regiun a l'autra, han els adina tschertgà novs territoris da vendita. Sper il protestant Jachen Dorta èsi da numnar il catolic Gion Gieri Barbisch ch'ha installà sia stamparia dal 1672 al 1675 a Cuira, il 1676 a La Punt-Reichenau, il 1680 a Panaduz ed il 1686 perfin en il vitg protestant da Luven.

L'um cumin legeva en sia vita pliras giadas ses paucs cudeschs, nudava en quels ils pli impurtants eveniments da sia famiglia ed empleniva las paginas vidas cun scrittiras decorativas da valor artistica. El tschentava ses cudeschs en in plaz d'onur en sia stiva ed als deva vinavant a ses descendents.

Ils Scumbigls grischuns

Il Grischun ha stuè viver cun las sgarshurs da la Guerra da trent'onns (1618-1648), e quai sco suletta regiun da la Svizra. Sco in schlegn transversal era il Grischun situà tranter ils imperis da l'Austria e da la Spagna aliads: en l'ost cunfinava el cun il Tirol austriac, en il sid cun la Vuclina ed uschia cun il territori da Milaun ch'appartegneva a la Spagna. La

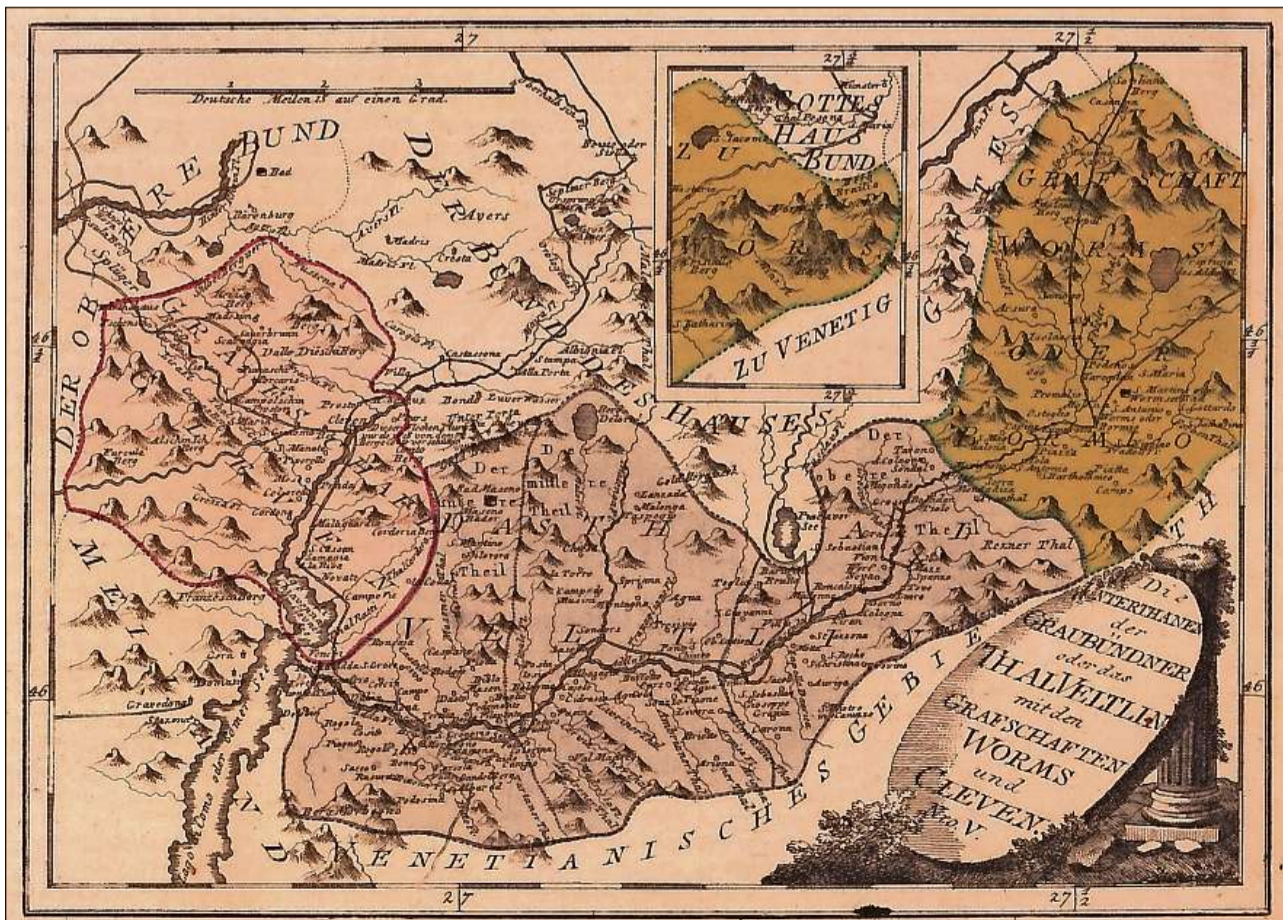
Frantscha ha tschertgà sustegn cunter Habsburg tar Vaniescha, cunquai ch'ella n'aveva anc betg desistì da sia pretensiun sin il ducadi da Milaun. Habsburg vuleva trametter sias truppas tras la Vuclina, entant che la Frantscha ha pretendì da las Trais Lias ina bloccada dals pass per ses adversaris. Cun prender partida politica han ins er provocà il conflict confessiunel en il Grischun. Els Salis cun las parts evangelicas dal pajais han defendì els interess da la Frantscha e da Vaniescha. L'Austria e la Spagna han acquistà l'agid da las parts catolicas sco er dals Plantas ch'èran dentant per gronda part da confessiun evangelica. Il pictur, magister e cronist Hans Ardiuser (ca. 1615) ha descrit la situaziun sco suonda: «Also sindt die Pünttner, so als trüwe Pünttslüt herren sollen zusammensetzen und einandren dapfer zur syten stan, allerdings zertrennt und starc wider einandren, und all tag in allen dryen Püntten unsäglich gros geschrey, rumor, kyben, zancken, disputieren, nydt, hass, unwillen, zank, hader, stoss, lermen, schlachten, ufein-andrenhouwen.»

Cuira sco citad da mastergnanzas

L'onn 1464 ha la citad da Cuira (sunter in incendi ch'ha destrui ina gronda part da la citad) obtegnì da l'imperatur Friedrich III plirs impurtants privilegis. La citad ha dastgà endrizzar ina chasa da martganzia tenor l'exempel da Constanza. Els vischins da Cuira han uss pudì tscherner lur burgamester e cussegliers ed er las autoritads giudizialas senza la cogestiuun da l'uveg. Ma surtut ha l'imperatur dà ad els il dretg da fundar mastergnanzas. Els 17 da schaner 1465 è vegni messi si l'emprim urden da mastergnanzas e tuts vischins da Cuira èn vegnids repartids en las suandantas tschintg mastergnanzas: mastergnanza dals viticulturs (possessurs da funs, patruns e famiegls), mastergnanza dals chalgers (mazlers, cuntshapels, chalgers), mastergnanza dals cusunzs (martgadants da taglia, tagliadratschs, cromers, pellitschers, tessunzs, corders, cusunzs e chapellers), mastergnanza dals ferrers (tagliacrappa, miradurs, lainaris, picturs, vaiders, selers, roders, vashlers, ferrers, culaders da zin), mastergnanza dals furners (muliners, viturins da graun, ustiers, pasterners, cuschiniers, barbiers e «medis»).

Be burgais da la citad han pudì daventar commembers da las mastergnanzas. Na-burgais, servs, naschids illegitimain e las uschenumnadas professiuns malundraivlas sco musicants ed acturs, daziers, famegls da la citad, boiers e chaldarers eran sclaus da las mastergnanzas.

Lurden da las mastergnanzas ha reglè l'organizaziun e l'activitad da las mastergnanzas fin en ils pli pitschens detagls. Igl existivan prescripziuns davart il temp da lavur, davart il dumber dals emprendists e dals giarsuns per manschi, davart la recepziun da novs patruns, davart la qualitat da la rauba. El decurs dals tschientaners è l'urden da las mastergnanzas daventà pli e pli in impediment per il progress. Il dretg da cogestiuun politic be per paucas familias e la mancanza da libertad da mastergn han provocà pli e pli la critica dals abitants dischavantagiads. Sunter quasi 400 onns constituziun da mastergnanzas è questa vegnida dismess l'onn 1840 ed enstagl da quella è vegnida introducida ina constituziun liberala per la citad.

Las Terras subditas Clavenna, Vuclina e Buorm sin ina charta dal 1798.

FOTO: PD

La preschentaziun:

Dossier «Istorgia dal Grischun en furma concisa».

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=1879
www.chatta.ch

Ils onns da vieuta dal 18avel al 19avel tschientaner

Istorgia dal territori grischun en furma concisa, part 5

Influenzas da l'illuminessem

En il decurs dal 18avel tschientaner ha l'illuminessem mess en dumonda il mund politic e social tradì dal temp medieval. Libertad ed egualitad per tuts e stadis republicans empè da monarchias – quai eran las pretensiuns dal temp. En il Grischun aveva il svilup democratic temp priv dal 15avel/16avel tschientaner già anticipà insaquants da quests postulats. Perquai n'èsi betg vegnì vers la fin dal 18avel tschientaner ad ina revoluziun sco en Frantscha. Els aderents da las novas ideas han però er chattà qua avunda lavur!

In da quels «innovatur» è stà Pader Placi a Spescha (1752-1833), conventual da la claustra da Mustér. Sco alpinist e collectader da minerals, perscrutader da la lingua rumantscha, descriptur e criticher da las relaziuns politicas e socialas, ma era sco cumbattant dal celibat ha el prestà lavur da pionier sin secturs fitg divers. Tranter auter ha Placi a Spescha animà da duvrar la sauna raschun e da betg fidar suletamain da l'agid da Dieu. D'ina da sias numerusas turas da muntogna scriva el: «Da return avain nus prendì in'otra via, damai che jau hai vis che la slessa vegniva pli stretga vers nord. L'emprim hai jau laschà siglir mes accompagnader sur quel ed al hai tegnì vi da la suga per ch'el na possia betg sa disgraziari. Ristgond el da far il sigl, ha el clamà: «Sto. Antonio!» Jau però al hai clamà en in italian maltschec:

«ciappa pel erba», vul dir: ta tira or da la slessa e lascha per entant da la vart sontg Antoni!»

Ils patriots economs

Durant la segunda mesadad dal 18avel tschientaner è er renovaziun agriculas ed industrialas da l'Engalterra e da la Frantscha penetradas en il Grischun. Aristocrats, spirituals e medis scolads èn sa stentads da cumbatter la povradad dal pievel. Per quest intent stuevan l'agricultura e la scola vegnir meglieradas. En quest temp han er gi lieu la segunda gronda campagna per alfabetisar il simpel pievel. Lur ideas han ils patriots economs derasà cun la periodica «Der Sammler» ch'è cumparada per l'emprima giada l'onn 1779. Els han propagà da pavar en stalla, la cultivaziun dal traifegl, l'engraschament intensiv, la cultura da

puma e la cultivaziun dal tartuffel pauc enconuscent fin uss. «Der Sammler» è surtut vegnì legi da la classa superiura. Sias propostas èn dentant penetradas en il pievel tras las pregiadas da spirituals progressivs u tras sairas da prelecziun dals magisters.

Perdita da las Terras subditas

Sco bleras autras regiuns èn era las Terras subditas da la Veglia Republica grischuna – la Vuclina ed ils contadis da Clavenna e Buorm – stadas bunas d'interpretar en lur favur ils signals dal temp. Animads dal vent illuministic e revoluziunar che sa fascheva valair enturn enturn, han els inoltrà l'avrigl 1787 a lur patruns ina rotscha da protestas e pretendì dapli dretgs. Las tractativas dals proxims onns n'han dentant betg purtà il success giavischà.

Tut auter è la situaziun sa preschenta da suenter las victorias da las truppas franzosas en l'Italia dal Nord: il zercladur 1797 han ils subdits grischuns erigì plantas da la libertad e declerà lur independenza. Napoleun – da quel temp cumandant da las truppas franzosas en l'Italia – ha sin quai empruvà d'intermediar tranter els e lur signurs. Questas tractativas han culminà l'avust 1797 en la votaziun da recepir la Vuclina ed ils contadis da Clavenna e Buorm sco quarta Lia da la Republica grischuna. Ma la maiortad dals cumins ha refusà questa proposta. Sin quai ha Napoleun permess l'october 1797 als anteriurs subdits da s'alliar cun la Republica cisalpina.

Aristocrats e patriots

Dal punct da vista politic èn ils aristocrats conservativs stads ils sperdents dals novs svilups. L'onn 1798 han truppas revoluziunaras franzosas conquistà la Confederaziun ed installà la Republica helvetica. Il Grischun è bain vegnì envidà da participar a la nova Republica, el ha dentant refusà la dumonda cun votaziun dal fanadur 1798 – ils circuls conservativs eran la finala sa fatgs valair cunter ils uschenumnads patriots che vulevan s'unir cun la Republica helvetica.

Suenter la fundaziun da la Republica helvetica èn las Trais Lias stadas confruntadas nunspetgadamain cun la preschientscha da truppas franzosas als cumins. Per far frunt a questas smanatschas han ils aderents dal vegl sistem politic clamà en agid truppas austriacas. Ma l'arivada dal general Auffenberg e da sia schuldada l'october 1798 dueva manar la guerra pir da dretg en il pajais.

Retirada dal general russ Suvorov sur il Veptga l'october 1799. (Maletg istorisat da Wasili Surikow, fin dal 19avel tschientaner).

Onns da guerra

Il mars 1799 è il Grischun vegnì occupà da l'armada franzosa ed incorporà en la Republica helvetica. Els Austriacs han stui abandonar il pajais e la populaziun sto sa suttametter a la predominanza militar. Ma il matg 1799 è prorutta ina revoluziun, sin la quala ils Franzos han respundì cun cuntraviolenza. Tuttina èsi reussì a las truppas imperialas da reconquistar il Grischun e l'atun dal medem onn è schizunt schuldada russa sut il general Suvorov arrivada sur il Pass Pigniu. Ma la Frantscha ha cuntinuà cun las attagas e conquistà il Grischun definitivamain la stad 1800.

En differentas parts dal Grischun èn ils eveniments da guerra – spezialmain quels da l'uschenumnà «onn dals Franzos» (1799) – vegnids tradids a la posteritad a moda orala ed en furma da texts, maletgs e relicts da guerra.

Il chantun Rezia sco part da la Republica helvetica

Bain existivan già dapi il 15avel tschientaner cunvegns politicas e militaras tranter la Confederaziun svizra e la Republica da las Trais Lias. Enfin la fin dal 18avel tschientaner han quels dus stadis dentant existì independentamain in sper l'auter.

Ma alura èn ils eveniments sa precipitads: suenter l'invasiun da l'armada franzosa en Svizra è vegnida fundada la Republica helvetica. Ed er il destin politic dal Grischun è vegnì decidì en la medema maniera sco quel da la Svizra – numadamain cun forza militar: la victoria dals Franzos sur ils imperialas ha uni in'emprima giada il Grischun cun la Republica helvetica già la primavaira 1799. Definitivamain ha il «chantun Rezia» appartegnì dapi la stad 1800 a quest nov stadi.

Sco part da la Republica helvetica ha il Grischun survegnì in'organizaziun centralistica. Las novas autoritads han surpurtà in vestg d'uffizi uniform; las colurs mellen, cotschen e verd han ornà la bandiera e la corda da la Republica helvetica. E l'administraziun centralistica ha

produci en ses curt temp d'uffizi dapli actas che l'administraziun da la Veglia Republica durant decennis.

La malaveglia crescha

Gia da bell'entschatta èn ils aderents dal sistem politic vegl-republican ids sin las barricadas cunter la Republica helvetica. Cun petiziuns e resistenza passiva, per part però era cun revolts han els exprimì lur aversiun cunter tut centralissem. Ma perfin tar la cuntrapartida ha il nov stadi pers sveltes credit. Las circumstanzas difficilas da guerra han numadamain pretendì victimas da tuttas varts ed impedi in svilup statal prosperaivel.

En il decurs dals onns 1801/02 è la cuntraversa davart l'avvegnir politic da la Svizra sa splegada tranter duas partidas oppostas, numadamain la partida centralistica e quella federalistica. Per metter ina fin a las dispartas tranter questas duas partidas, ha Napoleun clamà l'october 1802 a Paris delegaziuns dals singuls chantuns. Da las temas e speranzas che regivan en il Grischun durant che l'uschenumnada Consulta era radunada a Paris relata per exempel la «Canzun sin danief digl onn 1803» da Gieri Antoni Vieli (1745-1830). Vieli tira bilantscha dals eveniments succedids en il Grischun en il decurs dals ultims onns e constatescha ch'«purs», quai vul dir la gronda part da la populaziun, èn sa laschads surmanar da singuls manaders politics, dals uschenumnads «signurs».

Vers la mediaziun dal 1803

Sche dus sa dispartan, il terz profita – quest motto pudess valair per l'istorgia grischuna e svizra enturn l'onn 1800. Napoleun Bonaparte ha chapì da profitar da la paralisa politica chaschunada da las dispartas tranter las forzas conservativas ed ils aderents d'innovaziuns politicas e socialas. El ha chanalisà tenor ses gust il destin politic dal pajais ed ha la finala dà novas constituiuns tant a la Svizra sco er als singuls chantuns. L'Acta da mediaziun dal 1803 dueva sigillar l'appartegnentscha dal Grischun a la Confederaziun svizra.

Ord l'optica dad oz pon ins bain dir che l'adesiun definitiva a la Svizra haja preservà il Grischun da l'isolaziun e purtà prosperitad. Bliers contemporans han dentant deplorà anc ditg la sperdita da las Terras subditas e l'independenza statala da la Veglia Republica da las Trais Lias.

Ils eveniments principals en survista

20 d'avrigl 1787: Els subdits s'opponan cunter la Republica da las Trais Lias cun quindesch puncts da protesta.

20 da mars 1789: Els «patriots» innovativs sa furman sco partida d'opposiziun envers ils «aristocrats».

14 da fanadur 1789: L'Assagl sin la Bastille marchescha il cumenzament da la Revoluziun franzosa.

10 d'avust 1792: Assagl sin las Tuileries a Paris. Bliers mercenaris grischuns vegnan relaschads senza dretg a la pensiun.

26 da mars 1794: Ina radunanza extraordinaria dals stans a Cuira surdat la pusanza politica als patriots.

16 da matg 1796: Entrada da Napoleun a Milaan. Las truppas franzosas cuntinueschan lur campagna triumfala en l'Italia dal Nord.

21 da zercladur 1797: La Vuclina declera si'indendenza da la Republica da las Trais Lias.

22 d'october 1797: Napoleun permetta als anteriurs subdits grischuns da s'alliar cun la Republica cisalpina.

15 da november 1797: Las protestas dals patriots cunter la politica vuclinaisa dals conservativs mainan a l'installaziun d'ina dieta.

13 d'avrigl 1798: Fundaziun da la Republica helvetica cun appel formal al Grischun da s'alliar.

29 da fanadur 1798: Els cumins grischuns refuseschan l'adesiun a la Republica helvetica. Bliers patriots mitschan sur ils cumins.

18 d'october 1798: Suenter la stipulaziun d'in contract d'agid militar occupan schuldads austriacs il Grischun.

6 da mars 1799: Truppas franzosas conquistan il Grischun; il chantun Rezia vegn integrà en la Republica helvetica.

14 da matg 1799: L'Austria stgatscha l'armada franzosa dal Grischun. La Regenza interimala vegn installada.

16 da fanadur 1800: Danovamain occupan truppas franzosas il Grischun. Il Cussegl da prefectura vegn installà.

9 da favrer 1801: La Pasch da Lunèville terminescha la Segunda Guerra da coaliziun.

29 da settember 1801: Parts dal Grischun n'obedeschan betg a las autoritads; perquai vegnan scumandadas las cumpagnias da mats.

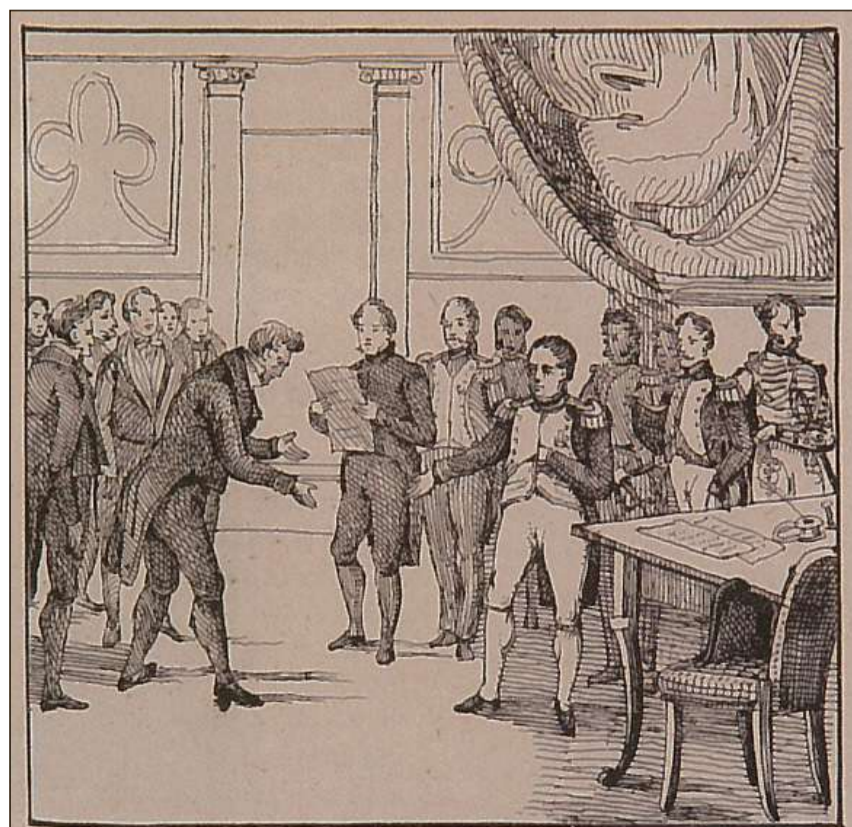
22 da schaner 1802: La chombra d'administraziun remplazza il Cussegl da prefectura; assimilaziun da l'administraziun als ulteriurs chantuns.

25 da matg 1802: Las autoritads helveticas decidan da far ina votaziun davart la nova constituiun; da quella resulta ina grond'opposiziun cunter las innovaziuns planisadas.

30 da settember 1802: Napoleun envida ils represchentsants dals singuls chantuns (l'uschenumnada Consulta) per tractativas a Paris.

19 da favrer 1803: Napoleun surdat l'Acta da mediaziun als represchentsants da la Confederaziun e dals chantuns.

20 d'avrigl 1803: Il Cussegl grond dal chantun Grischun sa raduna per l'emprima giada.

Uebergabe der Mediations Acte

La surdada da l'Acta da mediaziun tras Napoleun (1803) furma l'origin dal chantun Grischun odiern. (Maletg da ca. 1850).

La preschentsaziun:
Dossier «Istorgia dal Grischun en furma concisa».

Dapli infurmaziuns:
chatta.ch/?hiid=1879
www.chatta.ch

Vers il temp modern

Istorgia dal territori grischun en furma concisa, part 6

Dal chantun Grischun a la schientscha nazionala svizra

Il 1803, suenter ils embrugls da la helvetica, ha Napoleun Bonaparte decretà l'Acta da Mediazion. Dapi quel mument fa – sper tschintg ulteriurs novs chantuns – er la Veglia Republica da las Trais Lias part da la Svizra, e quai sco chantun Grischun e senza las anteriuras Terras subditas. In ulterior impurtant pass vers las relaziuns politicas d'ozendi ha furmà la constituziun chantunala dal 1854. Quella è suandada a la realisaziun da la Confederaziun svizra sco stadi federal il 1848. Ma l'integratiun da las singulas forzas spiertalas e politicas en il stadi federal e la furmaziun d'ina schientscha nazionala è stà in process ch'ha duvrà ses temp.

La Societad helvetica fundada il 1761 ha propagà gia avant la Revoluziun franzosa ina schientscha federala comunabla. Quest moviment nazional ha l'emprim cumpiglià be la pitschna classa superiura. L'onn 1819 è vegnida fundada l'Unìun da Zofingia, l'emprima unìun patriotica da students. Dals 1830-1840 en las unìuns academicas s'entusiasmas per las ideas dal liberalissem, sco libertad da pressa, rinforzament dals dretgs dal pievel ed ina constituziun per l'entira Svizra. Students da la

Germania han da quest temp introduci en Svizra la moda da purtar colurs. Bindel e chapitscha en l'emprim vegnids refusads sco atipics per la Svizra. Pir enturn il 1880 en els vegnids acceptads definitivamain.

Suenter la Guerra da la Lia separatista e la fundaziun dal stadi federal l'onn 1848 è il sentiment nazional sa dasdà pli e pli en tuttas parts da la populaziun. Il foss politic tranter chantuns liberals e conservativs duva vegnir surmuntà cun agid d'unìuns federalas. La passà è vegnì declarà per in temp eroic. La figura legendara da Tell è daventada per las unìuns da tir l'idol or dal temp da las guerras per la libertad. Ils gymnasts han laschà reviver ils gieus da pasturs documentads dapi il temp medieval, sco stuschar ed auzar crappa, siglir e lutgar. Cumponists han stgaffi chanzuns patrioticas per las unìuns da chant. La moda da regalar buccals tar ils tiradurs, chantadurs e gymnasts era in'imitaziun dals usits da las mastergnanzas dal temp medieval. Ultra da quai han las unìuns patrioticas surpiglià elements da festa da la Revoluziun franzosa, sco plantas da libertad, toasts, artgs da triumf ed il cult da bandieras.

Emigraziun

Servetsch militar sco professiun

Dapi l'entschatta dal 16avel tschientaner è l'activitad militar daventada pli e pli ina professiun. Ils confederads, disads da far guerra, han spert constatà ch'il servetsch militar era ina pussaivladad bainvegna per chattar in gudogn. La furma economica dal temp modern tempriv, l'interpresa privata, ha er cumpiglià il mastergn da schulda. L'interprenider militar era il chapitani

Hotel Pontresina dal temp da la Belle Époque.

d'ina cumpagnia. El n'era betg be il manader mabain er il proprietari da la cumpagnia, da la quala el pudeva disponer tenor plaschair. El engaschava ils mercenaris, pajava quels, tscherniva ses uffiziers e sutuffiziers e fixava lur sold. El surpigliava la responsabladad finanziala e militar, purtava la perdita e metteva il gudogn en ses sag. Sco il mastergnant stueva procurar sez per ses utensils e sia vestgadira, ha er il mercenari stuì finanziar sez sias armas e sia vestgadira. Las armas arrivadas en il Grischun tras ils servetschs esters prestan il mussament ch'els Grischuns han fatg servetsch militar sut numerus patrums. Il 1743 stevan en servetsch da la Frantscha 2850 Grischuns, en servetsch da l'Austria 2400, en servetsch da l'Olanda 2400, en servetsch da la Spagna 600 ed en servetsch dal Piemunt 2100.

Il davos grond dumber da Grischuns e d'auters confederads ha lutgà per Napoleun en la campagna en Russia. La schientscha nazionala svizra dal 19avel tschientaner e l'emigraziun da mastergnants, ch'ha cuntanschi ina pli e pli gronda muntada, han plaunet fatg fin al servetsch militar. Sin fundament dal decret dal Cussegl federal dal 1859 han ils davos regiments svizzers abandonà il servetsch napolitan. Il servetsch en la guardia svizra a Roma na munta tenor dretg svizzer betg in servetsch chastiabel tar in'armada estera; el vala plitost per in servetsch d'onur per il papa e per la baselgia.

Mastergn e finamira dals emigrants

Durant tschientaners en Grischuns emigrants en terras estras. Entiras famiglias han tschertgà da mitschar d'ina povra vita sin in bain puril memia pitschen. Las autoritads en gudent stadas prontas da trametter vi sumar personas malvesidas sco concursivs e delinquents. Emigrants bainstants eran in'exceptiun.

Dapi il 14avel tschientaner era la Republica da Vaniescha la mira da blets emigrants grischuns. L'onn 1493 è vegnida fundada la mastergnanza e confraternitad dals pastizers che consistiva per la gronda part da Grischuns domiciliads. Gia en il temp medieval tardiv en quels sa spezialisads sin la fabricaziun da marzipan e confect cun agid da zutger, da lez temp ina spezia da luxus. Enturn la mesadad dal 17avel tschientaner en ils burgais bainstants da l'Europa s'orientads tenor las isanzas da mangiar e da baiver da la noblezza franzosa. Grischuns capavels ed iniziativs han vis la pussaivladad da far fatschenta ed han fundà l'onn 1680 l'emprim café a Vaniescha. A lur clientella appartegnevan er uffiziers da lur patria. La nova bavronda chauda vegniva servida cun zutger e cun pastizaria dultscha. Ils pastizers grischuns han surpiglià tuttas raffinezzas dal diever da zutger ch'en vegnidas cultivadas a la curt dal retg franzos. Exclusividades sco liquors, limunadas, glatsch e pralinas eran prest d'obtegnair a Vaniescha.

Las classes pli bassas dals immigrants lavuravan sco portabagascha als ports da mar u sco vaidrers, chalgers e ferrers da cuntels.

Enturn ils onns 1760 hai dà grondas tensiuns economicas e religiusas tranter ils Venezians ed ils esters. L'onn 1771 han ins desditg il dretg da dimora a quels Grischuns che n'en betg stads pronts da sa laschar naturalisar. Els han tschertgà in nov dachasa en l'Italia Superiura, en Frantscha, en Germania, en Pologna ed en Russia. En il 19avel tschientaner en ils Stadis Unids da l'America daventads la terra classica da l'emigraziun.

Insatge da l'istorgia da l'agricultura

Gia dal temp medieval sa distinguan il clauns e vitgs dal Grischun tras ina structura maschadada da l'agricultura che cumpiglia la cultivaziun dad ers e la tratga da muvel. Dal 16avel fin il 18avel tschientaner ha la cultivaziun da dumiec, seghel e furment/salin dominà en Surselva, en l'Engiadina Bassa, Tumleasta, Schons, Scanvetg e sin la Mantogna. Gia en il 9avel tschientaner chattan ins mulins d'aua sco accumpagnaders indispensabls da l'agricultura. Las pli veglias spezias da legums ch'en vegnidas plantadas entaifer l'agricultura en la fava e las ravas; las ravas sco pavel per il muvel. Concernent la produziun da textilias per la chasada èsi da dir che ers da glin dominavan dapi il 16avel tschientaner plitost en las regions pli autas ed il chonv en las regions pli bassas. L'agen provediment sin il sectur da vestgadira e biancaria è bain sa reduci pli e pli davent da la fin dal 17avel tschientaner; el ha dentant prendi ina fin definitiva pir enturn ils onns 1920.

Il 13avel tschientaner sa distingua tras la derasaziun da la tratga da nursas. In product impurtant era la taila grischa da launa fullada e purtada dals purs ch'ha dà a quels il num tudestg dals «Grave Puren» ed a lur pajais il num Grischun. Cunter la fin dal temp medieval en ils purs sa distatgads pli e pli da la tratga da biestga manidla ed han cumenzà cun la tratga da biestga gronda. L'utilisaziun dal latg ed il fanar steva uss en il center en tschertas regions. Ils purs da l'Engiadina Ota han importà la metoda da far chaschiel grass da l'Italia Superiura enturn il 1525 ed els en pli tard stads en il cas d'exportar da quest chaschiel grazia a la cultivaziun intensiva da lur alps. Fin la fin dal 19avel tschientaner era er il chaschiel grass da Tujetsch fitg tschertgà. Adina colliada cun l'economia da latgiras è stada la tratga da portgs.

La viticultura è documentada en la allada dal Rain ed en las vals meridionalas dapi il temp medieval tempriv. Caracteristica per il Grischun meridional è er la cultura da chastagners.

A partir da la fin dal 18avel tschientaner daventa l'agricultura l'object da perscrutaziuns scientificas. El center da quellas stat l'augment da la produziun. Ils «patriots economic» propagheschan sco novaziun la cultivaziun dal tartuffel, l'augment da la produziun tras ladar e d'intensivar la cultivaziun da puma en regions adattadas.

La revoluziun industrial ha er cumpiglià l'agricultura grischuna cunter la fin dal 19avel tschientaner ed ha midà sias structuras cuntinuadamain ed a moda radicala. Da constatar è ina spezialisaziun en la produziun, la mecanisaziun dals meds da produziun, il diever da chemicalias per l'augment da la produziun, ina sminuziun dal dumber dals manaschis ed a medem temps in engrondiment da la surfatscha per manaschi e dal dumber d'animals. Oz lavuran en l'agricultura be anc ina pitschna procentuala da tut ils occupads.

Il traffic cun vehichels

La dependenza economica totala da la Germania dal Sid durant l'onn da fomaz 1816/17 ha stimulà il chantun Grischun da construir las vias sur ils pass. Dal 1818-1821 è vegnida construìda la via lada sur il San Bernardino, 1822 la via sur il Spleia. Dals 1820-1826 suonda il tschancun dal Güglia Bivio-Silvaplan, 1827/28 il toc Malögia-Casaccia. La direzziun da las lavurs è stada en ils mauns dal priminschigner chantunal Richard La Nicca (1794-1883) da Sarn. Participads essenzialmain a la finanziaziun en stads la regiun da Milaun austriaca, Sardegna-Piemunt, la corporaziun da transport da Cuira ed il Chantun. Las vischnancas dals pass han furnì gratuita-

main il material da construcziun. Pir l'erecziun da questas «vias artificialas» ha fatg ils pass charrabels senza interrupziun per transports da rauba e charrotschas da posta da dus fin sis chavals. Ils temps da transport en vegnids pli curts, ils custs en sa reducids. La consequenza è stada in grond augment dal traffic da rauba. Ustarias ed hotels existents en vegnids engrondids, novas construcziuns en suandadas. Ils aspects da gudogn da la populaziun en creschids. Gia il 1823 suenter la construcziun da la via sur il Spleia e sur il San Bernardino curescha la posta privata regulara da la firma Alys e Bauer. Las novas vias da traffic han dentant betg be purtà avantats a la populaziun indigena. Ils spediturs cun gronda influenza politica ed economica han pretendi da dismetter ils ports ed uschia d'introducir in urden economic liberal tenor il princip da la libra concurrenza. Ils vegls dretgs dals commembers dals ports en vegnids dismiss definitivamain cun il conclus federal dal 1861. La viafier sur il Brenner (1867) e l'avertura dal tunnel dal Son Gottard (1882) han reduci fermamain il traffic da transit tras il Grischun. La situaziun dueva pir sa megliurar cun l'avertura dals pass per il traffic motorisà (suenter la dissoluziun dal scumond da quel ch'è stà en vigur fin il 1925).

La construcziun da la rait da la Viafier retica da l'onn 1889 fin l'erupziun da l'Emprima Guerra mundiala è stada colliada cun finamiras turisticas. La viafier cun sia gronda capacitat ha contribuì essenzialmain al svilup economic dal chantun Grischun.

Turissem en il Grischun

En la segunda mesadad dal 19avel tschientaner en ils Englais vegnids sco emprims turists en il Grischun. En l'Engalterra devi gia ils indizis da l'industrialisaziun: chamins firmants, quartiers da miseria ed in proletariet agità politicamain. La classa superiura – noblezza, clerus ed uffiziers pli auts – en vegnids en las Alps. Els han tschertgà qua aria pura, sulegl e la bellezza da la cuntrada. Els han er carti da chattar umans en in stadi natural e senza maclas. Els indigens han spert vis ch'i deva bunas pussaivladads da gudogn cun sa preschentar en la vestgadira tradiziunala e da laschar reviver las veglias isanzas.

Dapi ils onns 1870 en ils simpels vitgs da muntogna sco San Murezzan e Tavau sa svilupads plaun a plaun a citads pomptusas da hotels. Il medi tudestg Alexander Spengler ha scuvert ch'il bacil da tuberculosa na prosperescha strusch en il clima alpin. Tavau è daventà qua tras in lieu da cura renomà per malsaus dal lom.

L'interiur dals hotels era adattà al standard social dals giasts. L'istorgia da quels ch'han tgrà las mobiglias pomptusas ed han gi quità per il bainstar dals giasts maldisads n'è betg anc scritta.

Ils emprims decennis en els esters arrivads be la stad. Las muntognas han carmala en las autezzas. Chatschaders e pasturs disads en las muntognas en s'offrids sco guides. La nova professiun da guid da muntogna ha procurà per lavur e gudogn. En ils onns 1870 han alpinists englais cumenzà cun ascensiuns d'enviern. Per quest intent han els duvrà tschertgels da naiv dals purs da muntogna. Ina vieuca decisiva per il svilup dal turissem d'enviern è stada la cumparida dals emprims skis ils onns 1890. L'hotelier iniziativ da San Murezzan Caspar Badrutt ha introduci il curling per ses giasts l'enviern 1883/84. Patinar e scarsolar han chattà pli e pli blets amatur. Dar tennis è daventà in sport preferi da stad e d'enviern.

La preschentaaziun:

Dossier «Istorgia dal Grischun en furma concisa».

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=1879
www.chatta.ch

Erecziun dal tunnel da viafier da l'Alvra ch'è vegni avert il 1903.